

С52
Э-450

1986
N2

ЭЛ-АЛТАЙ

1986

ЭКИНЧИ ЧЫГАРГАНЫ

ЈУРУКТА КПСС-тин XXVII съездинин делегаттары (солдон ол жапы жаар). Социалистический Иштин Геройы, КПСС-тин обкомунун члени, Коксуу-Оозы ай-макта Карагайдагы совхозтын аг тудуучыларынын жааны П. Ф. Попов, Каи ичин-де Кырлыктагы совхозтын баш койчызы, Октябрдагы революция, Иштин Кызыл Маанызы, «Знак Почета» ордендер кайралду, КПСС-тин обкомунун члени К. Т. Урматов, СССР-дин Верховный Советинин депутаты, КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомунун баштапкы качызы Ю. С. Знаменский, РСФСР-дин Верхов-ный Советинин депутаты, облсполкомунун председатели М. В. Карамшев.

ЭЛ-АЛТАЙ

(Чүмдемел-кеендик жуунты)

Туулу Алтайдын бичинчилик организациязы
белстеген

Экинчи чыгарганы
1986

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын бичиңчилик организациязынын каруулу качызы, **Ј. Белеков** — поэт, **А. Ередеев** — поэт ле прозаик, **С. Каташев, Г. Кондаков** — филология наукалар кандидаттары, **Т. Торбоков** — Туулу Алтайдын бичиңчилик организациязынын литконсультанты, жуунтынын тургузаачы-редакторы, **З. Шинжина** — кепке базары учун каруулу.

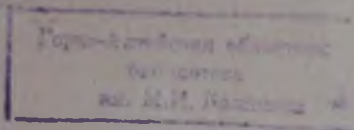
Э 450 **Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник** (2-й выпуск). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986. — 152 с.

Бу 6м6лик жуунтыга партиякын XXVII съездинин делегаттары керегинде, туулык јерибистин агару ар-буткенин, кереестерин корулаары ла чеберлеери керегинде материалдар, ого ун алыштыра ЮНЕСКО «Элчизинин», «За рубежомнон» к6ч6рмелер салылган. Анайда ок кеп, кееркемел-публицистика куучындар, баллада, улгерлер кирген. Жуунты јузујн-башка 6ск6 до б6луктердег турат.

Э 4701000000 — 019
М 138 (03) 86

60-86

460403

ЖАНЫРТУЛУ ОЙ

Быыл 25 февральдан ала 6 мартка жетире Совет Союзтын Коммунист партиясынын XXVII съезди өткөн. Ол ороонун, бүткүл телекейдин эмдиги өйдөгү жүрүмүндө кезем бурулталу өйдө өттү. Съезд история, телекейлик учурлу керек болды.

Съезд КПСС Улу Октябрьдин керегин турумкай уалалтып турганын, Лениннин жолуна ижемжилу ичкери барып жатканын, ишмекчи класстын, бастыра совет калыктын политикадагы башчысынын улу ижин чындык бүдүрүп турганын көргүстү. Партия өткөн өйлөрдө болгон керектерден чындык түп шүүлтө эдер, эмдиги өйдөгү керектерин элбеде, Ленин чилеп чокымдап билер, иштин жүрүмдө бүткөдий, ончо жанынаг чокымдалган программазын тургузып алар аргалу болгонун съезд көргүстү.

Ороонун социальный ла экономикадагы өзүмүн түргендедери — партиянын съезд жөптөгөн стратегиялу ууламжызы. Бу программаны бүдүреринде, өзүмдү түргендедер керекте жөнүлөргө жедип аларында жаан учурлу керек иш бүдүрөөчү кижилер болгонун, онын эрчимин жагыс ла жакшы түп шүүлтөлөгөн экономикадагы ууламжыны, тын ийделу социальный политиканы ла чокым амадулу идея-тазыктыраачы ишти бирлик колбулу өткүргөнү ажыра тыгыдар аргалу болгонун съезд көргүстү.

КПСС социальный ичкери өзүмүнүн ле амыр-энчүнүн партиясы болгонун, ого жер-телекей үстүндө амыр-энчүнү корырынаг, термо-ядерный жуу-чакты болдыртпазынаг бийик кандый да амаду жок болгонун съезд көргүстү.

Съезд партиянын турумкай күүн-таптын ла бирликтин, бийик не-келтенин ле большевик чындыктын, жастыраларды ла жедикпес-тутак-тарды ачык-жарык айдарынын, бистин обществонын өзүмүнүн ич ле тыш жанындагы айалгаларын тереңгиде шинжүлөөсүнүн айалгазын-да өткөн.

Бу ончозы КПСС-тин Төс Комитетинин партиянын XXVII съездине эткен Политикалык докладында чокым-жарт айдылды. Ол доклад-ты КПСС-тин Төс Комитетинин Генеральный качызы М. С. Горбачев эткен. Докладта КПСС-тин Программасынын жаңы редакциясында чокымдалганыла партиянын теория жанынаг ойгору, келер өйгө по-

литикадагы чындык шүүлтөлү ле чоком амадулу болгону, Уставта темдектелгениле онын төзөмөл ижинин бүдүм-кеберлери качан да бузулбас, турумкай, чын-чике ле ээлгир болгону; СССР-дин 1986—1990 жылдардагы ла 2000 жылга жетире бйдөги экономикадагы ла социальный өзүмнинин Төс ууламжылары жүрүмдик, чоком, бйлөри ле керектери жанынан жүргери ле јарт амадулу болгону көргүзилди.

КПСС-тин XXVII съезди партиянын, калыктын жүрүминде исторический жаан учурлу. Орооннын социальный ла экономикадагы өзүмин түргендедери, јер-үстинде амыр-энчүн тынгыдары жанынан јарадып јөптөбөи генеральный ууламжы — съездтин төс политикада итогы. Съездтин ижи ле јараткан јөптөри бастыра партиянын, бастыра совет улустын, телекейдиг эл-јонынын төс ажарузында. Онын јөптөри келер жылдарда ла онјылдыктарда бистинг ичкери өзүмибистинг тебүзин јартаар ла ууламжызын көргүзип турар.

Туулу Алтайдыг ишкүчиле јаткандары, бастыра совет улус чылап ок, съездтин јөптөрин акту бойлорынын јөптөриндий јарадып, партияга бүдүмји эдип, сүүп турганын, Төрөлнинг магына эрчимдү, баштанкай ла тапкыр шүүлтөлү, эрчимдү иштеерге белен болгону угузып турулар.

• • •

Бистинг Горно-Алтайсктагы областной партийный организациядан КПСС-тин XXVII съездинде делегаттар болуп СССР-дин Верховный Советинин депутады, КПСС-тин крайкомынын бюрозынын члени, партия обкомынын баштапкы качызы Юрий Степанович Знаменский, РСФСР-дин Верховный Советинин депутады, КПСС-тин обкомынын бюрозынын члени, облисполкомнын председатели Михаил Васильевич Карамаев, Көксуу-Оозы аймакта Карагайдагы совхозтын ан азыраачыларынын бригадири, Социалистический Иштин Геройы, Ленининг эки ордени ле «Знак Почета» ордендерлү Петр Фатеевич Попов, Кан-ичинде Кырлыктагы совхозтын койчызы Октябрьдын революциязы, Иштинг Кызыл Маанызы, «Знак Почета» ордендерлү, КПСС-тин обкомынын члени Кара Тодошевич Урматов турушкандар.

Бис кычыраачыларысты бу нөкөрлөрдиг жүрүмиле, ижи-тожыла таныштырып турубыс.

ЮРИЙ СТЕПАНОВИЧ ЗНАМЕНСКИЙ

Юрий Степанович Знаменский 1929 жылда Иваново облазындагы Южа городто чыккан.

1953 жылда Ивановодо В. И. Ленининг адыла адалган энергетика институтты божодоло, Юрий Степанович Знаменский инженер-тепло-

техниктин специальнозун алып, сменанын мастери, цехтин жаанынын заместители ле жааны, оной баш инженердин заместители, 1964 жылдан ала Бийсктеги котельный заводтын баш инженери болуп иштеген.

Бу жылдардын туркунына заводто Юрий Степанович Знаменский ишти билгир башкараачы, улусты таскадаачы ла жайалталу инженер болгонун көргүскөн.

1973 жылда декабрь айда Юрий Степанович Знаменский КПСС-тин Бийсктеги горкомунун баштапкы качызына тудулган. Ишти ле үредүни жедимдү колбоп, ол 1977 жылда КПСС-тин Төс Комитединдеги Бийик үредүлү партийный школды божоткон.

1978 жылда октябрь айда Юрий Степанович Знаменский КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомунун баштапкы качызына тудулган.

Юрий Степанович Знаменский — 1959 жылдан ала КПСС-тин члени, ол КПСС-тин XXV, XXVI съездтеринин ле СССР-дин профсоюзтарынын XV съездинин делегады болгон, СССР-дин Верховный Советинин депутаты, КПСС-тин Алтайдагы крайкомунун бюросунун члени.

Юрий Степанович Знаменский политика жанынан терең көрүм-шүүлелү, топ, турумкай күүн-танту, улуска керсү ле ажарулу болгоныла аңыланат.

Нөкөр Ю. С. Знаменский Иштин Кызыл Маанызы, «Знак Почета» ордендерле, бир канча медальдарла кайралдаткан.

МИХАИЛ ВАСИЛЬЕВИЧ КАРАМАЕВ

Михаил Васильевич Карамеев 1929 жылда Горно-Алтайский автономный областтын Шабалин аймагындагы Кымышулу журтта крестьян кижинин билезинде чыккан.

Ол бойунун иштеги жолун 1943 жылда «Кызыл Чолмон» колхозто баштаган. Совет Черүде турган соңында ВЛКСМ нинг Кош-Агаштагы райкомунун кадрлар ла төзөмөл иш аайынча бөлүгнунин жааны, оной бу ок комсомол райкомунун баштапкы качызы болуп иштеген.

М. В. Карамеев 1954 жылда Совет Союзтын Коммунистический партиязынын членине кирген.

1955—1959 жылдарда Барнаулдагы бийик үредүлү партийный шкодо үренген. Оны божодоло, КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомунун лекторы болуп иштеген.

1959 жылда нөкөр М. В. Карамеев Улагандагы райисполкомнун председателине, 1961 жылда КПСС-тин Улагандагы райкомунун баштапкы качызына, 1962 жылда Кош-Агаштагы производственный колхоз-совхоз башкартунын парткомунун качызына, 1965 жылда КПСС-тин Горно-Алтайсктагы обкомунун экинчи качызына, 1971 жылда дзе облисполкомнун председателине тудулган.

Михаил Васильевич Карамаев областьтын экономикадагы ла социальный ѳзѳминѳ жаантайын жаан ајару эдип, совет органдардын ижин хозяйство ла культуранын сурактарын бѳдѳрерине билгир ууландырат.

Нѳкѳр М. В. Карамаев эл-јондык учурлу жаан иш ѳткѳрет. Ол КПСС-тин крайкомынын ла Горно-Алтайсктагы ѳбкомынын бюказынын члени, РСФСР-дин Верховный Советинин, албаты депутаттарынын Горно-Алтайсктагы ѳбластной Советинин депутаты. КПСС-тин XXV ле XXVI съездтеринин делегады болгон.

М. В. Карамаев Иштин Кызыл Маанызы орденле, «Знак Почета» эки орденле, јети медальла, РСФСР-дин Верховный Советинин Президиумынын Кѳндѳлѳ грамотазыла кайралдаткан.

ЭЭЗИН ТАПКАН ЫРЫС

(Очерк)

Кан-ичининг жалаңдарынын бирүзінде турган Кырлык журт та кажы чанта төзбөгөн, бого эң ле баштап айылды та кем туткан, оны чокым билер кижн жок. Ле керек Кырлык журттын төзбөгөннине эмес. Эрмек-куучыннын төс ууламжызы — Кырлыктын иштеңкей ле күндүзек улузы керегинде бдор.

Чангкыр. Кандын да кеен-жараш сөс. Туулу Алтай — бистин элбек Төрөлистин эң жараш толыктарынын бирузи. Байла, онын учун Чангкыр Алтай деп адалган ошкош. Кырлык журттан бир төрт-беш беристе кирде, Жаан Чангкыр ла Кичинек Чангкыр деп туулар бар. Шап ла бу эки Чангкырдын ортосында Кара Тодошевич Урматовтын турлузы. Онын да учун турлунын ады Чангкыр.

Кара Тодошевичтин бежен беш жанынын одус жылы бу ла Чангкыр-да бткөн. Одус жылдын туркунына бойынын билезиле жангс жерде, жангс нште. Урматовтордын жайлузы кеен-жараш тайганын Жыланду деп жеринде. Койлорын айдап, жайлузы жаар көчө бергенде, бала-барказы Чангкырда ла артып, блонг белетегилейт.

Кара Тодошевич тал-ортодон бийик сынду, эрү чырайлу, табылу ла жобош үндү. Оныла куучындажарга да жылбилү. Эрмек-куучыны жарт, помжылу. Иш-тош керегинде куучындаганда, кыскарта, же шүүлтезини жип-жарт, чыгара айдар жангду кижн. Бойынын да, совхозтын да ижи керегинде куучындаза, једимдерге мактанбас, једикпестерди јажырбас.

Одус жылдын туркунына койчы болордо, јакылтазын бүдүрбеген бир де жыл болбоды. Јангс ла бткөн бешжылдыкта Урматовтордын билези государственного планга үзеери 840 кураан ла тогус центнерге шыдар тўк берген. А андый бешжылдыктар койчынын јүрүмнине алту. Орто тооло чотозо, Кара Тодошевичтин билези койдо иштеп баштаганынан бери Төрөлине планга үзеери беш мунга шыдар кураан бс-күрп, бежен центнерден ажыра тўк табыштырган.

Онын да учун Кара Тодошевичтин төжинде Төрөлистин бийик кайралдары жалтыражат. Күндүлү грамоталарды ла баалу сыйларды озочыл койчы жаантайын алат. Социалистический мөрөйдиг јенүчнли деген темдектерди ол ончо бешжылдыктарда алган эди.

Жылдын ла сайын мындай бийик көргүзүлгерге кандый эп-сүмени, аргаларды тузаланып једедигер деп, көп улус Кара Тодошевичтен сурагылайт. Мен база андый сурак бердим. Койчы бир эмеш сананып отурала, табыланып куучындады:

— Мында кандый да жайыт эмезе сүмө жок. Кажы ла кижин кандый да ишти бүдүрзе, иштин чындыгын быжулаар учурлу. Бис магазиннен кандый бир товар эмезе аш-курсак алганыста, элдег ле озо онын чындыгына ажару эдедис. Садып алган калажыс јетире бышпаган болзо, эрмек-куучыныс көптөп, калаш быжыраачыларга чугулдай бередис. Чын, жабыс чындылду продукция кемге керек, оног кандый туза? Мен калаш керегинде темдек эдин айдадым.

А бистер, малчылар, механизаторлор, мал-аштын специалисттери ле башкараачылары, бүдүргөн ижибистин чындыгына ажару эдиң жадыс па? Мен бодозом, көп учуралдарда иштин чындыгы деген сөстөр ундылып калат. База бир жаан учурлу сурактардын бирүзи — кажы ла кижин, ишмекчи де бол, башкараачы да бол, бүдүрүп турган ижине каруулу болоры.

Койчынын айтканына јөпсинбеске болбос. Бодозоор до, агаш таштын ортодо жагыс айы, коштой јаткан койчылардын кажаан-чедендери де, малга берген азыралы да, одоры да — ончозы түңей. Је көргүзүлери чек башка. Бирүзи кураандар ла түк кайчылап алар јакылтазын ажыра бүдүрөт, экинчиси кажы ла јүс койдог јүк ле 50—60 курааннаг алат, түк алар планын база бүдүрүп болбойт.

Кара Тодошевичтин шүүлтезиле болзо, бир кезик койчылар бүдүрүп турган ижине каруулу болбой, иштин чындыгын кичеебей жадылар. Јыл эбири кабырган койлорды бир айдын туркунына төрөдөлө, кураандар албаза, бир күнге кайчылайла, талдама чындылду түк албаза, иштедим деп айдарга да күч.

Байлык ченемелдү озочыл койчынын једимдеринде, чын да, жайыт жок. Кара Тодошевичтин бийик көргүзүлери — онын чылазыны жок ижинен, айдын-јылдын кандый ла ойинде ижин каруулу, чындыг бүдүргөнненг камаанду. Ол јаш кураандарды эмдеерин, акталаарын — ончозын бойы эдет.

— Кой субайтыбас мал. Кажы ла үүрдеги койлордын ончозына јуугы төрөйт, игистер де болот. Былтыр эрте јаскыда төрөткөн үүрлерде кураандар көп болгон. Је бир ле катап јастыргандарынан улам, көп кураандар өлгөн. Јаан јастыралардын бирүзи — соок күндерде кураандарды энелериле кожо чыгарары. Сүре ле јылу кажаанда турган бир айлу кураандарды соокко чыгарып ийзе, канайып оорыбас. Окпозине, ичи-буурына соок өткөн кураандарды эмдеп алары сүрекей күч. Соок өткөн јаш малдын ичи-карды иштебей, эмген сүдүн ирийле, јумурды туй тудуп ийет. Кураандар чычкактап турала, өлгүлөй берет. Учы-учында кураандардын ордына тилбек чаазынга бичилген акттар артат. Акттарда бичилген шылтактардын көп лө сабазы ичоорулар ла өкпөнннг оорулары. Мен бодозом, өлүмнннг төс шылтагы оорулар эмес, а койчылардын, сакмандардын, керек дезе специалисттердинг ле башкараачылардын једикпестү ижи. Курсагы тойу ла јылу јерде турган кураандарга бачым үстине оору тийбес — деп, Кара Тодошевич јолду айдат.

Озочыл койчынын шүүлтезиле болзо, улустын кылык-јагы, бил-

гири, иштеңкейи, шыраңкайы ла ишке каруулу болоры башка-башка. Онын учун койлор төрөөр өйдө специалисттер ле башкараачылар бу жаан учурлу ишти кату шинжүдө тудар керек. Калганчы жылдарда ийит малчылардын тоозы көптөгөн. Олордын чыдалы, ийде-күчтери, иштейтен күүндери бар да болзо, же ченемели ле билери жетпей жат. Ол Александра Трыкмановна Киндиковадый ла Петр Улузарович Мишкиндий байлык ченемелдү койчыларды улусла, азыралла, өскө дө керектү не-немелерле жеткилдеп берзе, олар сакмандардын ижин бойлоры аяйлап-баштап төзөөр, көп кураандар торныктырып алар. А ийит койчылардын ла чала неме керектебес улустын ижин улай ла шинжүдө тудуп, иштин технологиязын тартап турар керек.

— Бир кезек койчылар кураандарыс көп сүт эмеле, ичи-карды иштебей турала, өлб берет дежер. Менин ижимде андый учурал болбоды. Карын, уй саайла, тойгыза умчылап жадым. Бодозом, ол көп сүт эмгенин эмес, а база ла соок өткөнине эмезе кураандарды өйлү-өйинде эмиспей жадылар. Торолон калган жоон до малды аайы-бажы жок азырап ийзе, онын ичи-карды ал-камык курсакты ылгап болбой барар — деп, Кара Урматов куучындайт.

Ол жаан аяруны элден ле озо кураандардын төжөгине эдет. Озо-чылдын айтканыла болзо, кажанын ичи жылу ла өткүш салкын жок болор учурлу. Же жаш малдын жадыны эмеш ле чыктыза, кажанын ичи кандый да жылу болзо, кураандар чыккактап баштаар. Эң ле жакшы төжөк — малдын бойынын кургак өтөги. Же салам база керек. Ненин учун дезе, жагы чыккан азайлу кураан өтөккө уймалып калза, энези оны кургада жалабас.

Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарында ла онын кийинде журттарда жагыс ла карган-тижеңдер, келиндер ле балдар иштеген. Он учон төрт жашту уулчактар кату-кабыр иштер бүдүргөн. Онын да учун Кара Урматов колхозтын темир согор узы бөлүп иштеген. Онын кийинде жылкы малдын фермазынын жааны. Кайда да, кандый да иште Кара Урматов ижин чыгдый бүдүрөтөн.

Кара Тодосевичтин жеңил эмес жолдорун онын үйи Сүндөй кожо өткөн, олар алты кыс ла эки уул азыраган. Эң кичинекей эки кызы алтынчы ла тогузынчы класстарда үренгилейт, арткандары тагынан иштегилей берген. Жаан уулы Солумай ада-энези ле кожо иштеп жат. Адазы амыралтага чыкса, онын ат-нерелү ижин, байла, Солумай уулаптар.

Урматовтордын турлузында сүрекей ле жакшы кажан-чедендер бар деп айдарга болбос. Типовой проектке тудулган не де жок. Андый ла эски-саксы кажан-чуландар. Карын, кураандар корулайтан үкпегин тапчы деп көрдим. Үкпекти жаанада улаарга төнөштөр кондырып салтыр. Онон бери удай берген ошкош, кугаргылап калтыр. Кара Тодосевич менин санаамды билип ийгендий тартады:

— Совхоз бого уланты эдерге пландаган, же эм тургуза күчи жетпей жат. Журтта оңылдык школдын ла балдардын комбинатынын туралары тудулуп жат. Бу жаан социальный учурлу объекттер совхозтын ке-

лер бйиле колбулу. Мен оны айлап жадым. Бу ла турган кажан чу-
ланды тузаланып, канча жылдардыг туркувына пландарымды ла мол-
жуларымды ажыра бддургем, эиди де андый аргалар бар.

Улус Кара Тодошевичти ырысту кижн дежет. Чын ырысту кижн.
Je ол ырысты тапкан эмес, ырыс оны тапкан. Ол — ырыстыг ээзи. Ка-
ра Тодошевичтиг чылазыны жок ижи, жакшынак кылык-жаны, комму-
нист куун-табы корболоп дскон жаш уйеге жакшынак жозок болот. Кай-
дан билер, бир канча жылдардыг бажмида партияныг одузынычы эмес,
одус биринчи съездни бу ла Кырлыктагы совхозтын кажы бир озо-
чыл койчызы атанар. Кайдан билер, андый да болордон айабас.

Чындап та, Кара Тодошевич Урматов чылап иштезе, керек десе
оног артык иштезе, анайда не болбос? Болор учурлу.

КАРАГАЙДЫН КЫЗЫЛ ТЫТТАРЫ

(Очерк)

Көксуу-Оозы аймактын Карагай журтын өткүрө мантадала, төрт-беш километрди өтсөдөр, кызыл тыттарга курчаткан Куржум деп жер турар. Азыр мында болосо, эми ого база катап барып жүргөн улус ан өскүрөөчилер жаткан бу жерде кубулаталар база көп деп айдыжат. Улус жадатан жакшынак жаны туралар, иш-тошко керектү объекттер тудулган. Бис оны база сонуркап көрдүбиз. Мында алдынан башка кичине-күрт тээлгөн. Шак мында Социалистический Иштин Геройы, партиянын XXVII съездинин делегады Петр Фатеевич Поповтыг бригадасы жадып ла иштеп жат.

Бис бого једип келеристе, түштин төрт чаны болгон — андарды азырайтан ой. Күн кырдын бажына отурарга жууктажа берген. Тыттардын узун көлөткөлдөн андардын чеденине баратан жолды биске чокымдап көргүзүп тургандый.

Петр Фатеевич өлбөң жайып турган болушчыларына баштанып, нени де айдып турала, бистин једип келгенисти сеспей де калды ошкөш. Бистин алдыста — түлкү бычкак бөрүктү, таларкак ла сынгыр, кызыл-сары чырайлу кичи. Кол-колдон тудужып, эзен амырын угушкан кийинде мен эрмекти оной ары көндүктирерге амадап, байа јолдо көргөнімди ого куучындадым: «Сутардын уулдары өлбөңди жайатан макалу эл-арга таап алтыр. Рулон прессе некталган өлбөңди эмеш кәуу жерге чанакту атла чыгарала, онын буузын чечип, түрбектинг учына базала, оны төндө тәмди божодып ийетен эмитир. Өлбөң бойынын бескезиле тоголонып, учы-учында түп-түс жада берет.»

— Јо-ок, бисте өлбөңди анайда жайгадый эптү меестер ас. Одорлордын көп лә сабаты түс арка јерлерде. Онын учун бис азыралды чанакту беш-алты атла тартып жайадыс — П. Ф. Попов каткырын, куучынга киришти.

Бригадирдинг айдыжыла болзо, Карагайда кар жылдын ла калын түжет, быыл дене кар ас жааган. Андарга карды чапчырга јенил болотон эмитир деп тын иженгендер. Је декабрь айдын бир күнинде кей кенете жылып, түнде јаш јайлаа, эртезинде соок түжүп, одорлорды шык тогурып ийген. Онын учун эми бар азыралды чеберлеерине, башка башка кошмокторды тузаланарына јаан ажару эдилет.

Петр Фатеевич бисти үйге кычырды. Ол болушчыларына јакылтаны берип салган, бойынын ижи база эмеш когызай берген. Онойг учун куучынды улалтарга сыракай эптү ой.

Аң азыраар ишти Карагайда эң озо баштаган кижн — П. Ф. Поповтын адазы Фатей Петрович. Эмди бу өрбөкөн сегизең жашты ажа берген. Айлында кире-чыга басып жүрөт, кезикте иш-тоңко кирижип те ийер күүндү. Ветеранның омок жүреги ого энчигип отураарга бербейтен болгодый. Канайтсын база, жажына эткен ижи ол до.

Фатей Петрович жүрүмүндө көпти эткен, көпти көргөн улустын бирүзи. Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда, ишт уул оныла кураа ибкөрлөриле кожо фронтко атанган.

Жаан удабай балдарыла кожо арткан Татьяна Фоминичнага онын бөбөни от-калапту жууда жалтанбастын өлүмиле өлгөнн керегинде бичик келген. Жүрекке батпас ачу-корон. Оны канайдар да арга жок. Жети баланы (Петр эң ле жааны) кандый да болзо, чыдадар, жүрүмннн жолуна чыгарар керек — эне кижн шак анайда бек сананып, бойун токынадып жүргөн.

Же жарым жыл өткөн кийинде пулеметчик, экинчи группаның кеңеги болуп калган Фатей айлына, балдарына жанып келди. Көгүс-жүрекке бадышпас сүүнчн, качан да ундылбас ырыс — бала-барказынын кежиги.

— Адабысты бу жерднн ару кейлү, аржан-кутук сууларлу ар-бүткени колго-бутка ойто бек тургускан — деп, Фатейднн балдары эмди айдыжат. — Шыркалу фронтовиктин су-кадыгын орныктырган база бир неме — иш.

1950 жыл. Бу өйгө жетире андарды бистин областта жаңыс ла Көксуу-Оозы аймакта, Талдуда, өскүргендер. Бу кирелтелү иш болгонун өткөн өйднн ченемели көргүскөн. Онын учун партия райкомы аймактагы хозяйстволорднн башкараачыларынын шүүлтелерин угала, бу ишти аймакта оной ары элбедери керегинде жоп чыгарган. Оны Карагайдаң баштаар керек. Онын жери аң азыраарына сүрекей эптү.

Фатей Петрович бу ла Куржумга келерде, мында не де жок болгон. Бежен кире аң, онноң ажыра сыгын. Чеден де, онду тура да жок. Жагыс ла байлык одорлор. Иштейтен улус — Фатей бойы, үйи, он жети жашту уулы Петр. Иш кайнай берген. «Мында баштапкы казыкты мен как-кам» — деп, Петр Фатеевич куучындайт. Бу сөстөргө ол кандый да агылу учур берип турганы онын үнннн иле билдирет. Ол: «Керекти жок жердең баштайла, эмдигидий жаан кемине жетире бойымнын колым-ла тззоп алдым» — деген жаан оморкош болгодый.

Петр Фатесвичтин бүдүм-кеберин аяктап отурзагар, көзбөргө таппннн де учун жоон кызыл тыт көрүннп келет: жоон будактарлу, бырчыт тазылдарыла жерде бек турган байбак ла ийделү бийик агаш. Ол эмди орто жажын ажа берген. Көрүжи кату, же көстөрннде кандый да жылу бар. Качын ишт тужында ол чыйрак эрлерднн бирүзи болгону жарт билдирет. Баштапкы казык «кагып» турган өйдө Петр Фатесвич андардын бийиги үч метр чеденин жоон тоормоштордон жагыскаң тудуп туратан деп көп улустаң уккам. Керек шак андый болгонна мен эмди кичинекей те алаңзыбай жадым.

Эмди аннын чеденин керий жорторго 40 километр жол өдөр керек. Оны тударга канча кире өй, канча кире ийде-күч керек болды не! Чеденди элбедиң тудары, жайыла аңдардын азыралын белетеери, кыш келзе, күчин ычкынбазын деп оморды азырал кичеери, өйи келзе, мүүзин кезери, оны кургадып жазаары, жаш бозуларды кичеери — бу бастыразы мындагы улустын ат-нерелү ижи.

Мындый ишти жагыс ла Петр Фатеевичтий күчтү ле кандый да уур-күчтерден жалтанбас улус эдери жолду. Ол баштап тарый тегин аң тудачы болуп иштеген. 1968 жылдан бери — бригадир. Карагайдың аң азыраачыларынын ченемели жылдан жылга көптөйт, једимдери бийиктейт. Откөн бешжылдыктардагы бийик көргүзүлери учун омордын көп сабазы ордендерле, медальдарла кайралдаткан. Бригадирдин бу једимдердеги жаан үлүзин бийик баалап, Совет башкару оны Төрөлс-тинг аң бийик кайралы — Лениннинг эки ордениле, «Серп ле Маска» алтын медальла кайралдаган.

Карагайдың аң тудачылары он биринчи бешжылдыкты база јакшынак једимдерле божоттылар. Беш жылдын туркунына омор госу-дарствого планга үзеери кургаткан 1013 килограмм мүүс табыштыр-ган. Откөн жылда кажы ла сыгынан орто тооло 8 килограммнанг чий мүүс алынган. Планы — 7,6 килограмм.

Көксуу-Оозы аймакла јорыктап, бис Талдунын ла Кайтанактыг аң өскүреечилери ле база јолыгыжып куучындашканыс. П. Ф. Попов керегинде куучын башталза ла, омор өнөтийин куучындажып алган-дый, түней шүүлте айдыжат; Петр Фатеевичтий бригаданын азырап турган аңдары аңгылу укту.

Онызы чын ба, төгүн бе деген суракка Курјумнын атту-чуулу аң өскүреечизи каруузын мынайда јандырды: «Мен анайда сананбай јадым. Кандый ла малды јакшы азыразаң, билгир кичеезең, ол кайда ла көп продукция берер. База бир неме мындый — аңды одорлодып база билер керек, онын тойныжына јаан чаптыгын јетирип турган неме — чымыл. Онын учун јай өйинде бис аңдарды серүүн, бийик јер-лерге айдайдыс. Анда оморго амыр. Тегин анайда алза, Оймоннын ончо јери аң өскүрерине сүрекеј јарамыкту. Јаан аргалар азыралдан деп бодойдым. Аң — курсакты сүрекеј талдаар мал. Бис өлөгди јай өйинде чыдалыс јеткенче эдиң аладыс. Је онын чыңдый кезик учу-ралдарда јабыс — оны јажырбай айдар керек. Азырал једишпей де турган учуралдар болот. Јер база кижиле ошкош неме — ар-тап, уйдап јат. Ол бойынын күчин јылытпазын деп, ого бис болу-жар учурлу. Бот, эмди слер ойто Карагај јаар јортсогор, өнөтийин көрүп бараар — деремненин үстиги јанында канча кире өтөк јуулга-нын. Мен бодозом, оны тегин јаттырбай, тузаланар керек.

Қалганчызында мынайда айдарым: бистинг бүгүнгі једимдерис — ол бригадада кажы ла кижининг кичеемели, билгири. Эмди он төрт кижиле иштеп јадыбыс. Аңдардын текши тоозы эки мунг үч јүстенг ажыра».

Мыны угуп, ич бойымда санандым: бу кире андарды азыраарга канча кире өлбг лө ой керек? Байа өлбг жайып турган уулдар, байла, карангуй түнде келетен эмтир. Менин санааларымды билген неме чилеп, эжик кыжырт эделе, ачыла бердн. Уулдар ижин бүдүрүп, ойто жедип келгендер. Ю. Шурьгин, А. Шатов, А. Мнула, В. Төлбсов, В. Трайманов, К. Абакумов, А. Попов (бригадада төрт карындаш) — бүгүн олар иштегендер, эртен-сонзыннан оларды бригаданын өскө улузы солыыр. Життердин күүн-санаазы омок. Бүгүн нш божогоп. Же бригадирге айдатан шүүлтелер олардо база бар. Петр Фатеевич олардын кажызын ла ажарулу угуп, токыналу куучындажып отурды.

— Быжыл жаңы элбеткен чедендеги одордын карын андар чапчып турганы билдирет пе?

Уулдардын бирузи бригадирдин сурагына каруу берет:

— Эйе, бир үүр андар анда жүргүлери. Жер тон до болзо, өлбгн жакшы.

Бригадир база ла унчугат:

— Бүгүн жаңы кийим-тудум аларыгар, уулдар. Амырап жаткан нө-көрлөригерге база айдып бараар.

Улустыг ижин башкарып тура, олардын кийим-тудумы жылу ла чынык, күүн-санаазы жакшы болорын кичеейтени база бригадирдин кереги эмей.

Бистинг, газетчилердин, бүгүнгн ижи база божогоп. Бойлорынын мергендү ижиле жеринин адын макка чыгарган улусла танышканыска сүүнип, эзендежеле, турадан чыктыбыс.

Карагайдан атанарыста, онын кызыл тыттары кийин жаныста артып калды. Олорло кожо Куржумнын ан өскүречилери — бойынын керегин жакшы билер, жалакай ла иштенкей улус. Коммунист П. Ф. Поповко баштадып, олар Төрөлин бийик једимдериле мынан да ары сүүндирер.

КУННИН НАҖЫЗЫ

(Баллада)

Бир кун,
 Кышкыда,
 Кенетийин
 Күн жаанап,
 Суркурап,
 Биник туралар
 Ары янынан
 Чыгып келди
 Кемди де каран...
 «Акыр,
 Кемге бүгүн
 Бу городтон
 Кун карузып
 Чалыган болотон?
 Кемди бүгүн
 Бу городто
 Күн сүңнип
 Уткыган болотон?
 Соок кышкыда
 Жылы тўшкен,
 Эртелеп танда
 Чыга конгон?» —
 Мынайда сананып,
 Оромды аярзам,
 Улус жок —
 Бир эр кижиле
 Кичинек кызычак
 Экү көрүнди.
 Баштары биник
 Солун улустар,
 Базыттары бек —
 Иштенкей устар.
 Керектү жүргендери
 Көрүнип турат...
 Эр кижиле
 Орто жашту,
 Катан бүдүмдү,
 Амадап эткен
 Алтай тонду,

Камдузы калып
 Чокондой бөрүктү,
 Элик бычкагы
 Эптү бдүктү.
 Токуналу, тоомжулу
 Базып барадат.
 Кичинек кара кысты ла сени!
 Ойынзагы, омогы
 Билдирип турат,
 Жүгүрүгү, жалакайы
 Көскө илинет,
 Кызыл тўлкү
 Кеен бөрүктү,
 Эчки терези
 Желбер тонду,
 Жаңгы соктырткан
 Ак пыймалу —
 Ончо кийими
 Эмештеп элбек,
 Онызы жакшы,
 Ыдап бссө,
 Ойлөжө берер.
 Малчы улустың
 Жакшынак ээжизин,
 Жүрүмди, кепти
 Озодон эптеери!
 Базыттары
 Жеңилин!
 Жүрүмдери
 Бийингин!
 Кичинек кызычак ла
 Онын малчы адазы
 Сүрлери жаракын!
 ...Город көрбөгөн
 Эрке, кийик чаап!
 Адазынын болушчызы,
 Шулуус кызычак,
 Бийик тураларды,
 Катташ тураларды,

Ачык аяктап,
Чечектий чырайын
Жарыкка көдүрүп,
Адазынан артпайт.
Арттыргыскан ижин
Сананган адазы,

Тынзынып билбес
Тегин малчы,
Балазына жартайт
Бастыра күүнинен
Бойынын билерин,
Көрүп жүргенин...

* * *

Кудай ла дезен база!
Кандый улу
Улус болгон,
Чактарга узун
Жылыйтпаган,
Узун угун
Улалткан,
Эрте чакта
Бийик ижин
Эмдиге жетире
Мынайын сүүген,
Кичинек балдарыла
Малдап жүрген!
Слерден кайкамчылу
Калыкты
Кажы жерден табатан?
Телекейди айланып,
Слерден тегиндерди
Кайдан көрөтөн?
Көксп жаркынду кару жон —
Уулдары чыйрак,
Кыстары ус.
Слерди ырыс
Качан да таштабас!
Американын кал ковбой
Бистин уулдардан
Эпчил эмеш пе?
Испаниянын букачылары
Бистин жинттерден
Билгир эмеш пе?
Улу аймак — Улаган,
Уулдары жарлу чыйрактар,
Уйат ла мактын учурын
Бийик баазын
Билгилеер.

Базырыктын корымы
Улаганда эмес пе?
Байлу алтай киндиктин
Төзи анда эмес пе?
Торко кумак алтайда,
Төөлөр баскан Чуйда,
Тоомжылу эрмек
Угараар,
Бийик күүреге
Туштаараар,
Ойгор санааны
Кайкаараар,
Учарга канатла да
Кайралдаттырар,
Ус келиндердин
Колдорун алкаараар,
Баатыр эрлердин
Ийдезин мактаараар.
Озолоп кўнди
Уткыган калык,
Озо кўнге
Уткыткан улус,
Санаа-кўүндери
Женил иштензин,
Омок балдары
Оорыбай өссин,
Журттары амыр,
Нак жатсын.
Кайда да барза,
Кара баштарын
Салактада салбазын,
Ичкерн жорыгын
Кўчсинбей улалтсын.
Олорды айланып,
Кўн сўүнзин!

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ КОМСОМОЛЫНЫҢ 65-чи ЖЫЛДЫГЫНА

ЕЖЕНЕР ЧАПЫЕВ

ОТ-ЖАЛБЫШТЫҢ ОРТОЗЫНАН

(Областың комсомол организациясының
историясынан)

«Ойроттың комсомолы от-жалбыштың ортозынан бүткен» — деп, бирме жылдарда комсомолго кирген иит поэт Эрjene Сыркашев бичиген. «Туулу Алтайдың комсомолы отко до күйген, сууга да аккан, соокко до чарчап тонгон» — деп, ол өйдөги газетте бичилген эди.

Бу тегин ле келиштире айдылган сөстөр эмес. Комсомолдың баштапкы областной съездинде тудулган баштапкы областной комитеттин члени Леонид Таушканов жаш уулчак тужынан ала партизан болгон. «Ойротский край» газетте ол мынайда бичиген: «Партизандардың отрядында бир алтай уулчак болгон. Ол жүк ле он төрт жашту өскүс комсомол болгон. Бир бөлүк партизандарла кожо ол уулчак актарга олжолоткон. Актар оны кыйнап туруп шылаарда, ол бир де сөс айтпаган. Оны бандиттер кыйнап өлтүргөн».

Бу куучынды орустап «Документальный рассказ» деп бичиген эмитир. Онын бажалыгынын алдына кара чийүле туйуктап ийеле, «Он төрт жашту партизанга, Костяга, кереес болзын» деп бичиген. Таушканов ол өйдө Тербезен деп кол салып турган.

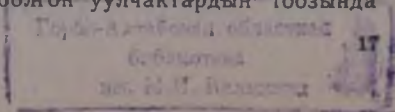
Бу Костя ошкош жаш уулчактар комсомолго киреле, партизандар болуп, көп катап актарла жуулажып жүргендери текши жарлу. Кыскачак актарга олжолоткон. Актар оны кайнап туруп шылаарда, ол бир жүктүгү курлаазынан төмөн түжүп калган жүретенин бис көп катап көргөнис.

Анайып, «отко до күйген, соокко до тонгуп чарчаган» комсомолдордың бирүзи бистин комсомол ячейкада Афоня Лукьянов болгон. Онын колдорынын он сабары ончозы соокко тонгуп ужыйла, үзүлүп түжүп калган. Чолтык сабарларыла карандашты жүк ле арайдан тудуп бичип отуратан.

Туулу Алтайда ончолорынан озо комсомолго кирген кызычак Дарья Куприянова болгон. Оны бандиттер 1921 жылда өлтүрүп койгон. Анайып, областың баштапкы комсомолдорынын тоозынан көп уулдар ла кыстар жаңы жүрүм учун тартыжуда бойларынын жаш жүрүмин бергендер.

Кезик алтай журттарда жаш уулчактар партизандарга элчи-айбычы болуп, олардың жакарузын бүдүрүп, ат апарып, азык жетирип те туратандар.

Анайып, партизандарга болушчы болгон уулчактардың тоозында

азыйда комсомол обкомынын баштапкы качызы болгон, эмди персональный пенсионер, коммунист Василий Федорович Чумакаев, азыйда партия райкомынын баштапкы качызы болгон, эмди персональный пенсионер, коммунист Мырык Тодошевич Киндинов. Көп андый уулчактар актарга өлтүрүп те койгондор. Темдектезе, Кан-Оозы аймактан жаш уулчак Матуков Иженер, Көксуу-Оозынан Иркитов ло онын нөкбөри, база андый ок жаш уулчак, Оңдойдон Солум Епишкин партизандарга бичик жетиргени, азык ла ат апарып бергени учун акбандиттерге өлтүрүп койгондор.

Туулу Алтайда баштапкы комсомолдордын биризи Жаңа Бедюров болгон. Ол бйдө алтай журттарда школдор жок болгон. Жаңа Бедюров кандый да бир бичикчи кижиден буквалардын адын сурап угуп алала, бичиирине ле кычыраына үренип алган. Онон ло журтта жаш уулдарды ла кыстарды бичик-биликке үредип баштаган. Бойы да үренип, улусты да үредип туратан.

Ада-энези жалчы болгон, бойы да туку жаштан ала жалданып иштеп жүргөн. Уулчак кулданышты ла басынышты көрбө күүни жок болгону онын жүрүмнүн аңылу башказы болгон. Оймоннын кулак-байлары жүк ле айылдарында арткан нек-сак малын бичидип, көп тоолу малын Төгөрүк деп тайгада жажырып алала, олорды жоктуларга кабыртып, азырадып туратандар. Бедюров ол байларды истеп, тайгада турган малды таап алган. Онон улам бир мындый учурал болгон.

Комсомол уул Төгөрүкте турган малды Оймон жаар апарып болбой. Оны Оңдой аймактын жерине экелип, ондогы журт Советке бичиткен. Байларды шылап, «Сенин окладныйың кайда, контра?» — деп айткан. Бис, оогош уулчактар, ол сөстөрдү оңдобой туратаныс Онон улам Жаңаны «Окладной» деп чололоп адайтаныс. Байлардын малынын тоозын, алып турган астамын ла төлөйтөн каланынын кемин бичиген документ ол бйдө «Окладной лист» деп адалган. Оны Бедюров «окладной» деп айдатан эмтир.

Жаңы жүрүмгө жарабас кылыкту кижини комсомол уул чек көрбөйтөн.

Чындап та, J. Бедюров от-жалбышту жүрүм жүргөн кижин. 1927 жылда оны Москва жаар Күнчыгыштын калыктарынын университетине үредүгө ийгендер. Же ол мен черүчил кижин болорым дейле, Черуге барарга суранган. Анайып, жипт уул Черуге атанып жат. Ол Ыраак Күнчыгышта турган. Онон келеле, ГПУ-да иштеген.

Ада-Төрөл учун Улу жууда калапту тартышканы учун көп тоолу ордендерле, медалдарла кайралдаткан. Шыркалардан улам уур оорып та жүрзе, же чыдалы жеткенче иштенип ле жүретен эди. Андый да болзо, жаштан ала уур иште ле калапту тартыжуларда болгон, жуулашкан ла шыркалаткан кижин карыганча жүрүп болбогон. Ол көп кожондор ло үлгерлер бичиген. Олор жаш үйеге керес болуп артты.

—1920 жылда Туулу Алтайдын кезик жаан журттарында уулдар ла

кыстар комсомолго кирип, анда комсомол ячейкалар төзөгөндөр. Кезик жерлерде бирден экиден комсомолго кирген уулдар ла кыстар биригип, ол журттар ортодо жаныс ячейка төзөп алып турган учуралдар бар болгон, же көп сабазы ячейка жогынан, жаныстан артып калып тургандар. Ол ыйдо угузу да бичибей, жуунга да шүүшпей, жүк ле бичидип койоло, комсомолго кирип калып турган учуралдар ас эмес болгон. Же канайып та кирген болзо, 1920 жылда область ичинде комсомол ячейкалар да Өзүп, комсомолдордын тоозы да көптөй берген.

1921 жылда комсомол уулдар көдүрезине жуук партизандар болуп баргандар. Кезик кыстар да партизан болуп барган учуралдар болгон. Онон улам комсомол ячейкалардын кезиги жоголып, комсомолдордун текши тоозы сүрекей астай берген.

Же гражданский жуу божогон кийинде область ичинде РКСМ-нин ячейкалары ла комсомолдын текши тоозы кезем көптөй берген. 1923 жылдын январь айында область ичинде комсомол ячейкалардын тоозы эки катап көптөл, бирме эки ячейкага жеткен. Комсомолдордун тоозы 313 кижиге боло берген.

Комсомолдын областной комитетинин бюросы сүрекей көп иштер бүдүргөн. Анчада ла жашошкүрмдиге комсомолго тартар иштер тын өткөн. Анайып, 1924 жылдын баштапкы айларында область ичинде комсомолдордун тоозы 560 кижиге жеткен.

Гражданский жуунун ойинде жаңы жүрүм учун тартыжунунг от-жалбыжунунг ортозынан чыккан комсомол бу ыйдо Туулу Алтайда амыр-энчү ишке, культурный революцияга көчкөн.

Бу ыйдо областьта бичик кычырар туралар төзөлгөн. Школдордо пионер организацияларды база комсомолдор төзөп турган. Ол ыйдо область ичинде эки жүстөн ажыра пионер тоололгон. Ой амыр-энчү, же тартыжу от-жалбышту болгон.

Туулу Алтайдын комсомолунун баштапкы областной съездин 1924 жылда ачылган. Бу ыйдо областьтын комсомол организациязы партийный организациянын чындык болушчызы боло бергени жарт көрүнөт. Ол съезд эн озочыл комсомолдорды партиянын членине кандидат эдип алар жөп чыгарган. Анайып, съездтин адынан партияга кирерине көдүринилү аялгада рекомендация алган комсомолдордунг тоозында Акулов. Скворцов баштаган жинт партизандар болгон.

Областьтын комсомолунунг бу баштапкы съездинде тудулган баштапкы обкомунунг члендери (14 кижиге), кандидаттары (жетти кижиге) кечер ыйдо коммунисттер болгондор. Олордун тоозында Арбанаков, Калинин ле Киришна комсомол обкомунунг адынан рекомендацияла партияга киргендер.

Комсомол обкомунунг баштапкы члендеринен Таушканов ле Шарафутдинов партия обкомунунг качылары, Тадышев ле Калинин партия райкомдорунунг баштапкы качылары болгондор. Өскөлбөри көдүрезине жуук партийный пропагандисттер болгондор.

1924 жылда 11 декабрьда партиянын үчинчи областной конференциязы ачылган. Областьтын комсомолунунг адынан партийный

конференцияга обкомолдын качызы Принцев уткуул сөстөр айткан. РКСМ-нинг обкомынын іобі аайынча ол озочыл комсомолдордын тоозында, келер өйдө партия обкомынын баштапкы качызы болотон Хабаровтын ады айдылган...

Эмдиги жаш үйе область ичинде озо ло баштап комсомолго кирген, жаңы жүрүм учун калапту тартышкан комсомолдордын адын билер, олордын жүрүмүнен бойлорына жозок алынар учурлу. Олор кемдер, олордын жүрүмү кандый болгон деп билерге, бир кезигин алып көрөли.

Улалуда озо баштап комсомолго кирген уулдардын бирүзи Евлампий Софронов болгон. Кызыл Черүге жүрүп, орооннын күнчыгыш кыйугранын корулаган, черүде жалтанбас командир ле партийный пропагандист болгон. Черүдег келеле, облсполкомнын бөлүгүнүн жааны болуп узак өйгө иштеген.

Кан-Оозында баштапкы комсомолдордын бирүзи Булундашев Лайкаш жаңы жүрүмнүн өштүлери ле тартыжып жүреле, олорго өлтүрткен. Огдойдо баштапкы колхозты төзөгөн комсомол Черепанов кулактарга аттыртып өлгөн.

Огдой аймакта баштапкы комсомолдордын бирүзи Быхьев Лакшы өштүлөргө өкпөзін өткүре аттыртып, жаңына оорып жүрген, је жүрүмүнүн калганчы өйине јетире јакылтазын ак-чек бүдүрген, чындык коммунист болгон. Леонтьев, Филегин ле Гужиков кулактарга аттырала, жаңына кенек болуп калгандар.

Комсомолдын баштапкы областной съезди өткөн өйдө комсомолго кирген Тарбанакое Семен, Чулушев Сава, Енчинов Толуш, Тадышев Петр, Казаков Александр, Бедюров Јаңа, Қакина Зоя уур иштин ле кату тартыжунун жылдарында көп иштегендер. Олор жүрүмүнүн калганчы күндерине јетире коммунисттер болгондор.

Бу ок өйлөрдө комсомолго кирген Чичинов Петр, Бардин Токтой, Майчиков Чыйык, Тонкуров Јорукчы, Јапинов Тайдаш ла јирменчи жылдардын оног до өскө көп комсомолдоры Ада-Төрөл учун Улу јуунын фронттарында калапту тартыжып, бойлорынын жүрүмүн бергендер. Олорды ээчиде комсомолго кирген Василий Чаров, Василий Ешов Ада-Төрөлин корулап, узак өйгө фронтто болгондор. Олор шыркала јанып келеле, партийный иштерде узак иштегендер.

Јирменчи жылдарда комсомолго кирген уулдар ла кыстар кобыјиктерди керип, јойу базап жүрүп, бичик билбестерди үреткен. Бастыра улусты жаңы жүрүм учун тартыжуга кычырган. Олордын бүдүрген ижин кандый да тоолорло тоолоп, кандый да кемјүле кемјип болбос.

Олор јоктуларды да бириктирген, байлардын ээлеген јерин блап, јоктуларга берип, оны салдала, андазынла сүрүп те жүргендер. Оног ары ТОЗ-тор ло ТОЖ-тор төзөп, улусты нөкөрликке ле өмөликке бириктирип те жүргендер. Ол кату өйлөрдө уур иштер бүдүрип жүре, су-кадыгын да јылыйткандар. Олор уур иштин ле кату тартыжунун өйинде неге ле тазыккан. Чын ла от-јалбыштын ортозынан кызып ла тазыгып, өзүп чыккан улус болгон...

ЭН БАШТАПКЫ КОМСОМОЛ

(Очерк)

Төрөл партиянын XXVII съездине ле Туулу Алтайдын комсомолунын төзөлгөнүнүн ала 65 жылдыгына учурлап, бойымнын өскөн-чыдаган Паспарты журтымдагы эн баштапкы комсомолдорды ла олордын төс ячейказын эске алынадым...

1930 жыл. Бу өйлөрдө Улу Октябрьдын жеңүлү толкузы Россиянын кажы ла ыраак толыктарына жайым экелген. Каан жаңы тужында карагуйда жаткан оок албаты жаңы жүрүмнүн жолыла баштапкы алтамдар эдии турган ой. Шак бу өйдө Улаган аймакта жаңырууш шаңдарлу серкпелердинг ижи токтодылып калган. Паспарты, Онуш, Суу-Айагы өзөктөрдө жаткан албаты биригип, школ тударын баштаган. Кара-Тобрактагы часовня серкпени жайрадала, Ак-Таштын алдына экелип туткандар. Бу Паспарты ичинде эн ле баштапкы школ болгон.

Эн баштапкы школдо эн баштапкы таскадаачы болуп Василий Асканакон иштеген. Иит Паслей ол тужында бу үч өзөктө жаткан комсомолдордын ячейказын башкарган эн баштапкы комсомол эмей. Бойы жетире бичик билбес те болзо, өзөктөр сайын чачыны жаткан айылдардагы ииттердин ортозында бойынн шулмузы ла билери аайынча аңыланып туратан.

Ол тужында бу өзөктөрдинг бирүзинде ле деремне жок. Онын учун школ бастыра общественный иштердин төс жери боло берген. Бу иштерди өткүрерине комсомолдордын ячейказынын качызы аңылу башкараачы ла баштаачы болгоны бүдүргөн иштерининг жарт көрүнөт. Локту-гойуларга болуш жетиретен комитет төзөп, өлөг белетеп туратан, ада-энелерди жууп, жаңы жүрүмнүн некелтези аайынча жартамалду иштер өткүрип, улусты бичикке үредерге өзөктөр сайын ликбезтер төзөгөн. Мыныла коштой иит комсомолдорды Совет жаң учун турумкай болорына ла албаты ортодо жартамалду иштер өткүрерине беле-теери ячейканын эн жаан задачазы болгон. Өзөктөр сайын төзөлгөн өмөликтердинг члендерин жаңы төзөлип жаткан колхозко кийдирерине не айлу иштер бүдүрерге келишкен деер!

Ак-Таштын алдындагы школ бу өйлөрдө жаңы жүрүм баштайтан жуучыл штаб кеберлү боло берген. Василий Павловичтин алдыртузы аайынча жуулган комсомолдор өзөктөр сайын жартамалду иштер өткүрерине аңылу жакылталу атангылайтан.

Общественный иштерле коштой, Василий Павлович үренчик балдарды жуучыл-патриот күүнге таскадары жанынан сүрекей көп иштер

өткүргөн. Ол тужында школдо пол јунатан, казан азатан, мылчага от салып, балдар јунатан аңылу ишчилер болбогон. Бастыра ишти јаңыс ла таскадаачы бүдүретен учурлу. Качан да мылчага кирип көрбөгөн балдарды мылчага јуунарына үредерге күч болгон. Балдар мылчага кирбеске болуп, агаштын аразы сайын јажынын, јүгүрүже беретен.

Интернат деген неме база јок. Балдар школдыг ла бойында, класстарда конуп туратан. Азык-түлүгин де ада-энелери экелгилейтен. Алдынан бери ада-энелеринин айтканы аайынча кудай, көрмөс деп немелер барына бүдүп калган балдарга јартамалду иштер өткүрери де Василий Павловичке јеңил болгон эмес. Онын учун ол балдарды түнде јуун алала, «көрмөстү јерлерге» апарып, ойнодып та туратан. Балдар бойлоры коркып та турган болзо, јаан кижиле кожо куучындажып, каткырыжып ойногылап туратан. Анайып темиккен кийинде көрмөс јогына бүдүп, ол јерлерге балдар бойлоры да коркыбай ойноп турар боло беретен.

Алтай јерин, ар-бүткенин сүүрине амадап, балдарды экскурсияга бойы баштап жүретен. Озодо бу јерлерде кандый улус јаткан, не болгон — ончозын тоолоп куучындайтан. Колхоз керегинде куучындаганда, бис сүрекей таңгырап угатаныс.

1932 јыл. Эрте јас. Ак-Таштын ла Кара-Чаалдын кайыр келгендерин карара кайылып калган. Је өзөктин ичи јум кар болгон. Бу күн биске, балдарга, коркышту сүүнчилү күн болгон. Ненин учун дезе, кажы ла өзөктөн ада-энелер, ага-карындаштар келген. Биске ума јок көп азык экелгендер. Анда не ле бар: эт, сарју, каймак, быштак, талкан...

Эмди көрөр болзо, ол Паспарты јурттын төзөлгөзін салган эн баштапкы јаан јуун болгон эмтир. Бу јуунда колхоз төзбөрн ле деремне болотон јер аңылаары јанынан јаан шүүлте эдилген.

Совет јаңнын кычырузы аайынча колхоз деген јаңы хозјайство төзбөринең улус кыйышнаган. Алдындагы јылдарда өмөликтеп аш салганда, астамдузын улус көрүп алган. Онын учун колхозко кирер, кажы ла јаңы кирген член бойынын үлүзін кожор болуп јөлтөжип алган. Колхозтын адын да адап алгандар. Ол эн баштапкы төзөлгөн колхоз «Јаңы јол» деп адалган. Сүрекей тартыш деремне төзбөртөн јер керегинде болгон. Је арт-учында Паспартынын ичинде Тытту-Кем деп јерде төзбөрине јөп јарадылган.

«Јаңы јол» деген колхозты баштаарына ла башкаарына јербойынын уулдарынан общественный ишке, эмеш те болзо, таскадулу кижни керек болгон. Шак ла ол тужында бистин јакшынак једекчибис, комсомол ячейканын качызы Василий Павлович Асканаков правлениин членине тудулган. Онон бери ол солынтызы јогынан колхозто башкараачы иштер иштеп, ээн јерге јаан јурт, јаңы хозјайство төзбөринде сүрекей көп иштер өткүргөн.

Тытту-Кемнин суузынын эки јанында Онуштан, Суу-Айагынан

ла Паспартынын туура օзօктօрнннг кօѳуп келген улустын айыл-јурттары анда-мында болчойыжа кօрүнгилеп турар болды. Анайып, эмештен стронтельный иштер кօндүгө берген. Контора, клуб ла Кызыл толык иштеер бир јаан тура бѳткен. Обществeнный малга да типовый жаан дворлор тударын баштаган.

1937 жылга јетире «Јаңы јол» колхозтын экономиказы тыгып, аймак ичинде баштапкы јерге чыккан. Бу јенѳнн бийик темдектеп, аймакисполкомнын јօби аайынча аймактын ыраактагы турган колхозторы ортодо эн баштапкы телефонды Паспартыга օткѳрген. Бу јурт албатынын културазын бийиктедерине ле Совет жагнын килемјизине бѳдѳмчилѳ болорына сѳрскей јарт кօрѳмјилѳ агитация болгон.

Василиј Павлович башкарган комсомол ячейка јууныг алдындагы јылдарга јетире жаан комсомол организация боло берди. Бастыра јашօскѳрим Ленинчил комсомолго кирип, тօрօл колхозты кօдѳрип јарандыраына чылазыны јօгынаг турушкандар. Ол комсомолдордон Наталья Григорьевна Ултѳркеева, Зинанда Степановна Қалкина — эмди коммунисттер. Олор јуунын кату јылдарында правлениннг члендери болуп, албаты-јоннын ижин баштап, Ада-Тօрօлине кօп продукция иштеп табыштыраын башкарган.

Ада-Тօрօл учун Улу јуу башталарда, Василий Павлович Асканакѳв јууга атанган.

1942 жылда Василий Павлович телекейге революциянын одын чагылткан улу городты — Ленинградты օштѳлерден корулаар кату согушта турушкан. Кօп катап օлѳмдѳ јууларда туружып, оны օдѳп чыккан. օштѳлердин тоозы јօк атаказын оодо соккон тартыжуларда турушкан. Алтай уул Василий Павлович Асканакѳв Ленинчил комсомолдын бийик адын ујатка тѳжѳрбеген.

Јаан шыркалу јанып келерде, тօрօл колхозы тѳрөп-јудаган эмтир. Ијде-чакту эр улус јууга барып, кօп сабазы бажын салган. Айылда арткан ѳй улус, бала-барка албаданып иштеп те турза, жаан хозяйствоны օрօ тартарга чыдалы јетпей турган. Шак мындыј кѳч айалганы кօрօ-тура, кенек те болзо, Василий Павлович иштен туура отурып болбоды. Келген ле тарыын бир де конок амыраш јօгынаг колхозчыларла кожо иштеп јѳре калды.

Јылкы мал ол օйлօрдօ колхозтын бастыра ижинде жаан ијде болгон. Не ле ишти аттын кѳчиле бѳдѳретен. Онын учун јылкы малды օскѳрерине ле јагыдаг эмдик аттар уредер ишти башкараына амадап, Василий Павловичти јылкы малдын заведующийине туткандар. Колхозчылардыг иженчилеп берген ижин Василий Павлович 1953 жылдыг учына јетире ак-чек бѳдѳрнип келген. Колхозтын јылкызында кошко јѳрер, чанак тартар, мал ижинде иштеп турган карган-тижегдер ле бала-барка минер јօбош аттар да кօптօгօн. Колхозтын хозяйствозы эмештен օрօ օгнжип, колхозчылардын јадын-јѳрѳмин ондолып баштаган.

Василиј Павлович кօп јылдардын туркунына колхозто заведую-

ший де, бригадир де, председателдин заместители де болуп, «жаандардын» тоозында иштей жүргөн.

Бир катап орой эгирде конторадаг чыгала, жаңы ла болгон партиянын жуундагы шүүшкен Төс Комитеттин жөбин эске алынып, илбиркеп баратты. Чындап та, бу жөптө малдын ижин мынан ары чык жок жарандылары ла онын тын тоозын көптөдөри керегинде сүрекей жакшы айдылган. Анайдарда, бу ишти коммунисттер ле комсомол баштабас болзо, кем баштаар. Эртеги текши жуунда мен шүүлтемени айдын көрөйин деп, бойында тыг сананып алды.

...Колхозчылар залда жык толо болгон. Жуун башталганынан бери эки часка жууктай берди. Ле куучын айдып турган улус Пленумынын жөбин жарадып ла мактап турдылар. Эдерис-тударыс ла дешкилейт. Таңкынын жы ла көп улустын тыныжы биригип, ачык эжиكتин бажынан, ак туман чылап, быркырап турды.

— Меге бир-эки сөс беригер — деп, колхозтын председателинин заместители Василий Павлович Асканаканов калын көдүрдү.

Василий Павлович, туку 1932 жылдаг бери иштеп келген киж, колхозын жакшы билер. Онын да учун улуска жарт болзын деп, малдын тын тоозы ла башкараачы жамылуларды, колхозчылардын калынын күчиле иштеп турган кирелтени ле калыла иш этпес башкараачыларга чыгып турган ишкүндөрдүн баазын — ончозын сабарларыла тоолоп, куучындаган.

Колхозчылар андый куучынды сүрекей жарадып уккандар. Ле сакыбаган жанынан Василий Павлович куучынын мынайда айдып божотты:

— Мен канча жылдын туркунына иштеп келген жамылу ижимди таштап, акту күүн санаамла тегин жылкычы болуп иштөөгө күүнзеп жадым. Бу суракты мен колхозчылардын алдына тургузып, жөбин берзин деп сурап турум.

Зал, адарунын уйазынды, күүлей берди. Кезиктери ол төгүндөп турган деп бодотон ошкош, кезиктери десе «жараар, жараар! Божолор ло!.. Жамылулар бистинг колхозто тегин де көп!» дейип, отурган жерлеринен кыйгырышты.

Аналып, Паспарты журтты төзөбөрине турушкан эг баштапкы комсомол, эми КПСС-тинг члени, иштин ле жуунун ветераны Василий Павлович Асканаканов жылкычы болуп, куну сайын тагдакталып таг атканын, тамырланып күн тийгенин кемнег де озо уткыр болды. Жылкынын ижи андый. Жылкы кажаандагы кой эмес. Жайы-кыжыла жер одордо жайым жүрөтөн мал.

• • •

Паспарты журт эми Улаган аймакта «Совет Алтай» совхозтын фермазы Ферма он биринчи бешжылдыктын план-жакылтазын ончо

көргүзүлөр аайынча ажыра бүдүрүп салды. Бу фермада иштеп турган коммунисттер ончо-сы комсомолдын жаан школын өткөндөр. Тоолуу ла комсомолдон баштап төзбөлгөн ячейканын ордына эмди бежененг ажыра члендү комсомол организация. Албаты ортодо ады жарлуу озочыл коммунисттер: КПСС-тин XXVI съездинин делегады Магдалина Семеновна Тонтушева, Иштинг Кызыл Маанызы ла «Знак Почета» ордендердинг кавалери Василиса Алексеевна Топчина ла көп тоолуу өскөбөри де комсомолдын члендери болгон.

Журттын эн баштапкы комсомолу, эн баштапкы ячейканын ижин башкарган качызы Василий Павлович Асканаковтын ады-жолу Улуу Жердин 40 жылдыгына учурлалган Мөңкүликтинг таш көжбөзинде үргүлжиге бичилип калган. Анда ок Ада-Төрбөлис учун Улуу жууда жыгылган Жазаровтордын, Саксаевтердинг, Асканаковтордын, Калкинтердинг, Жабыковтордын ла өскө дө алтанга шыдар жерлештердинг агару ады-жолу бичилген.

Ол эмди история. Андый да болзо, жаандардын өткөн жакшынак жолу, жаркындуу жүрүмн жинт үйгө кереес те, керечи де, жозок то, чындыктын школы да болор учурлу.

КОММУНИСТТЕР БОЛГОН АДЫНДА

Кан ичининг ишкүчлө жаткандары райондогы партийный организацияга баштадып, турумкай једимдү иштеп, государствого јуртхоз-продукталар табыштырар өткөн беш жылдын план-јакылталарын јаныс ла јенүлү бүдүргөн эмес, је анайда ок партиянын съездине уткый Төрөлине планга ўзеери 630 центнер сүт, 1700 тонна эт, 130 центнер түк ле 166 центнер иоока табыштырган. Бийик једимдери учун районнын ишкүчлө жаткандары КПСС-тин Төс Комитедининг, СССР-дин Министрлер Советининг ле ВЦСПС-тин улалгыш Кызыл Маанызыла кайралдаткан. Мындый көргүзўнннг ары јанында хозяйстволордын парткомдорыннг ла башкараачыларынын јонды билгир башкарып, јаныс амадуга баштаганы, арбынду, тебүлү ишке көдүргени туруп јат. Малдан арбынду продукция аларыннг төзөлгөзи — азырал көптөдөргө јер ишчилердинг кичеемелдү, малчылардын олыды, амыры јок, түни-түжи шыранкай ижи билдирет. Онон башка једимдер болбос, јенгүлер келбес эди.

Районнын бийик јединине јакшынак јөмөлтөзин анчада ла Мөндур-Соккондогы «Ленинский наказ», јаантайын озочыл Экинурдагы партиянын XXII съездинг адыла адалган колхоз ло једимдү иштү Јабаган совхоз ло онон до башка хозяйстволор, көп тоолу тагынан мергендүчилер јетиргендер.

Темдектезе, «Ленинский наказ» колхозто бу өйгө јер ижи јаранып, аштаг арбынду түжүм алынган, көп өлөң эдилген. Анайда ок зоотехнический иш тыгып, малдын угы јарандырылып, продуктивносты бийиктеген. Онын шылтузында хозяйство бешжылдык јакылтага ўзеери мунг центнерден артык эт, эки јарым центнер түк табыштырган. Ижин текши албатынын кереги деп билип, көрүмјилү иштеп, бийик једимдер көргүзип, колхозтын једимдерине, магына, Аш-курсактын программасына ўлүзин кожуп тургандар мында ас эмес. Олордын ортозынан јакшынак једимдерле анчада ла коммунисттер агыланып, артакан колхозчыларга јозок көргүскилейт. Андыйлардын бирүзи коммунист С. Матин. Ол иштин озочыл марына — койды кыш төрөдөрине туку качан көчкөн. Јаш малды суула јылыдар јазалду кажаанда чыгым јок чыдадып, кураандар торныктырар пландарын улам сайын ажыра бүдүрөт. Эрте чыккан кураандарды күске јетире је ле деген койлор эдиң өскүрни, артакан койчыларга ченемелин көргүзөт. Онон тем алып, бүгүн колхозто көп тоолу койчылар мергендүчининг мары-

ла иштегилейт. Матин малын кыш-жайда билгир одорлодоп, жылдын кандый ла тужында күчин бийик кеминде болорын јеткилдейт. Онын да учун этке барган койлорынын бескезн уур, семис болот.

Малынаг бир де королто этпей, жылдын кажы ла төрт ойин А. А. Көлүев јенүлү өдө берет. Мында коммунист Көлүевтин бойынын мары ла сүмези, ченемели бар. Ол јаан ајаруны малдын угын јарандыраына эдет. Онын камаанында көп јаш мал торныктырат, арбынду түк табыштырат. Јагыс ла өткөн бешжылдыкта озочыл төрөл колхозына јакылтага үзеери бир үүр кой өскүрип берген. Ол ижинде ХХІ партеъездтин адыла адалган колхозто Социалистический Иштин Геройы Ј. Т. Тоедовтон ло Кырлык совхозтыг јарлу койчызы, бешжылдыктын мергендүчизи, Октябрьский революциянын, Иштин Кызыл Маанызы, «Знак Почета» ордендердинг ле медальдардын кавалери, РСФСР-динг Верховный Советининг Президпумынын Күндүлү грамотазыла кайралду К. Т. Урматовтон тем алып, ченемелин тузаланып, јыл сайын јүс мал бажына јүстен ас эмес кураан алып торныктырат. Онын бийик једимдү иштери јанжыккан. Јакшы керек канат алынат дегени чын. Коммунисттердег јозок алып, койчылар М. Шодоева, А. Сүнүшева ла оног до өскөлөри бешжылдыктарын јакшы божоткондор. Кажы ла бригада беш жылдын туркунына планнаг ажыра он мун салковойдын баазына турар продукция табыштырган.

Бу ок өйдө колхозто эттегир уй мал өскүреринде билдирлү једимдерге анчада ла К. Содоев, В. Кадышев ле өскө дө малчылар јеткендер. Олор бастыразы колындагы малын јакшы кичееп, бескелерин јакылтадан ажыра кожуларын јеткилдегилейт. Мөндүр-Сокконнын малчылары товар продукция көптөткөниле коштой, малдын угын јарандырып, арбынду түк, ноокы берер малды өскө хозяйстволорго садат.

Колхозтыг парткомы ла башкартузы улустан једимдү ле арбынду иш, план-јакылталарды бүдүрерин некеп, ол ок өйдө јоннын, анчада ла малчылардыг иштеер ле јадар айалгазын јарандыраына чылазыны јок ајару эдип, килемјизин, јөмөлтөзин јетирет. Онын шылтузында јуртта јагы јараш, јаан ла энгү туралар жылдаг јылга көптөйт. Малчылардын түрзуларында мылчалу, тангынаг малы турар чеден-кажаанду ла өскө дө јазалду туралар тудулат. Онын да учун мал ижине улус күүнзегендү баргылайт. Кем де мойнобойт. Мыны ајаруга алып, колхозтыг јаандары улусты талдап, эн артыктарына албатынын јөбөзкин көптөдөрине, государствоныг байлыгын корыырына ла өскүрерине јаан бүдүмји эдет. Андый бүдүмјиге улус једимдү ижиле каруузын јандырат. Колхозто машина, трактор ло өскө дө техника јазаар ла тургузар мастерской ло гараж бар. Орто школдын јагы туразы тудулат. Јуртта тангынаг стронтельство база тыг. Андыйларга колхоз төлүге акча бергениле коштой, техникала јөмөжөт, агаш материалдарла јеткилдеерине болужат. Онон улам јаан јурттын јонынын тал-ортозынаг көби јагы јаан, јакшы тураларда јаткылайт. Колхозтын

председатели Н. Ч. Чындыевтин айтканыла, бу бешжылдыкта строительство колхозто там элбеер.

Мондурсоккончылар жаны ла мергендү иштеп, колхозын макка чыгарып, жакшы жадып турган эмес. Колхозчылар жакшы амырап, ойноп-жыргап та билер улус. Жаңыны жакшы жөмөп ийер жон. Онын да учун мында кускиде уур тойлор ачу-корон жок, же бийик кеминде төзөмөлдү ле жаанга да, жашка да жарамыкту ла сүүнчилү ойын-жыргалду, кожон-комытту өткөн. Күреслей туруп, алтай калыктын көжөгөннн, чач тараштын, жаңы айылду улуска алкышту ла терең түп шүүүлтелү жанарлаган кожон-табыскактары эт-жүрекке, ал-сагышка томылып, ундыл-бас болуп артып калды. Јашөскүримнин эркиндү ле экиндинү согулталу куу алдында бийлегени жаан жаштуларга сүрекей жарады.

Тойлордо туура жердег болгон улус бир үйдө: «Ондо кандый ойын-жыргал көрбодис, кандый кожондор укпайды! — деп айдыжып баргандар.

Айларда, Мондур Сокконнын жоны иштеп те, жыргал-амырап та билер улус. Мында жүрүмннн жаңы ээжилери, кылык-жаңы, жаңыртулары таркап, жол алынып турганы база жакшы. Андый болоры жолду.

Районнын једимдеринде РСФСР дин Кызыл Маанызы кайралду Экинур колхозтын үлүзү жаан. Мында озочылдардын тоозы көп. Олордын бир канчазын айдып ибелі. Колхозто Кан ичинде мактулу, областыта жарлу уй саачы К. Карманова бар. Ол таңынан бешжылдыгын сары бур башталып жадарда бүдүрп, «Ои биринчи бешжылдыктын мергендучизи» деп перелү ат ададып, темдек алган. Мал ижинин ветераны былтыр уй бажына 2600 килограмминан сүт сааган. Ууре-јелелери М. Кудачина ла А. Минакова 2500 килограмминан чыгдыйы жакшы продукция алгандар. Келин кечкиндердин ле күдүчилердин једимдү ижи колхозко жакылтадан көп 795 центнер сүт садар арга берди. Колхоз јер ишчилер, малчылар, механикаторлор ортодо иштин бригада мары, цеховой сүмези, хозрасчет бүдүмн тузаланылып, жол алынып та таркап турганы келер ойдо хозяйствоны эмдигизинег артык једимдерге эжелери јарт.

Иштин озочыл сүмези, качан да болзо, жакшы көргүзүлерге экет. «Путь Ильича» колхозто уй саачылардын өмбликтери экинчи жыл бригадаларла иштеп, бийик једимдерге јеткилейт. Жаңы мар дисциплинаны көдүргөн. Улустын иштин учкары көргүзүлериле јилбиркеерн, ишке албаданыжы тынгыган. Онын камаанында колхоз жыл жакылтазына узери 150 центнер сүт ле 100 центнер эт табыштырган. Хозяйство аянда ок агнын мууун ле мот садар пландарын база једимдү бүдүргөн.

Чаргы-Оозындагы саар уйлардын фермазын Галина Каткова бийик кеминде башкарат. Омблик район ичинде өткөн социалистический мөройдо жыл туркунына мергендүчи болгон. Мында коммунисттер база ла јозок. Фермадагы партгруппанын ижи район ичинде эң артык деп райпартконференцияда темдектелген. Онын качызы А. М. Язасва

делегат болгон. Партгруппорг танынан беш жылдыгын март айда бүдүрүп, бир уйдан жылына 2750 центнер сүт алган.

Жабаган совхозто районнын улалгыш эки Кызыл Маапызы туру. Бирүзи совхоз эт, сүт, түк табыштырар беш ле жыл жакылталарын бүдүргөнү учун, экинчиси — хозяйство район ичинде текши малга эң көп азырал белетеген учун берилген. Кышка кажы ла бодол малга 10 центнердег азырал единица белетелген.

Совхозто социалистический мөрөйдүн бажында жаңжыкканыла коммунисттер барып жадылар. Темдектезе, күдүчи М. Ы. Тодов, койчылар Г. М. Епишкина, А. Е. Каймин, И. К. Ялбаков, К. Т. Макасеев беш жылдыктарын төрт жылга бүдүргөндөр. Мергендүчилер Г. Епишкина ла С. Иртаков кажызы ла пландарына узеери 323 курааннан өскүргөндөр. Коммунисттердин жакшынак салтары бу жаан хозяйствонунг оңчо бөлүктөрине жайылган. Оны мындай темдек ажыра көргүзөр арга бар. Саар уйлардын фермазында дисциплина коомой, оңон улам көргүзүлөр жабызаган. Саачылар пландарын бүдүрүп болбой барган. Мыны партком ажаруга алып, комсомолго «Мал ижин — жашөскүрмининг колдорына!» — деп кычыру эткен. Мындай жаан бүдүмжиге каруузын комсомол тургуза ла берген. Фермага бригадир болуп комсомолдын совхозтогы комитетининг качызы А. Кынов, оны ээчий комсомол кыстар барган. Мынайп, фермада уй саачылардын бирлик күүн саялау, жаңыс амадулу «Амаду» деп комсомол-жашөскүрим өмөлигн төзбөгөн. Партгруппанын башкартузуyla уй саачылар көрүмүнлү иштейт. Көп иштер механизировать эдилген. «Амадунын» магы бүгүн Кан ичинде текши жарлу. Онын келер бйгө амадулары жаан, ажулары бийик.

Андый озочылдардын, өмөликтердин шылузында совхозтын једимдү иштери 40 процентке өскөн. Онынчы беш жылдыкта ол көргүзү жүк ле он эки процент болгон. Бүгүн хозяйствонунг кирелтези миллион салковойдон ашкан. Беш жылдын туркунына төс көмзө эки миллион салковойдон ажыра кожулган. Бир койдог алып турган түктинг кемн 400 граммга бийиктеп, 2800 граммга јеткен. Совхозто лапту строителство, онынчы беш жылдыкка көрө, 16 процентке өскөн. Түгенген беш жылдыкта 90 биле жаңы квартиралар алган. Јуртта жаңы орто школ тулган. Алты мунг оок мал ээжилек јылу кажаан-биригүлерде кыштайт.

Малдын тоозын көптөдөри, продуктивностын бийиктедери азыралдан база камаанду. Аштаг, өлөнгөң лө азырал культуралардан бийик түжүм алар ишти коммунист, совхозтын баш агрономы Г. Е. Осотов жакшы төзөп өткүрөт. Темдектезе, агроном јербойна јарамыкту, арбынду түжүм берип турган арбанын «Чернигов-7» деп жакшы сортын тапкан.

Кырлык совхозто озочылдардын тоозы јылдан јылга көптөйт. Мында онын јозогы, жаркынду темдеги бар. Ол кем? База ла коммунист. Јурт Советтин депутаты. үч орденнинг кавалери К. Т. Урматов. Мергендүчи беш жылга төрөл совхозына планнан ажыра 856 кой өскүрнп берген, 900 килограмм түк табыштырган. Хозяйствонунг озочылдары:

РСФСР-дин журт хозайствозынын кайралду ишчизи, «Знак Почета» орденду койчы А. Киндикова, андый ок орденду П. Мишкин, анайда ок Г. Байрышев, Б. Баянкин, Г. Манжина ла онон до бсколөри К. Урматовты бойлорынын үредүчизи дежет. Үредүчининг сүри бүгүн озочылдардын крайдагы Күндүлү доскозында. Ол бойына солынта беле-тейт. Мал ижине уулы Солуманды үредет. Койчылар ортодо бдүн турган соцмөрөйдө баштапкы жерде Социалистический Иштин Геройы J. Тоедов быжу барып јат. Иштин Геройы Тоедов, он биринчи бешжылдыктын мергендүчизи Урматов колхозтордогы отчет-выборлу партийный жуундарда, онон райондогы, областагы ла крайдагы партконференцияларда турушкан. Мергендүчи Кара Тодошевич Урматов совет коммунисттердин XXVII съездининг делегады. Койчы алтай эрге кандый јаан бүдүмји эдилген!

Районинин јөбөжзин јөмөп турган озочылдар көп. Олордын ончозынын ады-јолдорын айдарга куч. Тургуза өйдө Кан ичинде коммунистический иштин 526 мергендүчизи иштейт. Олорго эмди журт хозайствосинин «Он биринчи бешжылдыктын мергендүчизи» деп темдегиле кайралдаткан база 56 кижиле онон до бскө көп озочылдар кожулган.

КПСС-тин XXVII съезди иштеги једимдер, көргүзүлер кижиден, онын јакшынак күүн-табынаг, бийик амадуларынан, тыг јүткүлдү ле берингендү ижине камаандузына јаан ајару эткен. Төрөлинин ийде-күчин тыныдарга, байлыгын көптөдөргө кажы ла совет кижиле, анчада ла коммунисттер јозокту иштеерине тыг некекте эдилген. Айдарда, бу малчы-коммунисттер тонмок суудый ару күүн-тапту ла кылык-јаңду, бийик амадулу улус болуп, ончо јонго јаркынду темдек болуп, јозокту иштеп, көн жылдарга улайга јакшынак көргүзүлерге јеткилейт. Јаңду ла бй өткүрип иштеп јүрген малчылардын малы өрө өгжиш качан ла өспөс. А Кан ичининг озочыл малчылары ондый эмес. Олордын амадулары бүгүн де јаан, ајатан ажулары эмди де бийик.

Районининг озочыл малчылары партиянын XXVII съездининг јөптөрүн шүүжип, олорго каруу эдил, јус мал бажына анча ок кире јаш мал алып торыктырар баштанкай эткендер. Јакшы керек канат алынар дегени чын. Чындап та, патриот баштанкайды жагыс ла райондо эмес, онойдо ок областын көп тоолу озочыл малчылары јөмөгөн. Айдарда, Кан ичининг коммунист-малчыларынын јакшынак баштанкайы тарап-таркап, элбек јол алынары јарт. Коммунисттер ончозына јозок дегени ол. Олор јаркынду жылдыс болуп, арткан улусты јаныр-ту-кубулталарга баштап, ичкерн апарат.

Айдарда, жагы задачалар јаан. Оны коммунисттерге баштадып, Төрөлинин ийде-күчин тыныдарга, байлыгын көптөдөргө, Аш-курсактын программасына јөмөжөргө, албатызынын магына Кан ичининг эл-јоны алдындагызынан артык иштееринде бир де аланзу јок.

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

2.5.16.
с. 11.

СТЕПАН КАТАШЕВ.

филология наукалар кандидады

АТТУ-ЧУУЛУ АЛТАЙ КАЙЧЫ

Николай Улагашевич Улагашев — алтай калыктын атту-чуулу кайчызы. Ол бойынын чөрчөктөрүн түндүк те, түштүк те алтайларга, байаттарга да, телениттерге де бастыра күүининен көдүринилү кайлап жүрөтөн.

Кайчы кижин эл-жон ортодо качан да болзо жаан ажаруда ла тоом-жыда болотон, ненинг учун десе кай чөрчөкти турган ла кижин кайлап айдарынан болгой, керек десе оны бажынан ала учына жетире тегин де эрмекке эптү айдып болбойтон. Оскө улуска көрө, Н. У. Улагашевтин күй-көгүс коо ло жарт үни, чөрчөктөрдүн курч ла социальный учуры эл-жоннын күүн-санаазын арутап ла бийиктеди туратан. Онын кайлаган чөрчөктөрүндө алтай калыктын историнла колбулу жолдоры, амаду-ижемжилери коргүзилген. Кай чөрчөктөрдүн идея ла кееркемел учуры сүрекей бийик болгон шылтузында оло эмдиге жетире жылыардан болгой, там кенип, тереңжип, учуры элбеп, бүгүнгү улусты там жылбиркедет. Оло бисти Төрөлибисти сүүрине, калыктын жаан улу керектерин бүдүрүп жөмөжөрүнне, баатырдык чындык ла жалтанбас кылык-жанду болорына үредет. Шак мынан улам Н. У. Улагашевтин ижин Совет башкару бийик баалаган: 1939 жылда «Знак Почета» деп орденди ого Москвада М. И. Калинин акту бойы туттурган, жуунын жылдарында «Ада-Төрөл учун Улу жуунын ойинде мактулу иш учун» деп медалыла кайрадаткан.

Николай Улагашевич Улагашев 1861 жылда тулаан айда Сары-Копшн өзөктө Кам-Тыт деп жерде чыккан. Онын адазы кузен сооктү Улагаш деп жокту-гойу кижин болгон. Андап-куштап тапканын бай-ко-гойымдарга төгүндеттирип, табыштырып беретен. Энези Паачак иштеген де, кожончы да, чөрчөкчи де кижин болгон. Ада-энези жылдан жылга жоксырап, алымдары баштан ажып, жаан уулы Мыклайды жети жакы толордо байларга жалданып иштеерге ийген.

Улагаш тогуз жашту уулын кезикте тайгалап агдаарга кожо алып жүрөтөн. Кичинек Мыклайдыг мылтыгынын кындагы карды ырып жолдоп барганын анчылар көрүп, «жаан анчы Мыклай барган эмтир, тийиндерди, байла, үзе кырып барар» деп кокырлажып каткырыжатан.

Анчылардыг одузына кайчы келип кайлап турганда, оогош уулчак куски узун түнди адыра көзүн жумбай, баатырлардын жүрүм керегинде куучындарды токтой-чачпай ончозын угатан. Бу ла бйдөн ала

Мыклай бойы чөрчөктөр айдып баштаган. Адазынын чөрчөктөрүн өскө улуска айдып турар болгон.

Чөрчөкти кайлап айдарына эң ле озо оны таайы Сабак Бочонов үрөткен. Таайынан ол «Ак-бий», «Алтын-Билек», «Тарлан-Коо» деп ле өскө дө чөрчөктөр уккан. Онон ол топшуур согорго, кайлаарга, чечен тилге үренген. Соңында ол кайга Кыдыр Отлыковтон, анчада ла Аба-йыштын атту-чуул кайчызы Кабак Тадыжековтон үренген. Кабак керегинде улус оморкожып, кайкамчылу эрмек-куучындар айды жатан: «Йыш ичинде Кабактаг артык кайчы жок». Ол эмезе: «Кабак — ээлү кайчы», «Чөрчөкти уккан улус ыйлажып та турар», «Кабак айыл ичинде кайлаганда, араай айткан сөстөри тышкары да жарт угулар», «Кабак бир чөрчөкти төрт тө күннин туркунына кайлаар кайчы».

Чөрчөк уккан улус онын койу ла жоон үнине, ойгор сөстөрине аптадып, кайчыны тооп, ого кайкажып жүргүлейтен.

Кабак Тадыжековтын чөрчөктөрүн Мыклай кийинде де, бойыныг да ады-чуузы жарлу боло берген тужында, угуп жүрөтөн. Ол Кабактын чөрчөктөрүн алтай кеп сөстө чилеп, жаштан ала «жанчыкка» ла «капка» салып, бажында ла жүрегинде жууп жүргөн. Эр кемине жеткелекте олордыг кезигин бойына жажыт ииттерге туйказынаг кайлап та ийетен. Кайлаар аргазы бар болгонын билген соңында, Мыклай жуулган улуска бир катан «Алтай-Буучай» деп чөрчөкти чын кайчыдый кайлап берген. Аба-йышта жангы кайчы туулганын чөрчөкти уккан улус жарт сескилеген. Бу күннөг ала Н. У. Улагашевтин ады-чабы табынча текши жайыла берди. Эмди ол жангыс та Аба-йыштын ичиле эмес, је өскө дө јерлерге јорыктап, билер чөрчөктөрүн улуска кайлап турар болды. Ол ок өйдө Улагашев Алтайдын өскө кайчыларыла туштажып, олордын кайлаган чөрчөктөрүн соныркап угуп туратан. Темдектезе, байат кайчы Јайаматтан онын «Алпамыш» («Алып-Манаш»), «Сынару» деп ле өскө дө чөрчөктөрүн угуп, олорды төкпөй-чачпай, бойы кайлап та, айдып та турар болды. Јайаматтын кайы не јараган дезе, онын чөрчөктөринде көп солун, өткүн ле јараш сөстөрлү кожондор болгоны. Онын учун «Алып-Манаш» ла «Сынару» онын эң тын сүүген чөрчөктөри болгон.

Је онын жүрүмине јаан јеткер табарган: он алты јажы толордо, ол көжөгө оорудан улам көзіннөг артап, сокорып калган. Энези Паачак уулынын аргазы чыкканын көрүп, ого эненин өңзүре жүрегиле килеп, Мыклайды не-неме эдерге үредип салган: кайыш бөрөрине, боожо, үйген-нокто, ээр-кунушкан эдерине, курсагын бойы азып ичерине, өлөг чабарына, мөшкө чыгып тобого түжүрерине, керек дезе ийне де саптарына.

Мыклайдын эң ле јаан ырызы улуска чөрчөк кайлап беретени болгон. Улустыг сурагын бүдүрип, јурттан јуртка јорыктап, чөрчөк айдып туратан. Мыклайдын кайы јокту-јойуларга јарап, олорды сүүндирип тургажын, јайзан-байларга кайчынын бычактын мизиндий курч сөстөри токыналу жүрерге бербей барган. Кайчы бай-јайзандарды көс-

баш югынан сөгө-чага айдып ийетен. Мынан улам «jүрүмниг ээлери-не» ол көп катап башыктаткан. Жайзан Темейдин камчызы кайчынын арказын канча катап кызыл канла жолдобогон! Же Мыклай, эди-каны бек киж, алдырышпаган, чөкөнбөгөн, байлардын алдына жалынып тизезине турбаган.

Алтайда Совет жаг төзөлөрдө, Улагашев чөрчөктөрүн жокту-гойу-ларга айдып, кайлап, омордын күчин жиген, эл-жонды базынчыктаган, jөбп тапканын тоногон бай-жайзандарды, кам-абыстарды жик жок эдип шоодотон, электейтен. Кайчынын чөрчөктөрүнниг социальный учуры там курчый берген.

Жагы jүрүмдй кайчы бастыра jүрегинен уткыган. 1934 жылда колхозко кирген, үйген, шлей өрөтөн, армакчы-боожо кадатан. Мыклай-дын мындый ижин колхозчылар бийик баалап туратан.

1937 жылда П. В. Кучияк Улагашевле баштапкы катап туштажа-ла, оног бир канча чөрчөк бичип алган. Ол чөрчөктөр кепке базыл-ган, радиоло жарлалган согында, оныг ады-жолы өскө дө жерлерде жай-ыла берген. Удабай Николай Улагашевичти областын төс жери Ойрот-Турага көчүрүп экелгели, ол чөрчөктөрүн радио ажыра ла нацио-нальный театрдын сценазынан кайлай берген.

Бу ок өйдө онын чөрчөктөри чаазынга бичилип ле кепке базылып чыгары екпіндү башталган. Эг ле баштап кайчынын чөрчөктөрүн П. В. Кучияктаг башка Н. Г. Куранаков, П. П. Кучияк, А. Рогова, Б. Маскачакова, С. С. Суразаков баштагандар бичиген.

Н. У. Улагашевтин эг баштапкы бичиги «Алтай чөрчөктөр» деп адалып, 1939 жылда Ойрот-Турада кепке базылып чыккан. Оны ээчий «Алып-Манаш», «Чөрчөктөр», «Алтай-Буучай» ла өскө дө бичиктери кепке базылды.

Кайчынын чөрчөктөрүнниг көбизи оруска көчүрилип, 40-чи жылдар-да Новосибирскте ак-жарык көргөн. Бир канча чөрчөктөрүн бичиичи Анна Гарф литературага келиштире жазайла, Москвада чыгарган.

Алтан жылдарда онын чөрчөктөри алтай тилле ойто такып кепке базылып, 11 томду «Алтай баатырларда» салылган. Эмди онын чөрчөктөри бистин издательстводо «Алып-Манаш» деп адалып, башка бичик болуп чыкты.

Н. У. Улагашев одуска жуук жаан чөрчөктөр кайлап туратан, омор-дын көбизи алтай эл-жон ортодо алтыннан баалу энчн болуп, элен-чакка артып калды. Онын эг жарлу кай чөрчөктөри мындый: «Алтай-Буучай», «Алып-Манаш», «Малчы-Мерген», «Өскүс-Уул», «Козын-Эркеш», «Көзүйке», «Айтүнүке», «Сай-Солон», «Көкин-Эркей», «Ак-Тай-чы» ла оног до өскөлөри.

Н. У. Улагашевтин чөрчөктөрүн көп улус оног угуп алала, кий-нинде үредүчизинин чөрчөктөрүн кайлап та, тегин де айдып туратан. Алтайдын эмдиги өйдөги атту-чуулу кайчызы А. Г. Калкин 1939 жылда, ол тужында он төрт жашту уулчак, областын больницында Н. У. Улагашевле, орден тагынган улу кайчыла, тушкашканы керегин-

де көдүринилүү ле оморкодулу эмдиге жетире айтканча. А. Г. Калкин мындайда куучындайт. «Ол жылда мен областтың больницазында жадып, Туулу Алтайда ады-чуузы жарлу кайчы Николай Улагашевич Улагашевке туштагам... Оорудан онду улус садка барып, бир жерге жуулып, куучындажып турган тушта, мен олорго чөрчөктөр айдатам... Бир катеп Николай Улагашев менин жаныма келип отурарда, мен, кичинек киж, омон жалтанардан болгой, чөрчөкти там тыгыда куучындагам Чөрчөгимди учына жетире айдып ийеримде, улус таркап барган, ол тушта Николай Улагашевич меге баштанып айткан: „Сен жакшы оолач эмитрини, бу ла бойынча чөрчөкти айдып үрензек, жакшы кайчы болорын“».

Атту-чуулу Н. У. Улагашев 1946 жылда божоордо, онын кайлайтан чүмделгизини омон ары улалтып, оны солып, бийик кемине көдүргөн киж, табылган. Ол атту-чуулу А. Г. Калкин. «Сен жакшы кайчы болорын» — деп, Н. У. Улагашев кереестеп айдып жастырбаган.

КАН-КАПЧЫКАЙДЫН СЫЙЫ

Эки жанында аржаңду, эргеш, кайың агашту, алты жанында тонмок суулу, карагай, мош агашту Кан-Алтайга амыр, кесен күрөң күс ойто ло айланып келди. Кай чөрчөктөрдү жаңы ла айдып кондүгүп жүргөн Айылдаш деп атту кайчы антыгарлу наязыла кожо жердин кулагы урукта-галакта, сары бөр түшкелекте деп, Баыктын тайгазына чыгып, кузуктап баргылаган. Төзинен өрө кузукту кара мош бу жерди Айылдаш алдынан бери көрүп, темдектеп жүргөн. Кичинекей изү айда карындажыла кожо көжнөлөп жүрөрдө, койу тозырайышкан тобоголордын эмил жаңы ла жыланкөс туш. Жаан изү айдын учында Кичек деп абакайыла кожо мал бедрегенче баш аай казылгандап жүргүлөөрдө, эмил аксайга жедип калган. Эмди эмил керсай болуп, амтаны кирип калтыр. Антыгарлу наязы мошкө чыгып билбес. Жинт кайчы Баыктын тайгазынын мөштөрүн тоолой чыгып, будакка тееп ле ийзе, чаганалу, күнле жытанган, жылу, күрөңзиек тобоголор жер сайын, жыраалардын төзи дөбө тооголоныжат. Жууп койгон тобоголорды экүлөп оодып, тирү-тирү сайларды кургада ла, куурып, булгайры каптарга ургулайт. Экин кургада согуп турзын деп, каптарды мөштөрдүн будак-

тарына илгилейт. Куурган, та-ту, тамзык сай күнге торт ло ару алтын чылап кызарып, саргарып жадат.

Je «жеткер жег алдында» дегени чилеп, бир жашканду күнде жинт кайчы мөштин үлүш будагынан тайкылып, жерге келип түжеле, жалмажын сындырып алды. Базар да, атка да минер арга жок, эмеш ле кыймыктанып ийзе, өңзүрөзи өкпө-жүрегине өдө берет.

— Најым, эки атка кузукту каптарды артынып, бөкк түш, оноң эки ийнимди айдып алып, мени келип апар — деп, Айылдаш нөкөрине айтты.

Кажы ла келтегейинен шүүжер болзо, бөкк арга жок. Жинт кайчыга наязы тонмок суунун жарадында турган агаш айлына талтыра одыннан жууп берди. Курсак азып ичип отур деп, суудан тажып береле, кузукту каптарды артынып, жанып ийди.

Кайчы келтей жалмажыла жылып туруп, одын одуруп, курсак-тамагын азып ичет. Күндөрдү ээчий күндөрдө өдөт. Ары-бери базар арга бар эмес, Айылдаш эдер неме жок, бир куучундажар кичи жок, жаңыскан эрикти. Баыктын тайгазы теңериге жуук, бийик жер. Ол жаңы чыккан толу айдын жаанын, жаражын кайкап жадатан.

Бир энирде жинт кайчы кол-

дорына топшуурын алып, «Кан-Капчыкай» деп байлу чөрчөктү кайлай берди. Ол оны алдында адазынаг жаңыс катап уккан. Кайчынын адазы жаан кайчы, алтан жылга кожо журтаган эш-нөкөри божоордо, эжин жоксынып, карыгып, «Кан-Капчыкай» деп байлу чөрчөкти кайлаган.

Кай көндүгип ле жүрерде, тегеридег айылдын эжиги дөөн солонгы текпиш сайыла берди. Оныла тегериден озогы алтай кептү атту-чуулу баатырлар, каан абакайлар, жаражай-бойлулар, ойгор көгүстү аксагалдар, жуучылдар түжүп, айылга кирип, күнчыгыш жагына отургылап, кайды уккулай бергиледи. Кайчы соныркап, бу улусла куучындажарга да турза, же кайды үзерге жарабас. Айылдыг күнбадыш жагы ойылып, оного жердин алдындагы тамынын көрмөс-шилтиери Эрлик-бийге баштадып чубажып чыгала, отура түшкүлөп, кайды уккулай берди. Айылдаш кай өткүрө аруактан түшкен жылдыс-улусты ла тамыдан чыккан жектерди айкап, адазынын, улу кайчынын, айткан чөрчөктөри аайынча тыш бүдүминен озор кем болгонун танып отурды.

Канча чактарга улай өштүлерге тоноткон, айдаткан, базындырып олжолоткон алтай албатынын адаанын алып, өлөр-барарын ол билбей, өштүлерле согужып жегү алган, эмди тегериде Жети-Каан деп ада-ланган жылдыстар — атту-чуулу жети баатыр ээчий-деечий

түшкүлөп келгиледи. Жараш ла жалтанбас баатырлар карындаштардый бу отургылары:

Кош аркадый кирбиктү, коо кырлан тумчукту, жылдыс ош-кош көстөрлү, жылым кайа чырайлу, жер-тегериле киндиги тудуш Шуны баатыр мында отурат. Көстөрүн кодороло, ийттин көстөрүн кондырган, жарындарын кезеле, ийттин жарындарын кондырган сорбызы иле көрүнөт.

Көргөн көстөрүн ол чинбес, эки кабагы канаттый учкан, коркок белдү тумчугу чокуштый, базыды, кыймыгы муркүт ошкош, учар кийис кебисле учкан Өскүс-Уул оморкок бүдүмдү отурат.

Эптү жараш куучынду, ээлгир жыжжак базытту, көргөн көзи каткылу, кожондозо, турган кижиге тура угар, шоорлозо, отурган кижиге отура угар, жес какпыдый кату колдорлу, өктөм, жендиртпес күүндү, онзүре жүректү Көзүйке баатыр жаштан ала кожо чыдаган сыргалжызын жеектеп, өскө жерге кижиге көрүп барала, өштүлерле согужарда, оны аргадаган үлдүзиле кейде кайкалаган кылбыранг арчуулды тозуп, бажын ла учын бириктире бүктеп, онын курчын, ээлгирин, катузын ченеп отурат.

Ай кеберлү ак чырайы жалбыш кептү жалбыраган, солонгый качары күн чогына кызарган, көргөн көзи көрнөө ошкош, туткан колы темир какпы, баскан буды темир тайак бойлу баатыр Алтын-Тууы

алтын учук шабылу калтазынан күмүш күскү чыгарып, улустын кийинине жажынып көрүнөт.

Көө-куйак кийимдү, үч булунду темир бөркүн кабака бойго жемире кийген, ай-карануу саадактуу, алмас-болот үлдүлү, айткан сөстөн айабас, аткан октон жалтанбас, Күмүжек-Ару абакайынын тойына тастаракай болуп кубулала, келип, кожондогон Алып-Манаш баатыр мында отурат.

Жыда болзо өзөгүн өтпөс, жылан болзо жолун кечпес кара кумдус бөрүктү, илжирмелү кайыш курун эки орой курчанган, ак болот үлдүзүн ач белине тагынан Алтай-Буучай улу баатыр уулыла кожо мында отурат. Чөпкө тайкылып жыгылганы билдирет, эки жоон сабарын кестирген темдектү эмитер.

Жети карындажыла өмөлө-жип, жолында буудактарды өдө берген Көгүдей-Мерген алып-баатыр көө-куйак тонду, ушпа кара жыдазын сол колына таянган, кайды жилбиркеп угуп отурды.

Ары көрзө — ай жаркынду, бери көрзө — күн жаркынду, эрмек-куучыны ол болзо ээлип соккон комыстый, тогус айры кежегези ач белине согулган, алтан айры алтын шанкызы шанкыраган, учкур кабагы солонгудый, оошкы жаактары тандактый, тиштери ак сөгүскен, эриндери жайылган чейне-баш, көстөри бышкан боронот, эки кулагына кийгени кееркемелдү алтын сырға, сабарла-

рына сукканы экемелдү көстү жүстүктөр, айдын чогынан тү-үп эткен ак-чагкыр кылбыран кийимдү, эки будына кийгени кулжалаган шалду булгайры өдүк, Күмүш-Чейне жаражай мында база отурат. Оны көргөн тегериде ай жаңыс жерге туруп калды, оны көргөн албаты оосторы ачык тура калды.

Эки тийин терезинен элбек жакшы бөрүк эдинген, жаңыс элик бычкагынан жаан эптү өдүк эдинген, жалбрактан жабыс сынду, жүзи теп-тегерик, көстөри жылдыстый, качан да ыйлабайтан Ырысту «бып», «тап-тажлан» деп шымыранып, мында отурат.

Кежегези чычандап, кежири кырландап, тос бөрүгү толырт эдип, жаргак тоны шылырт эдип, алын эрди калпыйган, тери-буру бурлаган, бийди-курты чачылган Тастаракай келип жадат, тал камчызы шыйтылдайт, тал ээри чыкырайт, азу тижжи куулайып, чарбак карды копшындап, таакылу жабагазы үрпендейт.

— Атту-чуулу камык баатырлар менин кеберим алынып, өштүлөрүн женген! — деп, төжине согуноп мактанат.

Ады-чуузы Алтай ашкан, албаты учун тартышкан, алтай баатырлардын кин-энези, чачы куудый кажайган, тиштери куулыдый саргарган, жердин-суунун ээзи, агаш-таштын жаңылгазы, телекейдин салкыныла куучындашкан, тегеринин жылдызыла эрмектешкен, жети кулаш мүүстү, жеерен-сары теке минген Серел-Текей

эмеген, кин уулдарыма сый-
лайтан баркы деп баатыр
эржининг бажына сугатан ал-
тын үйген, бойы учар кийис
кебис, тамыны жарыдар кулер
жебес, жайа тудуп ийзе, алама-
шикир курсак жайылар ак тор-
ко арчуул, кандый ла эжикти
ачып ийер куулы түлкүүр, жер-
динг үстин тартырып көрөтөн
мөнгүн күскү тудунып алган
төрдө, эг ле төзөөндү жерде,
отурат.

Күнн жоктын жеек шилтиле-
ри жылым кара чырайду, жел-
бер-семтек атрайган чачту, ту-
душ кара кабакту, туйук кара
сагалду, колосколу, сас көстөр-
лү, айры тазыл колдорлу, кижн
бажы аяакту, кижн каны суу-
зынду, кижн сөбгн тайаакту,
жер алдынын шилтизи, күнн
жоктын каан-бийн Эрлик-бий-
ге баштаткан отургылайт. Ол-
гөн секле тынарда, тыныжыла
чымыл күркүрөп чыга конот,
кире конот, айландыра оору,
тыму жайат...

Баатыр туштаза кижендеер,
темир кыңыла кыңылайла,
куу тулупка сугар деп, жети
башту Желбеген байпандап, же-
дип келген мында отурды. Же-
ти башту көк буканы темир
чанакка жегип алтыр. Желбеген-
нинг жети бажы жайканыжат,
орудый оосторы ачылат. Бир
бажыла сыгырарда, кара курт-
тар төгүле берди, экинчи ба-
жыла кууктаарда, кара кус-
кундар учуп чыгат, үчинчи
бажыла маараарда, боро эч-
килер мантажа берет, төртүн-
чи бажыла улыырда, көк эчки-
лер желе берет, бежинчи бажы-
ла кыйгырарда, кал черү кө-

рүнип келди, алтынчы бажы-
ла сыктаарда, куу тары төгү-
лип куйди, жетинчи бажыла
күүлеерде, болот көгөөндөр
уча берди.

Эрлик-бийдин жанында эрке-
байбак жазу кызы, кара-сүр
терелү, кылак, кажак көстөр-
лү Кара-Таагы отурат. Жылан
чачтары жылыжат, кайзырыкту
эди жалтырайт, куу чөйгөн тум-
чукту эмитир, кулер алгыл сыр-
галу эмитир, белегинде жылан
мыйрындайт, белинде бака
бапылдайт. «Күндү Алтайдын
баатырларынын кажызы меге
эш болгой не?» — деп, араайы-
наң аяктап отурат, көб-куй-
ак кийимдү Көгүдей-Мерген-
нен көс албайт, жөргөмөштин
буузы кармагын белетеп оту-
рат.

Туунын, суунын, өрттин
ээлери, үйези жок Уч-Шулмус,
үч карындаш мында отурат,
баатырлардын жолдорун буу-
дактаар дежиш шүүшкнлейт.
Өрттин ээзи жаан Шулуиус ка-
ча жерге от чагат, конкырт эт-
кеи жес тумчугын көрибө отко
сугала, кызарганча кызыдат,
жер-жегеске кийдире кадап, ой-
то катап соодып жадат Кайык-
ту кеме чөнгө берер, кайзырык-
ту балык өлө берер, сары-ко-
рон өлү талайдын, чайыктын
ээзи — ортон Шулуиустын бас-
кан жеринен суу чыгат, кон-
жоорынаң суу чоройлойт. Со-
октын ээзи — кичинек Шул-
мус ама-томо сыгырарда, ка-
зыр жоткон күркүрөп келет,
жердинг үсти ак кар куйунга
тура берет, ойто катап кожон-
доордо, соок кыш жоголот,
казыр жоткон токтой берет.

Сары эчки, сары элик, сары нйт болуп кубулып, көргөн лө кичининг кеберин алынып, Алмыс мында отурат. Бастыра бойы кубулып та турза, жаңыс жес тырмактары ол ло бойынча артып калат, онынг учун сабарларын жеңининг уштугына жажырып алган ол жүрет.

Жалаң жердег жалбас эдип, ээн жердег элбес эдип, жүс тарманын ээзин туткан, жүс илбининг бажын билген, тайылга адына минип алган, чырайы куужайа тартылган, кыйгас көстөрн онкойгон, үзейе, карара кадып калган жес тумчукту Жебелек-эмеген үлбүрөндү жес түнгүрининг жес күзүңгилери коңырап камдайт. Албаты адына жүрүмни жүрген баатырларга ичи күйүп, жаманы, короны жайрап, жайылып отурат. Тудунып алган ичегени төгөшкө ороордо, онызы күйе берет, ол сол колындагы карынды жалбак ташка согордо, таш кайыла берет. Онойдө, улусты кайкадып ийелс, Жебелек-кам чөрчөкти угуп, отура берди.

...Танг адып, жер жарып келгенде, жер алдынынг шилтилерин тогус кат кара торко көжөгөнн жабынын алгылайт, кайды ононг ары угуп отургылайт.

Айылдаш түнге-түшке жети күнге байлу кайды кайлап божотты. Ол ло солонгы текпиш теңериден жерге сайыла берди. Айылда толтыра отурган улус ойто теңери дөбөн чыккылады. От айагы ойыла берди, жер алдынынг шилтилерин ойто тамызына түже берди.

Бастыра улус жүре берерде,

айылдын ичинде кара кумдус бөрүктү, алтын камзал тонду, тогус кат темир ылангду чой сопокту, күмүш чолосу торко курлу, алмас болот үлдүлү, ай карагай саадакту, канду кастак согоондорун каптыргага сугуп алган сок жаңыс баатыр артып калды.

— Кан-Капчыкай деп баатыр мен болорым. Жакшы, жакшы, уулым. Менин жүрүмүмде болгон учуралдарды жерин де солыштырбай, бир кичинек көпчитпей, бир чакырым аstatпай, сүрекей чын кайладың. Жаңыс ла жастырганын — мен Эрлик-бийге жолыгарга жердин алдына түжүп, тамыла барадарымда, ат камчым онг колымда эмес, сол колымда болгон. Же ол жаан жастыра эмес, алдырбас. Эртең эжигининг алдына бир анг келип тура берер. Мен сече оны жакшы кайлаганын учун сыйлап турум — деп айдала, солонгы текпишле теңери дөбөн жылдыстардын каандыгына чыга берди.

Чындап та, эртенгизинде бир анг келеле, эжикке тал-тууралай туруп берди. Айылдаш оны адада, кайнадып жиди. Алдындагызынан алты катап артык, эскидегизининг эки катап артык болуп жазылала, туруп база берди. Сүүнгенине тышкары чыгып, ары бери керилип базат, аяктанат. Күски соок эзинге сары бүр түжеле, жерди калындада бүркеп койтыр. Кара тонмок суунын жаңыс ла агыны ару жатты, акпас тымык жерн бүрле шуурмактып калтыр. Айыл-

даш жолой жийтен азык-түлүгүн белетеп алып, жойу жанып ийди.

Жолой ого антыгарлу наязы улус айдып алган «Айылдашты салып алатан» — деп, бир атка эптү байкан жазап алган келип жатты.

— Бу сен жалмажың сынык ээн тайгада жаныскан артып

калдың не. Качан ортозына жазыла бердинг — деп, наязы кыйгырды.

Айылдаш эки катап отура түжүп бийелеп ийеле, Кан-Капчыкай улу баатырдың быйанду сыйы керегинде куучындап, аннын эдининг арткан-калганыла нөкөрлөрүн күндүледи.

JARГAK TONДУ KAAH

Эмил сайлу кузукту эне-төрөл жеристе, алтын сайлу кузукту ада-төрөл жеристе азында Токпок-байдың айлында Оскүс-Уул деп атту кул кире-чыга иштенип жүретен.

Эне-адазы јаш тушта божоп калган, јаантайын ла бурулу күлүмзиренип жүрер, кул улуска бир кату сөс айтпаган, бир јаман керек этпеген, бойының ла јолына тыжын карап, базып жүретен. Сөстөң дө чыкпас, нени ле эт дезе, эдер.

Је ол кул кызыл-сары өңдү чачту болтыр. Улустың кайкажатаң немези — оның чачының кылдары, кнжнинг кылдарына түңгей эмес, жоон, эмик ошкош болгоны. Бир де кыл јерге түшпейтен чач алтын чылап күйүп туратан. Эмик чачтардың база бир аңылузы — ары узап өспөс тө эме-зе сынып кыскарбас та. Оскүс-Уулдың ийиндеринде ле јайылып калган жүретен. Кул ыраактан ла күнге удуратан, оның койу, семтек чачының јалбыжына улус ого удуратан көрүп албайтан.

Бир күн Токпок-байдың ай-

лына өштүлер монголдор атпас-утпас једе конгылаган. Кырдырып, тонодып, олжолондып калажырап калган албаты жаңыс чуқ јерге жуулып, чуманакка түже берди. Оскүс-Уул коркыганына ээн айлының эр јанында турган јаныртыктын алдына кире берди. Ол эски-саскы бор-ботконы јабынып алала, тыкырап-сиркиреп жатты. Бир эбеш ой өдө берерде, кул токынап, тышкары не болуп јатканын эски айлының јыртыгынан шыгалап көрди. Оштүлер айылдарды коскорорын коскорып, тоноорын тоноп алгылады. Бир өштү Оскүс-Уулдың агаш айлының эжигин ачып көрөлө, «Мында бийттен өскө неме јогыла» — деп айдала, жүре берди.

Эмди кемизин олжолон апарза, ыраак јолго чыдажар, кара, күч иш эдер кулга јарагадый деп талдаарга, курчудагы улуска өштүлер баскылап келгиледи. Је Оскүс-Уулдың эң ле кайкап көргөн немези — јаантайын мыкынданып алган базып жүрер, түгенбес курсагының тогын јиір, горко-

мандык кийимдеринин сүрлү-
зин кийер, ширдектери бозого-
дон ашкан, кебистерн айыл-
дарына батпас, айгыр-малы
Алтайга батпас, үүрлү койло-
рына одор жетпес, эрjиненин
болзо жоргозын, жүгүрүгин ми-
нер, тынзынчак, мактанчак ла
тееркек, атту-чуулу илjирт,
туйук Токпок-байдын жерде жы-
лып, жалынып, оштунинг бдү-
гин окшоп турганы. Оскүс-Уул
жердинг үстинде эн санаалу, эн
күчтү, эн бай, эн жараш, эн
бөкө, эн... эн... тоозы жок эн...
деп сананып, ого көстөрин де
көдүрерин коркып жүретен
Токпок-бай кенетийин кичинес-
рип, оодылып, бштү бийдинг
алдына жылып, жүгуйланып,
жакшыркап жаткан. Оскүс-Уул-
ды жангыртыктын алдынан
өрө тургузып, тышкары чы-
гарып, улустын алдына экелди.
Тонуп калган бурулу күлүмзи-
ренижи жүзинен жоголып, кул-
дын энчек сыны түзелип, ол
арткан улустардан бийиктеп,
коп-коо тура берди.

Оскүс-Уулдын көрүжи там
ла там сооп, катуурканып, кө-
дүринилү боло берди. Ол
агаш тайагыла жерге согуп,
чур-чуманак түшкен улуска
«Араайгар!» деп, жангс ла
сөс айтты. Айландыра алба-
ты кенете токынап, чымыл да
учса угула бергедий, тыш ту-
ра бергиледи. Олор Оскүс-Уул
кулдын кенете чек өскө кижн
боло бергенин кайкагылап, ка-
зыр бөрүлердий оморды кур-
чап алган оштүлерди керекте-
бей, ундып, жалтанбас алтайды
жангы ла көргөндий, сүүнчилү

ле соныркаганду айкагылап
турды. Улус Оскүс-Уул ажыра
Эр-Чадак ла онын жуучылда-
ры жаар эмди коркыгылабай,
олорды көрөр күүндери жок
болгонун жажырбай соок көр-
гүлейт. Оскүс-Уулды тооп, оны
бийиктеди, жарадып ла омор-
коп, ого бүдүп, иженчилү айка-
тагылайт. Алтайлардын кор-
кыганы жоголып, омордын он-
чозына көдүринилү бакпас
күүн-санаа толкуланып келге-
нин Эр-Чадак сезип ийди. Бу
жайымнын жалынбас толкузы
жаргак кийимдү, же каан кө-
рүштү, алтын чачтарлу омок
кижиден жайылып турганын
сезип ийеле, Эр-Чадак мыкын-
данып, онын жанына базып кел-
ди. Монгол бий билбес, аай-
лабас чындыкты, жүрүмнин
жажыдын билер, санаалу, төп
көрүжиле Оскүс-Уул ого бир
де чингбей, өткүре көрүп тур-
ды. Бу төп көрүште Эр-Чадак-
тан жескингени ле оны кичи-
нек, канзырак кижн деп ка-
рамдаганы бар эмитир. Бу жал-
танбас ла өткүре көрүм бий-
динг ичи-буурын толгоп, көкси-
нин түбинде жажырып койгон
коркышты, эренгисти чыгара
тартып келди. Эр-Чадак бий
Оскүс-Уул кулга удур көрүп
албай, туура көрди. Жүрүмде
неден де айабаган, неден де
туура калбаган, жангс ла то-
ноп, өлтүрип, албадап, кинчек-
теп, өртөп билетен кал бий кай-
ра көрөлө, жуучылдарынын
алаатып калган көстөрине туш-
тажа берди.

Эр-Чадактын жуучылдарын
сандырадып, курчудагы алба-

тынын санаа-күүнүн бир ле жакарулу сөслө, бойынын тудуныжыла, көрүжиле көдүрүп алган кижиге жүк ле агаш тайакту, жаргак тоңду жокту, кул кижиге деп, өштү бий оңдоп то турза, же ичине бу кижиге жарап, онын ого багар, сөзүн угар күүнүн келип турды. Бий жүзүн уужанып:

— Кандый да илбизиндү тарма — деп айдынды. Ол бойун колго алып, Оскүс-Уулдагы тынзынып ла чынааркап сурады:

— Сен кем, ийттин уулы?

— Мен агару Алтайда өскөм, Алтайдын уулы. Мен журтымда. А сен, тенибер, тонокчыл жошкын, бери не келген? — деп, койу ла жардак үн токыналу угулды. — Сеге өлтүрерге, тоноорго, өртөөргө канайып күүниге тийбейт? Сен улустын тудунып койгон эскизин жууп жүрген ийнен. Мен сендий кара жүректү, каранын элчизи болгон болзом, туку ла качан буунып койор эдим. Эткен кинчектеринди жер-эне канайып көдүрүп жүрү не — деп, жалтанбас кижиге ого некектелү ле жакарула айтты.

Жердин үстинде кем де Чадакка мынайда куучындашпаган. Ол эди изип, көстөрине кан шаала бергенин сезип ийди. Бий үлдүзүн кынынагы чупча согуп:

— Тизелен, кул, жерге, бажынды кезе чабадым! — деди.

— Сендий жошкын тонокчыл, кижиге өлтүрөөчүнүн алдына бис качан да тизеленбезибис — деп, ойто ло коркорын, багы-

нарын билбес үн төп угулды. Эр-Чадак жалтанбас алтайдын жүзүн кечире үлдүзиле чаап ийди. Кан жалбырап, багынбас ийиттин жүзүн төмөн агат. Же Оскүс-Уул ол ло седег, омок, түс турганча, ол тайагын мендебей көдүрүп келеле, Эр-Чадактыг кырдырып койгон бажына жарс этире согуп ийди. Тайак сынып, эки башка чарчай берди. Бу ла тушта алтайлар өштүлөргө ташту, агашту, кызыл колду чурагылап барды. Кортык, өлтүрүп те жатса удура неме айтпас алтайлар кенете туруп чыгарда, жуу-жепселдү өштүлөр сандырап, кайра качкылады.

— Кайра! Ончогордын бажыгарды кезерим! — деп, бийдин казыр кыйгызы оморды токтодып ийди. Эр-Чадак озо ло баштап Оскүс-Уулдын бажын кезе чаап ийди. Бу ла тушта өштүлөр санаа алынып, кайра бурылып, кезиш-кертиш башталды.

— Алтайлар, кем жалынып, мениг будымды окшоор, ол тирү артар — деп, Эр-Чадак төнөшкө биотийин отуруп алды. Же алтайлардын карганы да, жажы да, ийини де, келин-бойлулары да «өлтүрбө» деп жалынбады, онын алдына чөгөдөбөди. Бу мындый кезиш-кертишти көрүп албан, күн булуттардын ортозына кире берди. Чарас деп улу суу жалтанбас алтайларына оморкоп, көдүргилү күркүрөп акты. Канзыраган өштүлөр санаазы чыгып калган Токпок то байды карамдагылабады...

Эгир кирип калган, теңери-де толук ай турат, өштүлөр кырдырган алтайлардын үзүктөрүнөң туура барып, оду салгылап, курсактангылайт. Олордун канзыркак, кижининг тынын чыкканга түгөй бодойтон бийи эмдиге ле бажын кестирип койгон Оскүс-Уулдун жапында турганча. Өлтүришке, кезишке шайып калган Эр-Чадакты бу кыска туштажу не санандырган? Бу жүрүмдө Эр-Чадак нени көргөн? Жердин тал-ортозун өдүп келген Эр-Чадак кезиштен, тоноштон, өлтүриштен өскө же нени көргөн? Кижининг канынан, шыразынан өскө? Кыска өйгө каанын өргөбөзине жедип барза, ондо күйүниш, жаба базыш, коптош. Ол жүрүмүндө акту жүрегинен бийик тоогон, каратыбай

көдүргөн сок жаңыс кижин Оскүс-Уул болды. Же оны да ол өлтүрүп койгон. Өлүп те каларда, онын алтын чачтары айдың жаркынына мызылдап күйүп жатты, көгөрүп калган чырайында жакару, некелте эмдиге жоголбогон.

— Бу алтын, эмик чачтарды үлежип алалыктар. Баш терени сойолук — деп, жуучылдардын башчызы айдарда, Эр-Чадак казырланып, онын бажын арай кезе чаппаган. Бийдин бу кылыгы өргөбөгө ол ло тарый угула берерин билди те турза, ол керексизбеген. Эрлү, мөрлү бийле мындый неме качан да болбогон. Бажын энгилтип алган Эр-Чадак бий Оскүс-Уул кулдын жанында түймөндү санааларга бастырып, тун өткөнчө отурды...

ЖӨРГӨМӨШ КАМ

(КАНАТТУ ЖОРГОНУНГ КАЗЫЗЫН ЛИ.)

Буурамайлуу өдүгисти буза баскан жеристе, бускаланду чак тушта тыныс алган Алтайыста бу керек болгон эмтир. Бир каттап Жөргөмөш кам алдыртуга барала, оору баланы жазып аларга канча күнге камдап жаткан. Же бу өйдө өштүлөрдүн ачына-жутпа черүлери база ла жеде конгон. Олор айылдын ичинде тескиннип, айланып турган камга тийбеген. Же бир жуучылдын көстөри камнынг чакыда турган канатту кара жоргозына тийди.

— Камнынг адынынг семизин,

казызы төрт өлү болор. Акыр, мынынг казы-картазын чөйноп көрөликтер. Атту-чуулу кам болзо, камдап ла турала, канатту кара айгырынын картазын мен чөйноп жатканымды биллип ийбей — деп айтты.

Олор журттагы улусты айылдарынаң чыгара сүрүп ийеле, бойлоры мал-аштан сойып, казы-картадаң чөйноп, жыргагылай берди. Айылдарга батпаганы тышкары ла одуланды.

Кам көк-айастагы Уч-Курбустан кудайга чыкты, тамыдагы Эрликке жетти, баланың ты-

нын сурап алып, камдап жагыс эртен тура токтоды.

— Чагмак жүстү жеерен мал тайыгар, балагар жазылып калар — деп, бойлуунун эне-адазына айтты. Кам амырап, сергинини алала, жанарга тышкары чыкты. Чагыдагы кара айгыры жогыла. Ол одулаанып, жара-буза ажанып алала, амырап жаткан керейлердин ортозыла араайынанг басып жүрди.

— Эй, атгу-чуулу Жоргөмөш кам, келип канатту кара айгырыгынг казы-картазынанг амаап көр. Сенинг кара жоргогынынг эди тамзыктыг тамзыгы эмтир. Тойбогон бойым жагы тойдым, семирбеген бойым жагы семирдим — деп, ыраак өштү жаржагдайт. Арткандары кедес эди каткырыжат.

— Тойгын ла, семиргин ле, баурым — деп, кам айдала, айлына кире берди.

— Кара айгырдыг канаттары бу. Канат эмес, аттыг жарындарынаг өскөн кара тереле жабылган эки сөөк эмтир — деп, оного ары кыргын жуучыл жаржагдайт.

Жоргөмөш кам түнгүрүн кыдат торко көжөгөнниг кийининг чыгарып, тизезине чалкойто салала, токылдадып, айтты:

— Канатту кара жоргом, алты үйелү чакына шунуп кел, алтын үйген бажыга сугайын.

Бу ла тушта жаржагдап, жуулу эттерден сабарлары ортозына сугуп, кезип, жип отурган жуучыл ат чылап киштеп ийди. Ол отту турунга аттыг бажын саптап, мине сокты. Малдыг үлүш терезиндеги ичеге-карын-

дарын жүктенип, одуны үч каттап айландыра казалалды. Оног камнын айлы жаар казалап, киштеп, чакыны айландыра жүгүрүп турды. А малдын ичегелери жылан чылап койрындажып, мыйрындажып, онын ич-сыртына ары-бери өдүжип, жылыжат. Озо баштап кыргын дар: «Жаржандууш нажыбыс база ла бир немени таап ийген, кутустанып, баштактанып туру» — дежеле, каткызына жер тырмап жаткылады. Оног жаржандууш нажызы эдрей бергенин билгилеп ийеле, коркыгандарына көстөри тазырайыжа берди. Жуучылдар үркип, түймеже берерде, бий жаржандууш жуучылдын мойнын кезе чаап ийди. Же ол ло тарый ышту турунга канатту кара айгырды сойышкан шолжыр жуучыл мине согуп, ыжы буркурап, чакыны айландыра чаба берди. Шолжыр жуучыл ат чылап киштеп ийзе, айландыра жуучылдары база киштеп ийгилейт. Жуучыл кыгырып турза, айландыра жуучылдар база кыйгырыжып тургулайт. Санаазы чыга бергенин Даржа-бий көргүспей, шолжыр жуучылдын бажын база кезе чапты. Же малдын бажын илип койгон турунга тургуза ла тойтык жуучыл минип алды, чакыны айландыра чаба берди. Же эн ле коркыштузы бастыра черү эдреп, жүүле бергени. Канча таланы жуулажып кериген, камык албатыны олжолоп өлтүрген, бактырган, жакшыны да, жаманды да Даржа-бийле кожо өткөн антигарлу жуучылдары эмди онын жакару-

зын бүдүрерден болгой, чыр-багалдан минеле, киштеп туруп чапкылай берген. Даржа-бий ары базат, жуучылдарынын баштарын ары кезе чабат, бери базат, бериги жуучылдардын баштары тоголоныжат. Же бастыразы бир уунда эдрей берген жуучылдардын токтоор киреги жок болды. Арга жокто башта бий Жоргөмөш камнын эжигинен мүргип кирди.

— Баш ла болзын, өрбөкөн, адынды адабайын, алдынды кечпейин, бир жаманысты ташта. Канатту кара айгырың учун жуулап тапкан мал-ажымды ал, ар-жөбжөмди ал.

Жоргөмөш-кам өрө көргөн көстөрүн төмөн көрбөди, төмөн көргөн көстөрүн өрө көрбөди. Тышкары жуучылдар жызырада киштегилейт, айылды айландыра тибиреде чапкылайт. Даржа-бий Жоргөмөш камнын алдына колында алтын чөбөчөйлү экинчи айланып жылып келди.

— Олжолоп алган албатымды ойто жандырайын, тоноп алган жөбжөмди, малымды озорго үлөп берейин, жуучылдарымнын санаа-укаазын ойто бер, кам.

Жоргөмөш камнын жылым-кара чырайы бир кубулбады, желмер кара сагалы бир кыймыктабады, бийдин сунган колын аярбады, чөбөчөйдөги аракыны амзабады. Тышкары жуучылдардын киштежи там ла ырап баратты, озордын чапкан тибиртине жердин тоозыны тегериге чыкты, тегеринин туманы жерге түшти.

— Алтайыңа качан да кел-

безим, албаты-жонунды олжолобозым, айыл-журтынды өртбөзүм, азыраган малыңды айдабазым. Баш ла болзын, атту-чуулу кам, жуучылдарымнын санаа-укаазын ойто кийдир — деп, Даржа-бий Жоргөмөш камнын алдына учинчизинде жылып келди. Жоргөмөш кам ары-бери ол көрбөди, амыл-томыл унчукпады, туура көрүп отурат, түнгүрүн араайынаңа токылдатат. Жерде жалынып, мүргип жаткан бий тура жүгүрди.

— Сеге не керек, Жоргөмөш кам? — деп кыйгырды.

— Сендер Алтайыма камык түбек, өлүм, шыра экелген. Сендер канча өскүстүн көстөрүнүн жаштарын ичкен. Сенин көстөрүңе кан шаалган, сенин колдорун канга уймалган. Кара жүзүн агарбас, канду колдорун жунулбас. Менен буру сураба, меге тегине ле жалынба. Бис экү бу айлу-күндү Алтайда жүрүп болбозыс — деп, кам айтты. Даржа-бий алын эрдин жара тиштенди, түп тиштерин оодо чайнанды, эки көзүнө кан шаалды, эки кабагын жемире көрди, камнын бажын кезе чапты. Камнын бажы жерге тоголонып түжеле, отты бир айланды, жардына ойто бириге берди, учук-тыны кире берди. Кам карсылдада каткырды.

— Эрдин эреени экү, база ла катап чаап көр, ийиним — деди. Даржа-бий экинчи катап чаап ийди, камнын бажы жерге «меч» эдип келип түшти, очоктогы отты эки катап эбиреде тоголоңды, камнын жар-

дына учуп чыгып, ойто жерине отура түшти, кыйылып тыны үзүлбеди, кызарып каны акпайды. Кам күрсүлдеде каткырып ийди.

— Кайттың, Даржа-бийим? Эрсениң калганча, үчинчизин чаап көр, баурым — деди.

Даржа-бий киштеп ийди, чыдалду колы тыркырай берди, ийделу буттары бокырыла берди. Үчинчи катап камнын бажын кезе чапты. Баш тоголоно берди, очокты айландыра уч катап эбирди, камнын мойнына ойто катап кадала берди. Көзүндө от ойной берди, көксинде кан шуулай берди.

Кам жүрсүлдада каткыр ийди, күлүреде куучындап ийди. Мыны көргөн өштү бийдинг тыркырууш колы сырандай берди. таштый бек, кату бойы жерге келип түшти, күчүк чилеп кыгызып ийди. иргеден чыгара жыла берди, улаарып койгон адына жетире энмектеди. Кана көрбөстөң жайдак качып мантатты.

Онын кийинде кара албаты арал сайын теннип, колоского түжүп олгон кыргын-керей жуучылдардын сөбгөн агару Алтайдын ару сынын бырттыпазын деп жууп, канча күнге улай корымдаган.

КАМДАРДЫ ӨРТӨГӨНІ

Кызыл жеерен отойтон кызыл чечеги жайканган, ак ла боро отойтон ак чечеги жайканган Алтайдаг качкан Даржа-бий санаа-укаазы чыгып, адын жайдакка минип ол барала, ойто түмөн черү жууп экелди. Кожо судур бичиктү, бажын тал-ортотой кырган, сары кийимдү нама эчидип экелди. Олор карачкыны кийдирип алып, камдардын айлын билдирбезинен курчап ийгилейт.

— Камдардын ийдези түнгүрүндө — дежиң, өштүлөр айылга кенете кийдиңе жүгүрүң, олордын кыдат торко көжөгөнүң кийинде илп койгон түнгүрүң озо ло баштап оодып-сайап, отко чачып ийгилейт.

— Көрмөстөң тукурып, бистиң ип болбозың — дежиң, камдардын мандайларын жара

чабып, кан чыгаргылайт. Олор онойдо бастыра камдарды жууп алып, бир жаан өзөккө экелгиледи. Жуучылдар мында агааш айылды тудуп, оны шылырууш кургак өлөңлө бүркегилеп ийди. Эки арканың будактарын жууп, айылды айландыра чоктылар. Жыдалары куулайышкан, үлдүлери жалтырашкан жуучылдар айылды айландыра тургулап алды. Олор канча өзөктөң жууп экелген он беш камды айылга сугала бөктөңиледи. Сары кийимдү нама тере кадарлу судурынаң кудайдыг сөстөрүн кычыра берди. Он беш камнын камдажына агааш айыл багырап, сиркиреп, күнүрөп турды. Камдардын илбизине, тармазына калажырап калган Даржа-бий кудайдын сөстөрүн нама кычырып

божорын сакибай, отты агаш айылга түргөн-түкөй, мендейшингдей туттуруп ийди.

Кара ыш толкуланып, тегериге жедет, айландыра айлана жайылып, көскө кирет, кургак дөңгө тызырап, тостып түргөн кайылып күйет. Жуучылдар ачу ыштап качып, бир эбештен тескерлеп турат. Айылдан онтукалак та, ый-сыгыт та угулбайт. Жаңыс ла күнгүреде камдаганы күлүрөйт.

— Учуп бараат! Учуп бараат! Түжүрө адыгар! Онон өскө түбек бистиг бажыбыска келип түжөр — деп, Даржабий тегери дөңгө уулап, сандырап чыгырды.

Көрөр болзо, бир кас ыштын ортозынан өрө көдүрүлүп, уур учуп баратты. Тызыраган, күркүргөн оттон экинчи боро кас кара касты ээчип көдүрүлдү. Жуучылдар саадактарын жарындарынан чупча согуп, согоондорун текпеезине тургузуп, эки касты аралай ада бергиледи. Кара кас күчтү канаттарыла талбынып, согоон жетпес жерге бийиктеп уча берди. Мergen адучунын аткан согооны боро кастыг тэжине кадала берди. Боро кас кижинин үниле ачу кыйгырып, кейде айланып, талбынып, күбүп жаткан айылдын жанына жерге келип түшти. Ол жерге келип согулала, тэжине аттырып койгон Алтын деп аттуу бала кам болуп жада берди.

— Корулап болбодым, чеберлеп албадым, ачынба меге, жее-нини Жаманымды ташта — деп, булуттардын ортозынан кара кас мундустардын атту-чуулу

Кылтас камынын үниле кыйгырды. Жерге жабыс салактап калган уур, кара булуттар собырылыжып, кайнай берди.

— Кылтас таай, мени түжүрө аткан өштүн колдорун кургада карга. Жажына курук колдорлу жүрзип! — деп, кам бойлу кыйгырала, өрө туруп келди. — Ачына-торо тагмалар, Алтайымды быжарсытпагар. Агару агаштар устигерге жыгылзын. Таш мөндүр бажыгарды ойзын. Туулардын көчкөзислерди базырзын. Кылтас таай, тегериден жоткон ий, таш мөндүр ий. Мениг шыралап өлүп жатканымды казыр өштүлөр көрбөзип. Алтайым ару турзын! — деп, Алтын кыйгырала, тэжиндегп согоонды чупча тартып, кам ийде-күчип бастыразын жууп, жалбырап жаткан от дөңгө калып ийди. От бызырап, бызырап, чедирген чачылат, жалбыжы тегериге жедет.

Жаан удабай от өчүп, чокторы кого берди. Оштүлөр оттыг ордына баскылап келди. Көрнө чоктордын ортозында болчок чоокыр таш жатты.

— Алдында мында таш жок болгон эмес бедн — деп, өштү бий ташты антара тееп ийерде, Төстөгөш кам туруп келди. Жуучылдар үлдүлү, кылышту киргилсерге жеткелекте, ол көгөң болуп күнгүреде күүлеп, уча берди. Көгөңнүн күүлежи, ол ыраган сайын там латынып, учында күкүрт болуп күркүрөп, кара булут кайнап чыкты, жалкын чийе тартылып, жалтылдай берди. Казыр жоткон айланып келди, айландыра не

де көрүнбей барды. Жотконло
кожо жудрук кире мбидүр жаап,
олордын баштарына урулды
Оштүлөр жаблактанып ага-
штардын төстөри сайын жүгү-
ришти. Же агаштар казырап,
баырап, олордын үстине жы-
гылып, балбара былжыйт. Ай-
ландыра кырлар брө бндбйи-
жил келеле, кайа-көчкөзүн ош-
түлөрдүн үстине уруп ийди.
Арт учинда жер жарылып, ошон
чайык чыгып, жолунда ончо не-
мени жалмап, агызып апарды.
Айландыра жети күнге жагыс
ла жызырт-күзүрт угулып тур-
ган. Жердин тоозыны тегериге
чыккан, тегеринин булуды жер-
ге түшкөн Кийинде бу кор-

кышту озбктн «Жер силкинген
озбк» деп адап койгондор.

— Куулгазын-илбизин тар-
мачы камдарлу жер. Агаш-та-
жы да, жанмыр-мөндүрн де тур-
гакту. Чайыкту, өрттү — чын
ла тамы. Алтай дбн качан да
бурылбазым. Онойдо эднгер
деп балдарыма, олордын бал-
дарына, эленчик калдыктары-
ма жакып койорым — деп, бу
коркышту жер силкиништен,
чайыктан ырыс болуп тирүү
арткан, кам бойлуны тегери-
ден түжүрө адазла, колдору
курып калган сок жагыс жуу-
чыл айдынып жанган. Онын
чачтары ап-апагаш болгон.

ОШТУЛЕРЛЕ ТАРТЫШКАН ТАЛБЫК

Аржан-кутук суулары каткы-
рыжып агылган, бийик-бийик
туулары чечектерге кмүлген
Алтайдан томокчыл оштүлөр
жери-журтына жеткилеп келеле,
олжолоп экелген алтайларды
кулдар эдип үлежип алган.
Казыр Даржа-бийге Талбык
деп жинт эш-нөкөриле, база он
кижи келишкен. Бийиркек Дар-
жага Талбыктын неден де ай-
абас кылыгы, жалтанбас, омок
көрүжи, жалынбас күүни жара-
бай турган. Тееркек бий кел-
ген ле тарый онын эш-нөкөрүн
Тана-жаражайды блаап алала,
багынбас алтайды бежен кам-
чыла сабаткан. Салкынду, жут
күндөрдө жашканга табартып,
бийик-бийик боочылар ажып,
кызыган күннин алдына бир
уурт суу жок, ээн чөлдөрдн ке-

чип, узун жол-жорыкка Тана-жа-
ражайдын өткүрө жараш чы-
райы бир де онбогон, жагыс ла
кызыл-марал жаактары кажай-
ды деерден башка. Даржа-бий-
дин кара телпек чырайлу,
сыкык кара көстөрлү, кыймык-
танбас, семс үйлери, шүлүзин-
дий алтай жаражайга көрө, ка-
рарып, ышталып калган бугул-
дардый көрүнгөн. Же ол ло күн-
де ээлгир жаражай тиштериле
Даржанын тамагына кадалып,
арай үзе чайнабаган, јелим-ка-
ра чырайын жара тартып, сы-
кык канду көстөрүн арай оло
тырмабаган. Даржа омок жа-
ражайды талдыра тепкилеп,
чыкту кажаган дбн мергедеп
ийген. Түндеги соокторго жер
жырс этире тогулуп, Тана арай
чарчап калбаган. Же казыр

Даржа оны шыраап, оорып олзин деп, жалчыларды экелип эргизип алазын деп жакарды Олүмтик, чыбыктадып койгон Талбык эмеш ле ондолып алала, Даржанын атту-чуулу жүгүрүгүн тутуп алып, жаан оору эжин өнөрүп, туулар жаар кача берген. Койчы кул алтайлар Тана ла Талбыкты бар-жогыла күндүлөп, эски-саксы кийим-тудумыла үлежелө, жа-жынатан јер айдып берген.

— Слерди мында болгон, бисти слерге болушкан, күндү-леген деп Даржага угулза, ол бистерди бала-баркабысла ко-жо бөрүднй ийттерине өлтүрө туттуруп койор. Је түңгөй ле туйкайын болужып турарыс — деп, кул алтайлар айдышты.

Талбык оору эжин, кижн өт-пөс чыдырмандый аралда жа-паштан тудала, курсак-тама-гын, одын-суузын белетеп бе-реле, ондо арттырып, бойы ја-антайын јорыктап, бай, казыр тонокчыларга жаантайын шок эдер боло берген. Јалчыларын сабап ийетен канзырак байды бойын чыбыктап түжүргөн, уурчы бийдин малын айдап апарала, он күндүк ойгү бара-тан ыраак јурттагы јоктуларга үлөп берген, кижн өлтүрөөчи бекти бойын адып койгон деп тал-табыш јайыла берди. Бай кулданаачылар сандырап, ач-амырын јылыятып, Талбыкты тудар дешкен. Даржа-бий кор-кып:

— Түймеечн алтайдын ба-жын кезип экелген кижнге беш айгыр мал берерим — деп јар этти. Эмди онын айлын

мылтык-јепселдү каруулчык-тар каруулдагылайт.

Бир катап Бакыт-бийдин тойго белетеп, јарышка јара-дып койгон жүгүрүктерин Тал-бык айдап барадарда, өштү-лер оны көрүп ийеле сүрүшкөп. Талбыктын ады арыј берген, ол оны арттырып койоло, куй ташка кире берген.

— Ичи туйук таш бу Түй-меечн алтай богө канчыян чыдажар, суузайла, аштайла, бойы чыгып келер — деп, јуу-чылдар элижип-селижип, оны јети күнге чыгара кетешкен. Бу ойдо Талбык куй таштын ичинде кижн бадар үйттү көг-дөй ойдык таап алала, ого ки-ринп, оозын ташла туй бөктөп койоло, үйтле јылган. Ол јаан удабай ла кырдын экничи ја-нынан чыгып келди.

Талбык ондо албанчы бай-дын айлы-јуртын өртөди, мын-да тонокчыл бийди сабады, кулдарын өлтүргөн кара са-наалу бекти кулдардын орто-зына экелип, јаргылап өлтүрди деген табыштар күркүрей бер-ди.

Ийт ошкош казыр өштү бий-ге јарым тынду этире сокты-рып койгон эш-нөкөрине жаан-тайын бурылып, оны үстү-јуу-лу тамакла азыраза да, түүген нююкы кийимдерле јылулаза да, Тана-јаражай өрө турбай, эди-каны там ла агып, кугарып баратты.

— Мени богө јууп койоло, арчын јытту Алтайыга јана бер, эжим. Кижн ал, бала-бар-ка азыра. Мен јаан удабайтан эмтирим, бий ичи-буурымды

ўзе тееп койгон — деп, изўге жарылып калган эриндериле Тана-жаражай шымыранатан. Жаш тушта биригеле, бу кўнге жетире кату сўс айдыспаган абакайынын шыразын кўрўп, Талбык ойто ло ўрў туруп чыгатын.

Карагуй соок тўн турган. Даржанын каруулчыктары соокко чыдашпай, айылга кире берерин Талбык сакып алала, кийис айыл жаар жылды. Бийдинг семис ийттери кўнўреде ўргўлеп, Талбыкты жара тартарга мантажып келерде, ол ологорго озолодо белетеп алган бўдўн койдын эдин туш-башка чачып берди. Жаңыс болчок Тудар деп ийт эт те жибей, Талбыкты жара тартып ийгедий торсыктап турды. Айдарда, Талбык сыргалжын ўзўп алала, ийттинг кўзининг алдына экелип, учын кыймыктатпай, бажын ары-бери жайкай берди. Оскў нени де этпей, сыргалжынды жайкап турарда, ийт озо баштап кайкап кўрди, же Жайкаш удай берерде, жалкуурып, эстеп ийеле, туура база берди.

Ол бийдинг кийис айлына кенете кире конуп келерде, Даржа сарбаанын эдин иип, кымыс ичип отурды. Ол алтай тўймеечнини кўрўп ийеле, тура жүгўрди. Же жалтанбас алтай бычагын сўрекей тўрген чачып ийерде, бийдинг семис кардына кадала берди. Ол ўн чыгарбай тырлажып, ичин тудунып, ара-айынанг отура тўшти.

— Унчукпагар, табыш кўдўрзегер, ончогорды богло кырып койорым! — деп, ол кон-

чынанг кылыштарын чыгарып, сыктаарга жүрген ўй улусты, балдарды кезетти.

— Не керек, ончозын ал, жаңыс ла тынымды кыйба — деп, Даржа жалынды.

— Жашта тапкан эжимди не ўлтўрдинг?

— Он ўйимнинг жараганын талдап ал, алтын-мўгўним ал, азыраган малымды ал — деп, Даржа-бий жалынат.

— Кара санаалу, казыр кижикоркынчак деп сен керегинде айдышгыр. Сенинг ўйлеринг, жўожўн, малын меге не керек! Бир жаманын жетирбеген менин балдарымды ла эне-адамды не ўлтўрдинг, алган эжимди ле менин ўлжолон не бери экелдинг? Аңыр кушту, арчын йтту амыр Алтайымды не быртытынг? Эмди албатыга, меге эткен жаманын, кара керектеринг учун каруузына турарынг, шыралап ўлўринг! Јок, мен балдарына ла ўйлеринге тийбезим, ологордо буру јок.

Је бу ўйдў Даржанын жаан ўйин, Зайкул, сыктап-энгмектеп турган кижик болуп араланып турала, каруулчыктар јаткан экинчи айыл дўбўн ўткўрип койгон кўзўннинг буузын тартып ийди. Каруулчыктар жүгўрнжинг келеле, омок багынбас алтайды туткулап, агаш айылга экелеле, аланчыкка јабакыйышла буулагылап койдылар.

— Кул кижик ээзнне удуратурган, эртен ончо албатыны, кулдарды јууп алып, тўймеечнининг бажын кезер, ўскўлўри кўрўп јалкызын — деп айдышты.

Эртенгизинде бөштүлөр Талбыкты кыйнап өлтүрөтөн жерди белетеп алып, оны апарарга эжиктен базыруны туура жайлады ла ийерде, эжик кайра ташталып, жыланаш Талбык чыгара жүгүрди. Чочыган бөштүлөр кайра болгылады, арткандары тутса да, жыланаш кижинин эдинен колдору жылбырай берди. Талбык жүгүргөчө барала, чакыдагы атка мине согуп, качып чапты. Бөштүлөр жаңы ла оңдонып, кыйгы-кышкыда аттарына мингилеп, Талбыкты сүрүшти. Неден де туура калбас тапкыр Талбык адыннан түжө калыйла, жыланаш ла жүгүрүп барадала, жоголып калды. Озо баштап бөштүлөр ол жалаңды бир эдиң бедрегиледи. Кижиле жүгүрүп ле барадала, бастыра улустын көзүнчө жок болуп калган.

Эңиргери бөштүлөр оп-сөп түжүп, санаалары чыгып, куру жаңгылап келзе, Даржа-бий бөжөй берген дежиң, онын он үйи

чачтарын жулуңып, сыктагылап отургылады.

А Талбык жүгүрүп баратканча, ичеген туштай берген. Ол ого кире коңоло, оозын тобрак-ла туй тебинип ийген. Шапырт өдүп, түн кире берерде, Талбык ичегенинен чыгала, Бөкөн-байдын аттарын айдап, эш-нөкөрине жедип келзе, ол бөжөп калтыр. Ол абакайынын мөңкүзүн көдүрүп койоло, бир кезек өйгө бөштүлөрдиле чаксырадып, калактадып турала, бир ле күн ын-шың болуп жоголып калды.

— Ташты үйттеп кырдын бир жанынан чыга берер, ак жалаңда жоголып калар, казыр ийтердиле жөбөжөдүп койор, куулгазын, өчүркек алтай теңериге чыга берген — деп, кезик бөштүлөр айдыжат.

— Чанкырайышкан алтын тууларына, арчын йтту амыр Алтайына жана берген — деп, экинчилери айдыжат.

БУУРЫМ ЖЫЛЫТКАН БАЛДАРЫМ

Бир катап келиндер ле бойлулар жуулыжып алып, Ак-Састын кырына кызылгаттап баргылаган. Олор агаш көңөктөрүн, тос түүстерин арчымакка сугуп, аттарынын ээринче канжаалап, атанып ийгилеген. Бийик жердеги кей ап-ару учун ыраактагы мөңкү тоштор, кобылар сайын аккан суулар күнге мыылдажып, бу ла жуукта немедий жап-жарт көрүңип турган. Айан үүрелерине:

— Көригер, мениң эне-адамнын жайлузы туку ол көрүңип туру — деп, карарган тегерик жерге көргүзүп айткан. Жалаңда жаан булут ошкош апагаш неме жүргөн. Ол неме жаңыс жерге турбай жылып турарда, бу үүрлү койлор эмтир деп, бойлулар, келиндер танып ийди. Олор кожондожып, кокырлажып турала, жилектеринин уурына саптары жерге эңгилеп калган кызыл-күрөң кызылгат-

тан көнөктөрине ле түүстерине
ле чүрчеде ле терип ийгиледи.
Оноң көлөткөгө отургылап,
бажының чачын тарап, амыра-
гылады. Айан басып жүрзе, ка-
лын, жоон кылдарлу тулунда-
ры жерге сүүртелип жүретен.
Онын учун ол чачының учын
курына кайра кыстап алып ту-
ратан. Оны тарап, өрөргө ого
төрт ло чак болгон. Ле үүреле-
ри Айанның тулундарын ка-
рын да жилбиркеп, сарсула жу-
нуп, саржула сүркүштеп, мүүс
таракла тарап өргүлейтен. Эм-
ди де онын каразына төрт ло
көгөлтүрүм көлөткөлү чачта-
рын төрт киши тарап, жаражын
кайкажат. Ол ло куучындажып,
каткырыжып отурганча, эмеген
жайдын кыскарып калган күни
ат чылбырына једе берди.

— Калак-кокый, уйлар бозу-
ларына кожулып калгай — де-
жип, ончолоры мендегилеп,
улаарып койгон аттарын эке-
лип ээртегилеп, сыр желишле
жанып ийдилер. Айан айлына
келип, жирме саар уйын жүрчү
бойлуларла кожо саап, жаан
кара казандарга сүт кайнадып,
токынап отура береле, кө-
рөр болзо, байа түште чачын
тараарда, таракка илинбезин
деп уштыйла, төңөштин үсти-
не салып койгон алтын, мөңгүн
жинжилерин, ай сыргалары, жүс-
түктери, үркенелери анда ла
артып калтыр не. Айан алан-
чыктын кийинине кыстап кой-
гон торко учук шабылу калта-
зынан мөңгүн курчулу, сапту
тегерик күскүзүн алып көрүн-
зе, кулагында ла мойнында
не де жок, чек ле жыланаштый

өң-сүр жок көрүнди. Бу кичи-
нек күскүни ле жарангышта-
рын бытырп кайын адазы кыр-
гын јерине жарымкалап жүрүп
экелип берген. Ол түндү жүк
ле арайдан өткүрүп алала, эр-
тен тура айлы-журтын, бала-
барказын, мал-ажын башкарып
койоло, үч жашту сары јорго
беезин ээртеп, капшай ла Ак-
Састын кырына јетти. Јарана-
тан немелери ол ло төңөштин
үстинде јатты. Олорды эң ле
керектү немелерим деп, кажы-
зын ла јакшызынып, бирдең
алып, күнге удуратудуп, мы-
зылтын ајыктап, кийип алала,
күскүзинен ойто ло узак көрү-
нип отурды. Оноң кожондоп,
озыгыла ай, саргай, кандык ка-
зып, ойто ло Төгөриктин тайга-
зын ыраактан мызылдаганын,
көк ынаарга көмүлгөн јара-
жын кайкап, араайынан ба-
зып жүрди.

Айанның эш-нөкөри Айдын
эште курсак азатап башка ай-
ыл бар болгон. Ол айылда
мүүстерден эткен илмектер ту-
ратан, аннын кату учугунаң
учуктар каткылап, ол илмек-
терге тарткылап койгон. Ан-
нын кургап калган кату учук-
тары јыдыбас та, үзүлбес те
неме ине. Ол учуктарга кан-
дыктар, батуннын баштары,
ускум, согоно, маңыр, саргай,
көжнө, ай, јонјолой, көбөзін,
кымыскайак јууп экелип, ти-
зип койгон. Кадышкынның,
чийнебаштын, беленгирдин та-
зылдарын кышкыда көчөгө са-
лар деп, база тизип кургадып
койгон. Иргеді селескелей са-
лып койгон јангыртыктын үс-

тинде жүзүн өңдү булгайры каптар жадатан. Ол тизүдеги өзүмдер кургай берзе, булгайры каптарга жаймалап койотон. Соғумдаган этти үүчелеп, кыжыла жийтенин тышкары үкпекте салгылайтан. Оны кижиде албас, ийт-куш та жибес болгон. Сөңүскеннинг күрен баштарын, кылбышты, буланатты, бороноттын, уйкөстин жалбрактарын кышкыда чайга кожорго кургадаа, сокыга ооктой согуп, илгин баштыктарга жаймалайтан. Мында ок тас кууктарга, уйдын, койдын жаан тас карындарына урала, тоңурып койгон саржулар, тизүде курут, казандарда куурып койгон эжигей, сыгып койгон быштактар жадатан. Чардын, уйдын тулуптай сойгон терезинен эткен аркыттарда кымыс, чеген тургулайтан. Сойгон неменин ичи-кардын, жүрек-буурын, бажын, төрт санын жоктуларга кайнадып бергилейтен. Анда ок каптарда мөштинг кузугынын сайлайла кургадып, куурып койгон сайы, кургадып койгон кызылгат, айкат, тийинггат, уйкөс жадатан.

Айан чийнебаштын тазылдарын казарда, жаан тудуш тазылын үзүп алат, кичинек тазылын жерге ойто сугуп, көмүп койот. Ол ло кичинек тазылдан чейне эзенде ойто ло өзүп келер. Кенете Айанның жүрегин чым этире оорып, эмчектери сыстажа берди. Төрт балазынын кара-кара көстөри төрт ло карагдажып, көрүнүп келди. Канча жылга эптү журтаган эш-

нөкөринин ле кайындарынын жайнулу кыйгылары угулган чылады. Айан эмчектерин уужай тудунып, жүрегин сыймады. «Айылда не болды не, калак, балдарымла не болды не» — деп чочып, ак-сары адын ээртеп, Ак-Састын кырынан мендеп түжүп ийди. Журтына жедип келеле көрөр болзо, кара кыдат деп жеткерлер келеле, камык албатынын кырып койтыр, балтыр-кежик жаш балага да килебеген, согумтык карганына да килебеген, иш эткедий, олжонун узун жолына чыдашкадый ииттерин олжолоп алып, жүре берген. Айанның эш-нөкөри жүрегине удур кылышла сайдырып койгон жатты. Бала-барказын, эне-адазын корулап, көөркий калганчы тынына жетире тартыштыр. Кайын адазы жүк ле тынду жатты. Айанды көрөлө: «Бала-барка азыра, кызым!» — деп айдала, божой берди. Мыны коргон Айанның тамагында кату, болчок неме туруп калды, бастыра бойы уурлап, тоштың тоно берди, жаңыс ла бажындагы чачтары өрө тура бергенин сести. Эки тизези бокырылып, жерге келип түшти.

Олорды эртенгизинде коштой журттын мал бедреп жүргөн Тагдак деп кижиде көрүп, барып, албаты айдып алып келген. Улус келер болзо, кестирип койгон улустын каны изү күнге жиргилжинденип, кейде кып-кызыл болуп турган. Журттын ортозында агын суу кызыл канла агып жатты. Журтта бир тынар-тынду неме жок, жаңыс ла жас-

тан јук арайдан чыккан түле-
беген таакылу жабага отоп жүр-
ген. Жерде эдреп-јүүүлүп калган
јаш келин отурды. Кийинде бу
жер таакылу жабага аайынча
Жабаган болуп калган. Айанды
келиндер өрө тургусса, колдо-
ры, буттары чирей көжүп кал-
тыр. Улус оны тендележи, ту-
ура апарала, тиштенип койгон
тиштерин бычакла кажып ач-
кылайла, бир беени саагылап,
јылу сүтти ичиргилеген. Кыр-
дырып койгон көөркийлерди
мөңкүлерин кара албаты жуу-
лыжып келип, кедери апарып,
јагыс жерге көдүрүп койгыла-
ган. Айанды ол ло Тандак-эш-
ке апаргылап, онын Төгөрик-
те жайлап јаткан ада-энезине
тил јетиргилеген. Олор ол ло
тарый јеткилеп, кара албаты-
ла кожо божогондордын күнин
өткүрүп койоло, кызын јери-
јуртына алып жүре бергендер.
Јирме төрт јашту Айан јетен
јашту карган энези ошкош, ча-
чы бастыра ак-буурыл болгон.
Онын көстөри дөөн улус кө-
рөринен де коркыйтан. Экел-
гени бир ай өткөн дө болзо,
Айан бир сөс эмдиге айтпаган,
көзін јумуп уйуктабаган, јаш
бала ошкош болгон, ажандыр-
за — ажанар, отургысса — оту-
рар. Карган ла јитт эки эне-
зи, эжелери, јенгелери оны кү-
нүн ле изү сарсуга отургы-
зып, тышкартында изү кума-
ка јылыткылап турганча, колы-
буды кыймыктанар боло бер-
ген. Јаан сооктор түшкелекте,
Айан јетире үрбеедеп базып
јүрөр боло берген.

—Кыйгырза кайдат, ыйлаза

кайдат, жүреги эмеш јенгилер
эди — деп, јитт энези туйкай-
ын ыйлайтан.

— Катү тудыгар оны, арба-
ныгар, силке-малка тартыгар,
јук ле онойып оны ойто жүрүм-
ге бурып аларыс — деп, кар-
ган энези арбанатан.

Онойып күндерди ээчий күн-
дер өткөн, айларды ээчий ай-
лар айланган, јылдарды ээчий
јылдар жылышкан. Айан ол ло
бойы бир де сөс айтпаган, ка-
рарып ла калган базып жүре-
тен. Јук арырын-эштеерин де
аайлабас, иштенип ле жүрөр.
Арыганча иштенип алала,
энгирде сегис кат кийис тө-
жөктү орынына јыгылып, уй-
уктап калатан. Эртенгизинде
иш ойто ло башталатан. Айан-
нын алдындагы калыг чачы
түже-түже, сына-сына келерде,
сыртында эки буурыл чычак
тулунгаш согулып жүретен. Кар-
дый ак тиштери карарып кал-
ган.

Је јылдар өткөн сайын улус
Айанның түбегине шайып, ун-
дып, оноң чала байланар да
боло берген. «Ырызы јок ки-
жининг, калак, балага көстөри
једе бергей» — деп, јажытту
шымырттар да угула берген.

Бир катап Айан одындап
барала, арыла, тогмок суу-
нын јанына јүктенип алган
одынын түжүрүп, амыраар
деп отура түшкен. Ол јүзін,
колдорын сууга јунуп, торко
курынын учыла арчынып, оды-
нына јөлөнө јадала, тегери-
деги чел булуттарды ајыктап
јаткан. Кенетийин кулагына
балдардын куучыны угулды:

— Ака, бу эжебистен курут суразан, аштап турум — деп, кичинек кызычак айдат.

— Жок, Айкана, ол кижиде курут жок, одын апаратканын көрбөй турун ба? — деп, уул бала жаан кижидий төп үниле айдат.

— Ака, аштап турганым коркыш. Эне-адабыска жана-лык — деп, кызычак ыйламырайт.

— Сыйным, бисте эмди айыл жок. Айлыбысты кыдаттар ортоп койгон, эне-адабысты олжол берген.

Озо баштап балдардын куучынын керектебей угуп жаткан Айан «кыдаттар» деген коркымчылу соотн угуп ийеле, ичи-бууры анданыжа бергендий бодолды. Ол капшай ла тура жүгүрдү. Онон жаан ыраак жокто жети жашту кире уулчагаш ла төрт жашту кире кызычак ол жаар чочып ла арып, аштап калган көстөриле көргүлөп турды. Айанга өдүп калган коркышту түбеге көстөрүнө көрүнүп, бу балдар «эне, аргада!» деп кыйгырган бойунун балдарынды көрүндү. Ол казыр өлүмгө удур туруп, олорды тынын да берип козулап алар деп, балдар жаар укүс этти.

— Балдарым, келигер бери! — деп айдала, кыжурууш үнине бой да чочый берди. Акыр, балдар, тегин де жүреги чочып калган немелер, коркый бербезин деп, ол бойун тудунып, — келигер, балдарым, бери, мен слерге чокчок берерим — деди. Ол төрт жылга

куучындабаганын жаңы сести. Жүреги жарыларга тургандый төжинде күчүлдөйт. Ол кызычакты жүктөнүп, агазын жединип алала, айлына сыр-жүгүрүктө келди. Эки бала ээчидип алган, үрkip, ары-бери алырандап, суудагы талдый тырлажып турган Айан «кыдаттар... келер... жүреликтер... качалыктар...» — деп, кыжурууш үниле туктурулып, айдып турды. Айанды көрүп, карган энези керектин аайын ондоп ийеле, кызычакты онын колынан алып, коркыбазын деп, ого алтын акчалардын тизүүзүн алып берди. Бойы Айанга баштанып, токыналу, жалакай үниле айтты:

— Айан, көр, балам, энг ле бийик Карасунын кырына мен эки жеенимди каруулчык эдип тургузып койгом. Кыдаттар ыраакта ла көрүнгилеп келзе, озор кызыл торко чамчазын өрө көдүрүп ийер. Кызыл чамча жут та күнде жарт көрүнөрдөп бойыг билеринг. Токына, кызым. Кара кыдатты журтыска божотпозыс, озордын өдөтөн ончо жолдорына көчкөдөн жазап койгоныс. Жуучыл эрлер мылтык-үлдүлү сакып турулар.

Онон тышкары чыгала, тургуза ла жоон үч мал экелип сойзын деп, жакару берди. Журттын бастыра албатызын келип ичи-карын арчышсын, казан-айак азышсын, Айан куучындаар боло берген, ого учурлай байрамга келзин деп айттырып ийди. Эмегеннин кара таандардый оогош оттоб-

рак жеңидери улус айдып жүгүрүжө берерде, жаңыс ла тамандары кызаидагылап, элестелип калгылайт. Айаннын куучындаар боло бергенине ончо улус сүүнижип, көдүринилү боло бергиледи. Эки жеңези балдарды сарјуга булгаган талканла, бромолө азырагылап, балдар тою берерде, тоскуурга изу сарсудан урала, балдарды јунгулап, мүүс таракла чачтарын тараң, кургак кийим кийдирип, Айаннын сегис кат кызыл јүстү кийис төжөгине салып койдылар. Турјым аксагал келеле, тагылга ак, сары, чаңкыр кыйралар буулап, арчын кўйдүрп, айылдын ичин эжиктен чыгара аластады. Айанды эки балала кожо аластады.

Тышкары байрам көндүгө берген Токиназы јок дйлөрдө узак байрамдабаган улус ойын-коқырга чек ле кујурзып калтыр. Тышкары јыргап јаткан улустын кожон-каткызын угуп, айылдын ичинде эт-кан кайнадып турган эмесидердин чөйбө, коју куучыидарынан Айан там ла там токинала, мылырап баратты. Ол эки баланын ортозына кирип алала, уулчагашты сыртына жапысырып, кызычакты буурына жаба кучактанып, оморды ойгозып ийбеске табыжы јоктоң ыйлайт ла ыйлайт. Озбгинде та тош, та таш, кату, соок неме кайылып турды. Ол кайыларда там ла бууры јылып, сыны сергип турганын Айан сести. Орыннан ойто өрб туруп, отын айагына келет, комыдайт,

айдынат. Төрт јылга акпаган көстөринин јажы чек токтобой төгүлет ле тогүлет. Көбөркидин јүзин кижн көрөр аайы јок, кызара тишти, шабылу арчуулы јаш арчышка чек үлүштеле берди.

— Буурым јылыткан балдарым — деп, Айан канча ла каттап балдарды кучактайт, омордын јудын јыткарат, арык кичинек колдорын, будаштарын сыймайт. Арыган, аштаган, соокко токтон, коркыган балдар јылуга јажы ла амырагылап, уйку аразында өксбгилеп, уйуктап јаткылады.

Айаннын јуртынан эки күндүк барала, једетен јуртты јарым ай мынак озо кара кыдаттар табарып, јаштарын ла јандарын өлтүргилеп, јиттерин кулданага олјолоп айдай бергилеген. Айыл-јурттарын үзе өртбгилеп койордо, бүткүл јуртта јажыс болчок чакы артып калтыр. Кийинде бу јер Чакыр деп адалган. Ол јурттаң эки бала бозу айдап јүрелсе, артып калган эмир. Айыл-јурты јалбырап, албаты-јон ыйлажып, үлдү-јыдазы шыныражып, казыр јуучылдар ийт чилеп үргендий кыйгырыжып турарда, шыранкай аказы сыйнын јединип, омон качкан Көбөркилер азып-тозуп баскылап јүрелсе, Айанга туштаганы ол эмир.

Онојып эне-адазынан айрылган эки бала Айанды ойто јүрүмгө бурыган. Айан бажыла бу өскө улустын балдары деп билип те турза, је јүреги кажы ла тамырыла, кажы ла

тамчы кымыла «бу мейки балдарым, өзөгиммен чыккан балдарым» — деп кыйгырат.

Жаан удабай Айзи эки балазына тон ддүктөрүн көктөн, жык этире кийиндирип, эчидия ааган басып жүрди. Онын арык, куу жүзүндө узак оорыйла, жазылып келеткен кижининг ош кош курангы кудумји жайылат. Же ол кудумји там ла там жа-

рып, коркок бели түзөлип келеткен. Айаннын колы-буттарында канча жылга жазылбаган балулары да жогото берди. Ол эмди чек иш этпес боло берген, балдары жыгыла бергей, дскаф улустын баш уч жок баштак балдары согуп ийгей, соокко топтой, аштай бергей деп, сүрө ле ширтилдел, балдарынын кийиниксз ээчип басып жүрөтөн.

БАЗЫРЫК — АЛТАЙ КӨЧКҮНДЕРДИҢ АҢЫЛУ ЖЕБРЕН КУЛЬТУРАЗЫ

Туулу Алтайдын ар-бүткени кату ла улуркак жараш. Онын мал одорлоор чөл лө туулу јерлеринде бистин эрадан озо баштапкы мун-јылдыктын ортозында түмен айгыр јылкылар ла өскө дө көп ак мал туткан элдер көчкүндеген. Олорды ученылар куулгазынду «алтын каруулдаган јололорло» колбойт. Ол ук-калыктардан корогон кижинин сөөги үстинде тудулган көп јазалдар, кырларга курчаткан өзөктөрдө чогулган камык корым таштар арткан.

Мунјылдыктар туркунына јер алдында үрелбей јаткан табынтылар ачар ырыс археологторго сүреен ас келижет. Тутанхамоннын чөр-чөктий бай межиги казылган кийнинде андый ырыс-кежик совет археологторго түшкен. 1929 јылда Ленинградтын шинжүчилери С. И. Руденко ло М. П. Грязнов јолы кату Улаганда 1600 метр бийикте Базырык өзөктө јебрен мөңкүни казып баштаган. Баштапкы ла казынты улусты сүреен кайкадып соныркаткан. Корым мусталып тонгон эмитир, бачым үрелгедий дейтен эдимдер онын да учун ол ло бойы артабай јаткан. 1947—1949 јылдарда С. И. Руденконын экспедициязы Базырыктагы мөңкүнин арткан төрт корымын каскан. Тонгон корымдар јер үстин айдары јок кайкаткан ачылта боло берген, тоолу улус билер Базырык деген јердин ады-чабы бастыра телекейге јарлалып чыккан. Тонгырылган межиктерден кебистер, өдүк-тон, терген-абра, улустын наадайлаган сөөктөри, кееркедилген байлык ээр-үйгендү аттар, айыл-јуртта тудунар аяк-саба, күү инструменттери, 2500 јылга шыдар мынан озо јазалган өскө дө эдимдер чыгарылган.

Јер эрнбей тоҥ јатканына Туулу Алтайдын јылга шыку јылыбас ла кубулбас кейи, узун ла ас карлу кыштары, түндер сайын серүүн ле кыска јайлары камаанду болуптыр. Је корымдар јаткан өзөктөрдөҥ башка јерлер эрү јадат. Анайдарда, јер шак бу корым-чогунтылардын шылтузында тоштолып тонуптыр. Корымдар јай ойинде јер кыртыжын јетире эритпей, кыш туркунына терени 7 метрге јетире тонурyp, анда јаантайын соок температура турарын јеткилдеген. Сөөктөргө сызылып кирген суу тоштолып, ончо немени тонурyp, олордын үрелип артабазына эҥ тапту айалгалар төзөгөн.

Археологтор ижи тегиндедий болбогон: күрек, бычак, кичинек бирги тудунар ордына тошты кайылтарга ал-камык изү суу урарга келишкен, шак мынайып, мөңкүнин ичи археологтор алдына ачылган.

Сөөктөр скифтердийине түңей чүм-јаҥла сүреен кеелептире јуул-

Устинде С. И. Руденконын «Туулу Алтайдын эл-жонынын скиф бй-дѳгѳ културазы» деп бичигинег (М—Л, 1953) алган журук. Алдында Сайентифик Америкеннинг журугы, Нью-Йорк. Журуктардан слер Базырык ѳзѳктѳгѳ алтай корымды корѳдигер. Совет ученый-археолог-тор мында казынты иштерди эн баштап 1929 жылда ѳткѳрген. Терени беш метрге шыдар сѳѳктинг орозына эки кат стенелѳ ле потолокту агаш жазал эдетен. Ороны јѳзѳн ѳзѳмдердин будактарыла, бѳрлериле, сай ташла кѳмѳтѳн. Јайгыда јердин кыртыжын ѳйинег ѳткѳре изит-лей, кышкыда шак тогыраачы чогунтынын шылтузында сѳѳк јакшы чеберлелип, орого суу ѳдѳлѳ тоштолып, ого јарамыкту айалга тѳзѳйтѳн. Алдында Базырыктын ончого јуук корымдары тонолгон эди.

ган эмтир. Терең ле телкем ородо эки кат кажагалу ла жабынчылу чертпе-межик кондырылган. Сайлама шал үстине корогон улустын наадайлаалган сөөгн салылган тоскуур-саркофаг тургускан. Межик кийис ширдектерле кееркедилген, онын ичинде божогон улустын тирү жүрөрдө эдинген-тудунган немелери, аяйда ок аш-курсаку, суузынду айак-саба тургузылган. Чертпе-межиктин тыштында мөңкү көдүрөр күнде тынын үскен ээр-үйгендү койлого аттар салылган. Корым туткандар, керек десе, сөөк каскан жепселдерин — агаш күректерин, казыктарын, токлокторун, аяйда ок иштенген көлик-абраларын, тепкиштерин арттырып салгандар. Онон сөөкти кайын тозыла, жыраа бүриле чебер жаап, ороны кырына жетире жоон тыт агаштарла толо тоормоштон койгондор. Онын кийинде сөөктинг үстине тобрак чогунтыла, оны ээчиде таштарла корымдан салгандар.

Чертпе-межиктерде табылган эдимдерле база радиоуглерод шингжүниг көргүскениле, бу корымдар бистин эрадан озо бежинчи-алтынчы чактарда тудулганы жарталган.

Жум одорлор ло кары ас түжетен кыштар алтайларга жыл эбире түмөн айгыр жылкы, жоон ло оок өскө дө көп үүр мал тудуп, онон ол ал-камык мал-ажынанг көчкүн жүрүмгө керектү ончо немени: аш-кур-сак, кийим-тудум, айыл-үйгө жединер арга алатан.

Көчкүндөргө жорыктарга төс арга — ат эди. Жербойынын жылкыда туратан оогош, чыдамкай укту аттарыла коштой Орто Азиянын бийик сынду кызыл-жесен жүгүрүк-жорголоры жаан баада болгон. Башчылардын мөңкүзине шак омор салылган. Казынтылар шылтузында бис Jebren алтайлар аттарын канайда ээртегенин баштапкы катап билип алдыбыс. Ээр анг түгп тыкталган эки жылмак кийис жастыктарга түгей болтыр. Ого ат бажынанг ээр аштырбас куйушкан ла тескери жайылтпас көндүргө тагылган. Эзенилер табылгалак туш эмтир. Омор мун жыл кийинде табылган. Үйгөн ат бажынын жаагыла, ээк алдыла, коң-жоор үстиле кайышту, жамакай тушта сулукка кийдирилген темир тегеликтү болгон.

Көчкүндөр жаткан үйлери, байла, түргөн ле беле тургузылгадый кийис айылдар, көчөрдө жаблакту көликтер, агаштан чертип туткан туралар болгодый (онозын алтайлардын узун керелеген чертпе-межиктердег биледис). Омор агаш ла той балкаштан эткен айак-сабадан аш ичин, тере каптыргалар, көкөр-тажуурлар, аркыттар тудунган. Алтайдын көчкүнн кендреге эмесе күделидег согулган чамча, тере эмесе кийис, чекпен, жару илгиннен, жаргактан көктөгөн штан кийген. Будында кийис укту, чар таманду тере өдүктү эмтир. Кеп-кийимди башка салар жабыткы бөрүк, мөңүн коргылу кайыш кур там кееркеткен. Уй улус чичке, чүмдү жөндү, тийинг терези тон, жука таманду бычкак эмесе көм өдүк кийген.

Жуу-жеспели күлөр толок, темир кылыш, ок-саадак болгон. Ош-түдөг коруланары суулу кайышла чарыган агаш куйактар.

Жебрен алтайлар ук-сөөктөргө, эл-аймактарга бириккен. Омор ортодо башчылар ла арга-чакту улус аңыланган. Биле бажын малчы ла

жуучыл эр кижн билген. Эне кижн база јаан тоомҗыда жүретен. Байла, јон ортодо јаңыс ла аргалу јадынду эрлерде үйлеринен башка база күңдери болотон. Байла, олордын бирүзин, эн эрке ле кару дегенин, ээзи божогон тушта јандаган јаңла тынын кыйып, оныла кожо ол јерге аткаратан.

Ол өйдөгн алтайлар јебрен цивилизациялардан ыраак, аалга, өдөргө күч јерлерде јуртаган. Је корымдардан казылган көп табын-тылар өскө элдерле садыжу, толыжу колбулар көнү болгонын көргүзет. Јебрен алтайлар олордон көс кылбыгар эдимдер — кебистер, баалу бөстөр лө сырга-јүстүктер, өскө дө кеелү јазалдар алатан. Алтайда анчада ла Орто Азиянын ылгым укту минер малы макта болтыр. Алтайлар онын ордына, байла, јылкы, јоон ло оок мал, алу терезин, алтын-күмүш беретен. Анайып, Орто Азия ажыра Алтайга кыскарта кескен түк учуктардан баскан сүреен баалу кебистер, жүзүн өңдү түк учуктан колло соккон бөстөр келген. Керек дезе, Китайдын бойында сүреен баалу деп чотолгон чололу кеен торко-маңдыкты алтайлар күнчыгыш айылдаштары ажыра алатан. Анчада ла кыска түк учуктан түйүнчектей баскан чүмдү кебис магы јер үстине элбеде јайылган. Ол чат төрбөлјинге бүдүштеш (кеми эки метрге шыдар). Анда таң атту улус, отогон кийиктер, јололор, тастар, өзүм-чечек кептү чололор базылган. Ол эмди телекейдеги коллекцияларда бастыра кебистердин эн јебренн болуп, Иранда кебис базымы сүреен бийик кемпинде болгонин керелейт.

Туулу Алтайдын тургун јоны коштой элдерле тил алыжып, олорло кудалаш болуп јуртагандар. Онын да учун корымдарда жуулган (көбинде европеонид бүдүмдү) улустын обор-кеберинде европеонид-монголоид кайлыктары база учурайт. Онойып, бу мөңкүлерде эки башка укту, канду элдерден бүдүп таркаган улус жуулганы јарталган. Туулу Алтайда јуртагандар иран күрмелү тилдү болгон деп бодол-шүүлте бар. (Мынызыла эмдиги бистин эл-үйеге јөпсинерге чат јарабас каршулу сөс. Редакциянын ајарузы.)

Туулу Алтайдын ол өйдөгн аймактарынын кееркемел-искусствозы бистин алдыбыста айдып болбос кайкамчылу толо кеендигиле ачылат. Ол темир, сөөк, той балкаш эдимдери калган скифтердин кееркемел-искусствозын толо ондоорго јакшынак ла көскө иле кожумак јартамал берет.

Јебрен алтай эл-јондордын чүмдемели сүр-кебериле, укаа-шүүлтезиле «аң бүдүмдү» скиф кееркемелдин текши күреезинне тең кирет. Сүреен баалу көп эдимдер: аныл-јуртта тудунар не-немелер, кен-кыйим, ат јазалы көчкүн алтайларда искусство, узаныш сүрекей көнү ле кен јол алып, бийик кемине киргенин керелейт. Кажы ла кижини бастыра жүрүминде чүмдеп јазалган эдимдер курчайтан.

Бу јайаачы албаты эди. Тудунар-кабынар эдимдерин чындык ла куулгазынду аң-куштардын, тындулардын сүрлериле кеелеп чүмдеген кееркемел јайаган албаты эмтир. Бу јаңыс ла јаркынду, сүрлү чоло-

Базырыкты казарда, оной кезигин Иран ла Кыдаттаг экелген баалу-чуулу бостон согулган эдимдер табылган. Олордын онг эмдиге жетире онбогон. Көчкүндөрдүн айыл журтынын ичин кеелеткен кийис кебистер жаркынду кызыл, көк-чаңкыр, жажыл ла сары өндөрлө согулатан; эдимдерде көп сабада улус ла чорчок жеринин аң-кужы журалттан. Мүүстү, кижн башту, кара-кула бүдүмду канатту неме 61 стр. журукта.

Бу журуктарда ээрди сүрлөп жарандырганы.

лу кееркемел эмес, же анайда ок калыктыг көгүс жүрүмүн, онын жаңдарын ла айладу көрүмүн ачкан кебедел-эпикалу кееркемел эди.

Коштой жаткан жондорло билжиңп, жебрен алтайлар олордын кееркемелинең эң өңжүк деген сүр-кеберлерин алынып, бойынн алтай чырайын кийдирткен, келиштире жараду-жартамал бердирткен. Темдек-тезе, олордын чүмдемел жайаанына Ичкери Азия искусствозынан алынган жоло-тастардын, чала кижн-сфинкстердин, байлу быркан чечектин, чололу өңдөштин ле сайлама журалгандардын Ичкери Азия ороондорунда ла Египетте тазылданган сүрлери теренжиде киргени аярулу.

Алтайлардын кееркемел-искусствозы өңгип өзөрине оны жайап жазагадый материалдардын арбыны быйандаган болордон аябас. Бодозо до, мал-аш тутканы ологро жакшынак кийис ле чекпен базар арга беретен. Олор алуны, терени талдама илейтен. Олордын турган јеринде мөш лө тыт өскөн — кееркемел узанышка эн јарамыкту агаштар. Олор өзүм (хна, индиго, марена) ле јер байлыгынан чейилген (охра, мумия, таш сагыс, чабит) будуктар тузаланган. Адакы учында олор сүрлү эдимдер јазаарына керектү алтын-мөңүнди јеринен јеткилинче казып алатан.

Аңылу сүүште, коот-эркеде минер мал — эрине ат эмтир. Байрам јазалду аттар чек куулгазынду тындулардый көрүнетен. Олордын бажын амагалдай кееркеткен. Үйгендер чүмдеп кескен жука алтынла кыптаган агаш тостокторло јарандыра јазалатан. Ээрдин кийис јастыгына, кејимниң јүзине тындулардын јүзүн-јүүр сүрлери чололой көктөлгөн. Эрјине малдын јал-куйругына көктүлү тере каптар кийдирилетен.

Алтайлар тон-өдүгине будыган кийистен, алудан, тереден кескен сүрлерди куулыла калайлаган түк ле эн учуктарла көктөп шабылайтан. Ойып базылган јүзүн-чоокыр чололу кийис ширдектер чындаптан јебрендиктин јер үстинде талдама деген эдимдерине кожулат. Андый ширдектер айыл ичининг кажагазында илилип, јерде төжөлөтөн. Јол-јорыкта керектү жуунак ширеелердин буттары бар кеберлү этире кезилген. Курут, өскө дө азык-түлүк салар каптар, арчымактар, торсык-тажуурлар, кендирдин, өскө јерден экелген кориандардын үрени салылган баштыктар јүзүн чололо база кееркедилет. Јуу-јепселдер: октор, куйактар база чертиклү, кеелү. Чыиынча айткажын, алтайларда јай-алталу јайаачынын колы тийбеген бир де эдим јок эмтир дегедий.

Алтай чүмдемел-кееркемелде эн сүүген сүр-кеберлерде тырмакту аңдардыйы (бар, бөрү), кийик тындулардыйы (булан, сыгын, теке, кочкор) аңчада ла көп учурайт. Бу сүр-јуруктардан алтайлар олордын кылык-јанын ла кыймык-мангын сүрекей билгени сезилет. Бу јуралгандар сүрекей јүрүмдик, тындудый жуук. Чын бар аң-куштын башка-башка сөөк-тапагынан турган куулгазынду тындулар — канатту барлардын, јололордын сүр-кеберин онон до јабыс тартпай кайкадат. Олордын сүр-кеберине алтайлар, скифтерге көрө, көп баштанып туратан.

Алтай устардын бастыра бүдүм јайаанду иштерде көргүскен узы, јайалтазы эмдиге јетире кайкадат. Ол албатынын чындык чүмдемелине төзөлгөлөп, канча-канча үйелерге улай өңжиктелте јаранган. Эн артык једимдер бир эмезе тоолу деген устардын јажыды эмес, бастыра элге јарлу, јарт болгон мары эди.

Бу алтай кееркемел-искусство чүмдемелдин композициязын тургузар аайыла эмдиге јетире эн бийик једимдердин бажында болгончо. Кееркечи устар кандый ла укаа-шүүлтени кееркедейин деген кандый ла агашта, сөөктө, мүүсте эптү келиштирип, бийик кеминде кезип-јонуп билетени көөркөдип көдүрет. Олор аңдардын сынын, сөөк-тапагын,

сан-салаазын, керек болзо, кемзиниш-жалтаныш жогынан чала узадып эмезе кыскартып, баштарын кубулта салып, алын-кийин жандарын толгой эмезе кайра тартып, ангандырып көргүзөтөн. Жебрен алтай скульпторлор чүмдеп кескен эдимнен, жалбак агашта, тала темирде кезилген јуралгандардан ала обор-сынду кеберлерге јетире чүмдемелдин ончо бүдүм-бөлүктеринде тен-тай једимдү иштеген.

Олордын кееркемел-искусствозынын башказы, аңылу темдеги — ол ок жаңыс јайаан-јазалда скульптуранын бир канча бүдүмдерин тапташтырып, јүзүн-базын материал тузаланганы, белен эдимдерди јарык, јараш өндөрлө будыры, оморды жука алтынла, беленгирле, мөңүнле калайлап эмезе кыптап салатаны болуп јат.

Тумчугында аң бажын тиштенген јолоны агаш бакананын бажына кезетени анчада ла күчке келижет. Скульптура јымжак немелерден — тере ле кийистен база јазалганы бар. Темдектезе, будыган кийистен көктөлгөн куулардын кайкамчылу сүрлери.

Алтай кееркемелде барынтычы аңдар ла тастар, јололор сыгынга, буланга, кочкор, југмага табарганын тирүдий иле јарт көргүскен јурамалдар улам учурайт. Айса болзо, мында ол ажыра көчкүндерге јаантайын јууда-чакта туратан өйдин кебедели берилген болордон ай-абас. Ол јуучыл демократия тужы эди, бойынын ат-нерелү алып-баатырларын туултып, оморды туујы-јаңарга, кожон-јаңарга салып чүмдеген өй. Корымдардан күү инструменттери — канча кылду јадыгандар, тамыра-түнүрлер табылып чыкканы база да учурал керек эмес эмей.

Туулу Алтайдын мөңкүлелген корымдарын касканы алтай көчкүндердин скиф тергееинг текши искусствозына кыйалта јоктон јаан камаанын јетирген аңылу, жебрен культуразын ачкан.

Алтай устардын јазалдары телекейлик кееркемел-искусствонунг аң артык шедеврлерининг эрјинелү аптразына кирген.

ООН-НЫҢ ЭРЕДҮ, НАҤКА ЛА КУЛЬТУРА АЛҤЫНЧА ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ — ЮНЕСКО АҢ САЙЫН ЧЫГАРЫП ТУРГАН «КУРЬЕР» ДЕП ЖУРНАЛДЫҢ 1977 ЈЫЛДАҢЫ ЈАНВАРДА-ГЫ НОМЕРИНЕН. БУ НОМЕР «СКИФТЕР» ДЕП АДАЛГАН. 17 БАШКА ТИЛЛЕ ТЕЛЕКЕЙГЕ КӨЧҮ-РИЛИП ТАРКАЛГАН.

КЕРЕЕС ЖАНАР

Жүрүмде меге јобоштор эмес,
 Жүрүмде меге јолдоштор керек.
 Үлгерликте меге үүрелер эмес,
 Үлгерликте меге үнгүрлер керек.
 Элчилеп мени уткалар эмес,
 Экиңделип курч кыйгылар келер.
 Чаңкырлык, јажу јаш түштер эмес,
 Чакпынду жүрүмнинг чырайы көрүнер.

Эмди меге бычактар дейтем бе,
 Эркинге экелер бичиктер керек.
 Октөм көстөрлү өскөн кижиге
 Эңчилик болотон оморкош керек.
 Бийикти-биликти эркитеп, јенижип,
 Бийиркеш, билееркеш чек билбейтен эдим.
 Туулардан келген мен — күлер кижиге
 Тургундык ээжиге келишпейтен эдим.

Сакыган көөркийим — Ойим келерде,
 Салкындар болуп санаалар чагылган.
 Салкындар түймежиң, сындардың сыртынан,
 Сүүгеним чачынды, толголып, чачылган.
 Күремел көксимде күүлеген сөстөрлү
 Канчаган канчын күүним эмди бар.
 Сүүйин деген, сүүнейин деген
 Сүрлү ле ару кижилик үним бар.

Шоорлогон, соотогон уткачы улустар
 Шыгыртту, кычыру кыйгыма качашкан.
 Јүс айрылу јолдордың жүзінде
 Јүреги јанбаган јииттер тушташкан.
 Јаңырап, јаңыраар деген үлгерлик
 Јайым, бускалаң сүүжимди курчыдат.
 Јаңым јаңыстар јастырып, айланчык
 Јаңыс ордында артары чочыдат.

Јас келгенче, сакып чөккөнгөн,
 Јажуга јанжыкса, катуга јалтанза,
 Қарындаштар, кандый слер калап поэттер?
 Қанчалык чертеништең канчийан туза!

Поэттер жүреги коркышту ӧнзүркек —
Болор-болбоско ооктолбозын олор:
Бойун билинген каныгышла толо
Болоттый жымжаган үлгерлер күнгүрер.

Келеткен чындык поэттин учуры
Кемжилү кичинек кептерге киришпес.
Кезерге берилген салым-учурап
Кезем ээжиге — калыпка келишпес.
Бойымды ла келген жолымды жартаарга,
Жүрегимдii кату үлгерлер агыттым.
Жүрүмде, жолдордуй, ару артарга
Төгүндү ле чынды ылгап, жартадым!

Жүрүмнii агылга жерлерин ачтыртсам,
Илбизин ӧндӧрди көзиме тартыртсам,
Жүзүн удурум ээжилер бузулат,
Телкемнii ле Ойдин жандары табылат.
Ачылта ачузын билетен улустар
Аптаган төгүинен оосторы толголот.
Кереестү күндери бортык тужында
Кемге ле неге бүдерин ондобойт.

Эмдиликтин күч жүзине көргөмдӧ,
Эбелбес солун үйелер көзимде
Олүмнii, жүрүмнii ойыны өткүрс,
Экпиндү таңдары өткүрө күркүрейт.
Ол — менин көксимде күүлеген сөстөрлү
Канчаган канчыл күүнiiмнii үрөнн.
Сүүйин деген, сүүнейин деген
Сүрлү ле ару тукумун* эр үнн.

Тамырымда кызу канымды кыжклап,
Таңары жолдорды тымыктап ойгоском,
Тыңыскууш кыйгым камчыдый жызырап,
Табыраган жаштар өткүрө ойлотком.
Жүрүмде меге жоболдор эмес,
Жүрүмде меге жоткондор керек.
Үлгерликте меге үүрликтер эмес,
Үлгерликте кереес үнгүрлер керек!

ГОРНО-АЛТАЙСК, 1964—65 ж.

* Т у к у м — ач-урен, калдык дегени.

* * *

Карагол өзөктө,
Карагол өзөктө
Карагуй тыңыскыйт
Карамотык мөштөрдө.
Карагол өзөктө
Көргөргөн төндөрдө
Качангы кеберлер
Кайкамчык өңдөрдө.

Ургүлү тымыкта,
Түнеерик ыжыкта
Устүгип, бу кайдаар
Бараткан улустар?
Уйгендер шанкыртта,
Лаш өлгөн шылыртта, —
Ургүлжик жорыкта
Слер кемдер?
Унчуккар!

Ундери, куучыны
Угулар-угулбас,
Узүктөй айтканы
Узактан ылгалбас.
Сүрлери — танытпас,
Чырайы — жарыбас,
Уйезин, аймагын
Суразан — жартабас.

Карагол, Карагол,
Чакпынын буудакту,
Капчалдар туманду,
Чабарга тургакту.
Койу тун базырған
Агаштар карарған.
Коркышту бу тибирт
Амырын агырткан.
Уч-Сүмер, Уч-Сүмер,
Уулынды тыңдазан,
Устинен, узактан
Бир чоґын таштазан!
Койнында чыдаган,

Каруузын жандырбай,
Карузып унчукпай,
Качангы өйлөрдө
Кайкалап өткөндө,
Карагол өзөктө
Көк ынаардый, катый
Карыгыш түнеди —
Өзөкти өртөлтө.

Карыкты, кунукты
Ырымду бу түнде
Калапту маймандар
Калдыгы — жаш уулан.
Кайран эр сүүжинде,
Кату-бек күүнинде
Канчыннын жүреги
Каймыгып чагылган.

Эленчик эрмектер,
Эртеги керези
Эркетен чырайын
Эридик жымжатпайт.
Кан-Эртиш бажында
Астыккан үүрези...
Кайранын эзедип,
Эригип жаңарлайт.

* * *

Кожондоп таскаган
Уулан-житт жайнаган —
Уйкузы жылыган.

О кандый сен узак,
Онтуум ук, канчынм!
Ортобыс — канча чак,
Оңы жок чакырым!
Байан-Ару — бай атту
Табыскак-кеен үүрем!
Кайчы-Жеерен канатту,
Кайда сен, эржинем?..
«Күч-күч-күч!» Чап, чап, чап —
Түргөдеп, бачымдап!

Күүлөп, тун өткүрө
Көөркийге учурткын!
Күй, күй, күй!

Айдында сур чалын, жалтырап,
Күч жолым ачылзын,
Санааркаш чачылзын!..

• • •

Шургуп, тун өткүрө
мен өттим мендеште.
Шуулап, ой өткүрө
меем өчтн түймееште.

Куулгазын курчузын
тун чечип, жайлатсын.
Куучынын — илбизин
таркадып, таң атсын.

* * *

Көстөри кегелү,
Кежеге өрүлү,
Көо тонду улустар,
Таныдым мен слерди.
Көспөкчил көгүске
Илинер үлүлү,
Көгөргөн түндерде
Көрүлетен эди.

Калапту маймандар
Калдыгы эдин деп,
Кайралду сөзөбөрдинг
Кежигин билдиргер!

Тарткылап кангазын,
Таң бажын кескилейт,
Таң атту улустар
Таркажып кеткилейт.
Таштарга, агашка
Тумандый киргилейт,
Табышпай, таптырбай,
Та кайдаар жүргүлөйт?

Эл-аймак журтыгар
Энчүлү ордында,
Эрчимдү каныгар
Эр менин угымда.
Жүк Кайчы-Жеереним
Бурылбас маңында,
Жүк кайран сүүгеним
Чактардыг бурында.

Эленчик абалар!
Эй, кайда бардыгар?
Ээчитпей жеенеерди,
Эртелеп кайттыгар?
Эрјине аттарды
Эртезин ээртейтен
Энчилү чакыны
Эмди кем ээлейтен?

...Сондодым, ондодым —
Сүүжимди-түжимди
Јоргого до минзем,
Једетен аргам јок.
Согоондор-салкындар
Сыылаган түнимди —
Јотконду таланы
Кечетен табым јок!..

Јеезегер тимирип,
Јылдарда тибиреп,
Јеенигер — бу мени
Чын таныыраар ба слер?

Карагол өзөктө
Караңуј өткөндө,
Качангы көрүлер
Кайылат төңдөрдө,
Каранын тымыкта,
Кайкалду жарыкта.
Кай-чөрчөк күлүктег
Калапту јорыкта...

ТЕРЕКҮНИНГ СЫНЫНДА ТЕБИЛГЕН ЖАҢАР

Малчыларла кожо бу бийик таскылга
Маарашкан койлорын
айдажып мен келгем.

Көк тынышту,
Көк сүмерлү,
Көк эдектү жайлууга
Көөрөгөн, көөркөгөн,
Көкиген мендегем.
Көгөргөн мөңкүлү баштары чийилгек
Уч-Оңмөк жалында
Баш — амыр, сын — сергек.
Жабыста-жабыста,
Лажарган таскылда
Апагаш жинилердий,
Койлор жайылган.
Камчылар жарсылдап,
Соок кейди жара чаап,
Кайаларга торгыланып,
Жардак, омок кыйгылар
Жаңылгазы чайпалган.
Ичкерлеп, бийиктеп,
Илбизиндү тымыкты
Ийиндериме артынып
Илеле, мен, тыдынып,
Чайпала берген кейимнен —
Чакпынду чаңкыр талайдан
Тайга-ташту Алтайымнын
Табыскак тынын тартынып турум,
Чаксыраган кабайымнын
Каразын-агын айладып турум.
Мөңкүлөрдүн жүзине
Мен ас көрбөгөм — туучыл мөштий кижн.
Бек, бырчыт тазылдудый,
Жылым таш өткүрө чарыптап,
Мызылдаган мустарда
Мык турум мен ойто ло.
Чачтарым бүрлердий желбиреп, күүлежип,
Чактардын шуултын-жызыртын
Чачамыктай тозот ло.
Бүгүн бу куу капчалдар,
Бүрүнкүй, түлтүк учарлар,
Кызу тегерн түбинде

Кыскылтым чийик булуттар,
Тогуз түңей аяак көл
Толот, шүүлет көксиме,
Ойто такып эл-төрөл
Ойгортылып көзиме.
Алмас башту сүмерлер,
Арчынду көбү күреелер
Ажыктап-лаптап көргөндө,
Апту, кату, соок коркыш.
Атпас эдип кенейте,
Өзөгиме бийикте
Оскөн-жүргөн ойимнин
Оңи толуп, билинип,
Кижин мен деп сезинип,
Куйак болгон жериме
Курч көзимле көрдөм
Куулгазын жок удур.
Мында мөштөр — алыптар,
Мында жылдар — мундыктар,
Көчкөлөнүп жаткан түндөр — корымдар
Кезем табыштардан,
Киреелеш-жыгкылдаштан,
Малталаш-чатылдаштан
Бүгүн тыгыскууш.
Мында эмди төмөртинде
Жаңы айылды мөштөр төзінде
Тудуп-чертип турган улус,
Туура-башка эмес улус.
База — жаңы салгаи отко
Жалбыраган
Алтайдын арчыны,
База — баштан чыга тебилген
Уулан менин учкун санаам...
Бу туулардан туурартында,
Бу кеендиктен кедертинде
Сандырап турган жүрүмнүн
Салым чыны,
Бир кыстын меге каруу бербеген,
Кару болбогон кара көстөрү
Биригеле, чиймелеле,
Мөңкүлөрдүн жүзине
Менин жаңымды ачкан,
Жайгы жаашка жулдай сабап:
— Мөңкүлик төрөлин бил — дейле,
Түдүскөк табы бу! — дейле...

ТҮН-КАЙРАКАН ЈАҢАРЫ

Городтын тунгак бу үни
Тротуарлар үстинде

уур кайыйт түндерде.

Городтын күч бу күңүртинде
Туралар үстиле

жайыла күйген
менин де үним.

Бу түндерде мен чек арып калгам.

Бу түштерде сен чек табылбай калган.

Бүрүнкүй кыптарда салактаган бажым

Бүдүнчек тымыктан көстөрүңди бедрейт,
жайып.

Өктөм түндер

Ондогы тууларымда жалбыраган жылдарды

— Ончогор өңдөйгөр, өйбөрдү ончогор! — деп,
Лылгырладып,

жыгырттарын агыдат.

Өчкөн кажы ла түнди ээчийин

Айры кыйгылу күндөр келгилейт, агып,

Ойыны жүзүн түштердин өскөн өңүн ачып.

Онбос жаркын

ол түмөн өңдөргө,
ол туйук үндерге

«Түргөн» деген сөсти

Түпүлдеди илет.

Улгенин берген,

энчилүү деген

«Тенгери» деп атту эржине адынын

Узенин тепкенде, жылдыстар каңырайт.

Уйгенин тартканда, чаңкыр кей шаңкырайт.

Өктөм түндер тенгерины онойып минет.

Кызыл энгир таңдактарды десе

«Булуттар» деген келимге жайат.

Түн онойып киретен жаңду эмитир.

Түн, үргүлжик адына бачым минип,

Туку, бадыштан бери,

Тууларды ла өзөктөрдү бир эдиپ, өткүрө

Мантадып баратканын көрүп туратам мен.

Кезикте мен мун журуктын

мындый өңдөрүн табала,

Коркышту журукчы болгон бу түндерге кайказам,

Кенетийин кыйгым болгобой чыга конотон.

Бу түндерде мен сүрө ле каймыгарга

бош арыгам:

Бу тўндерде сенин ўстингле
камук жылдар ўдўт.
Бу тўндерде сенин јўзинге
камук кўстўр кўрўт.

Је мен сенин кўксинге
бу тўндерде
Јылдар чылап тўжейин дезем,
Тўн-кайраканнын ўзўлбес кўзўрти
Јылдарды ойлодып, туй алат мени.
Је мен сенин јўзинге

бу тўндерде
Кўстўр болуп кўрўйин дегемде,
Тўн-кайраканнын илбизин сўдери
Сўрннди бўктўп, ачуумды
ачат менин.

О баш болзын сеге,
Тўн деген кайракан!
Мен сени бўгўн алкап турум —
Карыкчалдарым учун,
Каткыларым да учун.
Кўч јўректин јўрўмде учурын
чагылтканын — быян!
Кижинин кўстўрин курчытканын — быян!
Кўзўрттердин, кўкўрттердин ортодо
«Сўўш» деген кичинек, јобаш сўс
ыккынылбаганы — быян!

Очкўн тўн — ўкпўориген —
Тўдўскек ўстиле
Ургўлјик адына минеле,
Ўдў лў бергежин,
Ўчпўс кўннин «айас тенери» деген ады
Орчылан чакыда омок ло ардак турат.
Ару, ару.
Амыр, амыр.
Кыјык-кымыр.

быјар, балыр
Кыйылып, кайылып, јылыып калат.
«СўўШ» деген јаан ла улу сўс
улалып,
Кўндерге ойто ло кўндер кожултып,
Чактардын кўзине чачамтыкпай, ачык кўрўт.
Јўрўм учун сўўнип — ыйлап,
Јўрўм учун сўўшке кайнап,
Јўрўм учун сўрнўкпей — кайлап.
Бу тўштерде мен иштейдим — амырайдым.

Бу түштерде мен жайайдым — жалбырайдым.
Тун-кайракан минген
«Түнерик тенери» деп үргүлжик атка
Жүрүм жүргери минерге
Уйгенин — чанкыр кейди шанкырадып,
Узенизин — жылдыстарды кангырадып,
Менин жеримнен бүгүн Кижини көндүгөт,
Меедеги мелчи санаа
Темир керепти тептирип көдүрөт...
Бу түндөрдө кижинин кыйгызы

санаады — ойгор.
Бу түндөрдө сөзгө ийген сүйүм — кыйыш жоктон
Ой өткүрө,
Телкем кечире

көксинге көөркөп, коңор.
Көп көстөрлү көлзөгөн жүрүмнөн
сөзгө
эчелерге
сергек сананганым —
сени сүйгөн көзүмдөгү
Кижинин өчпөс ару оды болор.

ГОРНО-АЛТАЙСК, ИЮЛЬ, 1965 ж.

КҮСКИ ЧӨРЧӨК ЖАҢАРЛАР

I

Көстөриме Күс көрүнөт — салкын толгон куу капчалдар.
Көстөриме Күс көрүнөт — жалбрак толгон жаркындуу бээктөр.
Көстөриме Күс көрүнөт: тайгалар — күнөт, жаландар — күнөт.
Суулар — түргөн,
артулар төмөн

анданып түшкөн.

Актар — тымык.

Аркаларга чыга баскан,

андар сыылаткан:

коңур үндери

кобылар сайын

коңырап

аскан.

Көндөй көнөктү көбү жаңылга одош тууларды эдектей, солун коңур үндерди терип, жаактаган, шаңжаган, солызактап, согулып, анда-мында толголып, Кеткин Салкынга болгобос жанынан кенетийин табарала, керчежерге жеткелек, көөркийдин көндөй көнөги көнүкүрүлгөн бойынча, көк таштарын

јастанган, түрүлүп, түүлүп алала, көстөри чала үргүлү көлдөрдү де түймедип, тыш-үргүзүн үркидип, камык үндөр төгүлди, — ээ, бараксан жаңылга! Терип алган үндери — тегин-калас, кара көлдөргө каран барды. Көлдөргө база не болзын, чайпалып-чайпалып алала, ол үндерди чөнгүрүп, коркып алган коо аңдар керектин аайын оңдобой, кайалардан карап турза, көөркөткилеп жадар эмей.

Күс!

Күстин келгенин мен бүгүн сестим. Күзеген күстин келгенин сестим. Шылырууш күстин келгенин сестим. Шыгырууш күстин күүлерин сестим.

Көстөриме күн кирет, көксиме десе күү түүлет: күрөң өзөктөр, күрөң тайгалар, күрөң жолдор үстиле күмүш кууларын Күс көдүрөт.

Ак канаттар жазылып, жүрегимде жебрен сысты, жүрүмүмдө канчын сысты ак-айаска алып чыгып, арай-арай жайкаган, тийип-тийбеп экчеген, чанкыр-чанкыр чоктордон чичкечек кылдар эделе, эрке-эрке этире икилизин — алтын кейди эптү, жым-жак согуп турат, эки көстүн ичине изү жашты экелип, ырымдадып, ыйладып, килин түндөр өткүрө, энемнин жылу колындый килең күргүл чачымды сыймалап, чөйбө кожондоп, салымымды сананып, килең эмес жүрүмнөң киремди ченеп тургандый, мөңкү элим-төрөлим ыраактан мени кычырат, узактан мени узатат.

Күн кеберлү Төрөлим!

II

Бүгүн таң эртеде ойгонып келеримде, борорып калган «койонок» будыма коштой отурды — о учукпас нөкөрүм! — ол күнүн ле сайын кирбиктеримди ээчий-деечий тоолой-ойной, соотоп ача бергенде, сергек сынымды сезинип, тап эдетем, тура жүгүрөтөм, оңоң караңгуй көстү уйкумды житкезинең тудала, бойымла кожо апарып, жунундырып туратам, серүүн сууны чачылтып, жакшызынып быркырып...

Кунукчыл санааларым!

Кичинек боро «койоногым» тымыкта база кунугып, кулактарын кыймыктадып, туйук кара тууларда куу тумандар жылыжып, күзүрежип турганын; соок тегери учугып, карган алтай кижидий, каңыл кара мөштөң уккан канча жүзүн чөрчөгүн табылу жобош үниле таң чыгара кайлаганын, кайкаган айас, тындалайт.

Сүрлү кеберлер!

Ээнзиреген кен таскылдан көдүрилген кеткин салкын эртен менин чачымды элбиретсин — мен атана берерим эртен. Орында кунугуп не отурар? Сүрингди жымжадып, өрө тур, көзнөгингди ачып ий, — омок кей кирзин кыбыска, серүүни толзын, нокбрим, туйуксу күүнисти ол жоголтор. Көстөрүн көдүр. Жолго көр: анда, боро кучкаштар чылап, күн-жаркындар жорголойт, чуркурашкан, чур-чуманак... Сакылталу жол! Мен атана берерим эртен, күнөт көстөрлү күске удура, төрөл кейиме комулуп калайын...

Эзен болзын, келетен кыс!

III

Ол кыс күнеерик түштүктөн келер, кичинек городко ол једип келер, күреелерден түшкен күске уткыдып, кеен таланын каткызын экелер, ол бу жаркынду жолло келер... Јалакай теректер эки жандай јергелей-јергелей тургулап, јаан сары жалбрактарын онын алдына, карузып, араай јааа салгылаар. Төрөлим оны лаптап ајыктап, — өскөлөбөй, башка көрбөй, — теректер бажын эрке сыймалап, јебрен кеберин жымжадып ийеле, күски күүлерин келетен ол кыска акту күүниле сыыладып — сыйлап, онын көксине кыска эмес, узун ырыстын сүүнчизин танылу этире тагып койор.

Сары-сары жалбрактардын айланыжын ајыктап, теректерге күлүмзирене, солун күске көзи јылып, јүрегинде сан башка жаңы күүниди ол ачып, омок салкынга арчуулын элбиредип, келетен өскө јердин ол кызы күн ле сайын унчукпай, каран да болзо ичинде көөркийге — ого сүре ле жарык күүни там тынып, там жаркынду жалбырап, сок жаңыскан јүргөн уул оны сакып, тымыкта санааркажын өчүрүп, јолдорго узак көрбөлө, јолын, жаңын, јүрүмин канча катап шүүгенин унчукпас көстү терен түн айтпагажын, билбес те. Кайдан билетен ол кыс! Күстин түни јажытту — сакылталу санааны јажырып койор, кем табар!

Ол билбес. Эмди орында жаңыскан энчигип калган отурган, эртен дезе кичинек, јалакай бу городтон атана беретен уулан-јинт бороро түшкен «койоногыла» экү оны сүрекей сакыган деп ол билбес, келетен ол кыс, је сакып чөккөйлө, орыннан күүн-күч јок араай өрө турала, чала-была јунунуп, эжигин араай јабала, «койоногын» ээчидип, төрөлинин күмүш кууларлу күзине удура атана беретен эмей эртен. Эртен бачымдап атана берер. Унчукпай, унчукпай, унчукпай јолдорго узун кунукчалын ол ычкынып баратканын эртен јүк ле теректер кайкаган ајас көргүлөп калар.

Күнеерик кеен таланын каткызын ла жаркынын экелетен ол кыс-
тын жолына эртен жаан, сары жалбрактар айланып, айдынар-
га тидинбей, араай шылырап тургажын, толо алтай кунугыш
жүрегине табарып, туйкайын өскөн ол күүнни түйметкен ле
тужында, кўски кўлер кўўлерге тындаланып турала, терек-
тердин көзине тереңжиде көрөлө, кенетийин ончозын сезип
ийер, селт эдер ол — көөркий кыс, кичинек городко келетен
кыс, күреелерден түшкен күске уткыдып, жаркынду жолло ке-
летен кыс...

Жаркынду кыс! Күмүш кууларлу чөрчөгим бе сен? Сүүш! Сүрнү-
гиштер, сүүнчилер. Карыгыш ла каткырыш. Айрылыштар,
тушташтар. Күмүш кууларым, күмүш күүлерим...

ГОРНО-АЛТАЙСК, 1967 ж.

АЛТАЙЛАП БАШТАПКЫ КАТАП

НИКОЛАИ ЯДРИНЦЕВ

ЫРААК ЖОЛ-ЖОРЫКТАРДА

(Алтайла жорыктаганынан)

XIX чактын жарлу ученыы, эл-жондык ишчизи ле бичиичизи Николай Михайлович Ядринцев бойынын ойинин озочыл көрүм-шүүлтөлү кижизи болгон. Ол анчада ла Россиянын жака жерлеринин эл-калыктарынын жадын-жүрүмиле жилбиркеп, олордын ырысту келер ойи керегинде сананып, көпти эткен де, бичиген де. Н. Ядринцев Алтайла жорыктап, «Сибирьдин Швейцариязы», «Алтын-Көлдөгү жорыкчы», «Калмык» деп ле өскө дө кееркемел-публицистика чүмдемелдер жайаган.

Эмди бис онын 1893 жылда кепке базылган бу куучынын 93 жылдыг бажында баштапкы катап жарлап турубыс.

Күс једин келди, је бис, јол-јорыгысты эмдиге јетире божотпой, Алтайдын тууларын эбирип, Чуй суунын јараттарын јакалај өдөлө, түштүктү көстөп барып јаттыс. Чуй суудаг ла јатыра башту бийик кырлардаг Эрс-Чуйдын бажына бис Чаган-Узун сууны јакалај барганыс. Ол чек аалга јер болгон. Бис Чуйдын тууларынын бийик сында рыла там ла там өрөлөп турганыс. Курайдын жүзүн чечекке бүркеткен чөлинег Чуйдын јал-мөңкүлерине баштапкы катап көргөнисти эмдиге јетире эске алынадыс. Бистин алдыста Чуйдын телкем чөли јаткан кайыр каскактар ла сындардын өзөктөй эдектери агашла бүркелген, кезектей кайа-таштардаг учар суулар адылып түшкен. Ыраакта јажарган јалаңдар көскө јымжак көрүнген. Бис бу чөлгө түжүп, јылуны јаны ла сескенис. А ыраакта бу јажыл јалаңдардаг ла јылудан кезем агыланып, Чуйдын бастыра бойлоры карга-бүркеткен тууларынын седег баштары агарып турган. Бис ол кырларды көрүп, је олордын тош тыныжын сеспей турдыс, бисти айландыра ар-бүткен чечектеп, јымжак ла јылу кей эт-канысты эркеледип, а тош мөңкүлер айландыра чөлди там јарандырып, бу кеендикти бойынын јаражыла там толтырып турган.

Бис бу тууларга там ла там бийиктей чыгып баратканыс. Кырлык суу тыйрындап, таштарла тал-табышту шуулап, ыраактан ойто эбирип, кайалардын алдыла атыланып, такып ырай берет. Бис август айдын баштапкы күндеринин бирүзинде таң эртен тура боочынын кырына чыгып келгенис эмдиге јетире санаамнан чыкпайт. Мында соокты јаны сестис, 2 градус соок болгон; анда-мында, аттар туйгактарынын алдында, капчалда, јуукта тонгон суучактардын жукачак тожы тызырайт, капчалдагы түүнти суулардын үстинде, јун чылап, кар

сеелип калтыр, а ыраакта, кырдың ары жанында, карга бүркөткөн бийик сүмердинг ак карга бүркөткөн бажы көрүнөт. Сынга чыгып келеле, мен анерондти (барометрди) шиндедим. Менин жолчыларым соокко чыдашпай, тондорунунг өмүрлерин жылдай кымышып, мени энчикпей сакып турдылар. А айландыра көс кайкадар, күр-көгүсти көөрөдөр сүрекей жараш жерлер турган — туку алдыста өзөкти төмөн түшкөн узун-узун сын, а оног ары жүс беристе кире чөл көрүнөт, онынг он ло сол жандарында туйук ла ээн кайалар, терен-терен капчалдар карарат, а олордың ары жанында туулардың жал-мөңкү баштары содойыжат. Тапту соок эртен турада олор бирде кыскалым, бирде көксимек өңлө жалтырайт; кей шилидий ару.

Боочынын кырында өскө уктулар, камдар ла быркан жагын жагдагандар чоккон обоо-таш турды. Кезикте мындый таштарга куугара каткан жыраанын сабын кийдире кагып, жүзүн өңдү оок жаламалар, жылкы малдың жал-куйругунынг бир чарак кылын, тилбек бөстөр буулайт. Онызы кургак жырааны кееркедилген чибичекке түнөй эдет. Жаламалар ла эт жалынынг кылдары салкыннынг аайыла араайын эл-бирежет. Мындый обоо-таштар бастыра боочыларда ла жолдордунг кечит-белтирлеринде учурайт. Олор жорыкчыга озо баштап кайкамчылу ла жажытту билдирер. Соңында ол бу таштарга өскө укту чөлдинг бастыра телкеминде туштап, олорго темиге берер. Обоо-таштар жолчыны кижиге шок-жаманын жетирер, оны чын жолынаг астыктырар, бу ээн чөлдө онынг тын-салымына, үле-коногына једжер кал-көрмөстөрдөг лө түбектег аргадаар, кыйыннанг кыйыштырар учурлу. Өскө укту кижиге, моңол ло алтай калмык* чогынты таштарды сүрекей тооп, олорго ончозы күндүркек ле јобош күүн-санаалу жууктап, бойынанг кандый бир сый эдет, кажызы ла жалама ол эмезе кийимненг јырткан тилбек бөс буулайт. Бис күрее-ташка жууктай јортуп, калыктар чүм-јанын буспаска ла текши күндүркек күүн-санааны үребеске, јолой алын жүрген шарфты тилип, агашка буулап салдыс.

Бу чүм-јаңдар, агаш-ташка, ай-күнге бажырар, жаңга, пантеизмге ле мифологияга бүтпей турган, бийик ле бек көрүм-шүүлтөлү кижиге шоодып каткыргадый өскө до куру жаңдар јолой онынг ал-санаазын олјолоп, санг башка ийде-күч алынар: айландыра ар-бүткен ого кандый да камаанын јетирип, сүр-сүлтерин базын тургандый билдирер. Чөлдөр јаар там ыраган сайын мен бойымды тууразынанг ајыктап, санааларымды такып айладып, чөлдөргө теренжигени — ол улус ортозынанг ыраганы болгонын билип, јаантайын жагыс ла ар-бүткеннинг аразында жүргени кижиге онынг учы-кыйузы јок бастыра телкемин, кемин, ар-ийдезин сестирер, сүрин базар ла ол ло өйдө кижини ар-бүткенле жуукташтырар, жагыс сөслө, кандый да илбизин ийдезиле кижини пантеизмге табынча бириктирер аргалу болгонын ондоп бараттым. Күннен күнге жагыс ла сүрекей јаан кайалар, кырлар, туулар көрүп, мен бу мыны ончозын бойымда туйкайын сезип турдым. Кезикте

* А л т а й к а л м ы к — озогы орус бичиктерде алтай улусты јастыра адаганы.

ол ло кырлар чөрчөк јериндеги кандый да коркышту јаан јеек-шул-мустардый билдирер. Арып-чылаган көстөрлө кызыл энирде олордын сомын ајыктаганда, кижинин эт-канына соок јайылар, куйка-бажы јымыраар, јеек-шулмустар, бот-бот, эмди-эмди ле коркышту јаан кер-балыктар чылап, кыймыктанып чыгар деп билдирер. Олор качан да кудайлар, баатырлар болгондор, је эмди јаныс јерде тонуп ла тымып калгандар деп, бу тыны јок сүрекеј јаан туулар керегинде, олордын јүрүми керегинде бүткүл тууылар куучындаган, ол ло сүмерлерге анылу учур ла аттар берген кийик алтайлардын көрүм-шүүлтезине алдыртсагар, слер бу кырлардын улу-јаанын ла кайкамчылу јажыктарын бойыгарда оноң артык сезип каларыгар.

Тайылга тайар, өскө дө көдүринилү чүм-јандар өдүп турган өйдө, кезикте чадыр айылдарда јажытту оттор көгөрип күйген караңуй түндерде, качан үкү јуңы јайылышкан, јүстөр тоолу јутпа јыланбаштары оролышкан, чиймелишкен, күзүнчиктери, конгыраалары шыңыраган, шаңыраган, тон эдеги јайылган, колдорында тегерик јаан түңүри түпүлдеген, күңкүлдеген кийик кам шулмустарына, көрмөстөрине јол ачып, атыйланып, айланып, ийиктелип, айыл ичинен чыга коноло, бу кырларга баштанып, алыс јерден болуш сурап, эреп-јайнап мүргүй берзе, је кырлар олордын алдында ай јаркыны төгүлген, ол ло бойлоры, соок ло кату, улу ла бийик турган тушта алтайлардын бу тууларды канайда тооп ло улуркадып тургандарын јарт ондоп аларыгар.

Бис чөлгө күннен күнге там темигип, мындагы јүрүмге үрениже бергенис. Чуйдын тайгазын ажып, бис туу сынынын ары јанында өскө сууның бажына чыкканыс. Ол кырлардын јал-мөңкү тошторынан јол алынган Кара-Кем деп кырлык суу эмтир. Онын өңи, андый ок суулар чылап, көгөлтирим-ак, сүтке түней. Онызы олорго јундурткан јукачак кыпту таштардын бүдүминен, айса болзо, качан да кайылбас карлардын ортозындагы мөңкү-тоштордын ымтакталган оодыктарынан камаанду болордон айабас.

Эмди бис Кара-Кем кожулган Аркыт деп суу аккан өзөккө төмөндөп келеттис. Төмөндөгөн сайын кей табынча там јылыйт: бис јорыкка керектү тере тоңдорысты ла јабынчы-катанчыларысты сууруп, јаныс пальтолорлу арттыс. Кара-Кем Аркытка кирген өзөккө түжүп, јылуны такып јангы сестис. Кара-Кем ле Аркыт аккан өзөк алдыста јажарган, чечектеген јатты. Јараттарды јакалай кайыңдардын, теректердин ле јодроның, керек десе, чычрананың койу ла јажыл бүрлері көстн сүүндирет. Ыраактагы тошту кырлардын кебері, Чуй бажында чылап, андый ок санааларга экетет. Бис јаратты јакалай өскөн кеен теректердин ортозында токтодыс (оның да учун орустар бу сууны Тополевка деп адагандар). Узун олбыкту байбак теректер өзөккө чек өскө кебер берет: олор чөлдөрдн эске алындырбай, эмди кандый да таныш ла кару билдирет. Бу карчый-терчий көлөткөлү теректер, бу кейдин јылузы ла јымжагы эмди өскө садтарды эске алындырат, өскө айалгага апарат. Бу ла ағаштардын сады бот-бот, эмди-эмди ле тириле

бергедий билдирет, агаш көлөткөзү саң башка болуп кубулат, билдирер-билдирбес жалбрак кыймыктанат, кайдаг да оркестрдин күүзү угулды. Ле илбизин санаа чүрчө ле жылыа берди: кийик Аркыт таштарла ойноп, тал-табышту шуулайт. Жуук ла кару деп билдирген бастыра немелер, жаңы ла таныш күү эмди бистен ыраак, куулгазынду күү телекейи, жүрөк көбөрөткөн тынду ар-бүткөн бистен ыраак, ыраак! Бисти эбиреде ээн чол...

Мен санааларымнаг айрылып, майкан-палатканыг тыштында бистиг тилмешчилер ле жол баштаачыларыс бу өзөктиг ээлери болгон телегиттерле жардак куучындажып тургандарын тындап жаттым. Олор ортодо от сүүнчилү жалбырап тызырайт, бистиг улус айылчыларды чайла күндүлөп тургандар. Майкан тыштында тал-табыш, каткы угулат, айракла, кымысла бой-бойын күндүлөөри башталды, оныг кийининде кылдаг жазаган күү инструменттиг табыжы, оног тыг ла койу, ийделү саг башка үн угулды. Мен майканнаг чыгып келдим. Айылчылар ортодо кайчы болгон эмтир. Оныг колдорында гитарага түнөй күү инструмент болтыр. Телегиттер кандый да байрамнаг жанып бараткан, оныг учун эмеш калагы эмтир, биске туштайла, аттаг түжүп, эрмек-куучын, эзен-амыр сураган болуптыр. Оттын жарыгында буттары чалый тееп, байдастанып отурган өскө улуска көрүп тура-ла, мен кайчыга ажардым. Ол тыг калагы, жалбак жаактарлу, чичке ле ол үстине чылбыраг көстү, жүзи кызарган телегит эмтир. Каа-жаада төмөн, койнындагы инструментке көрүп салат. Домбра үнденип, ле күүзүн солубайт: ол кайчынын үнин жөмөп турганы жарт болды. Чөрчөкчи бир нотаны жоон ло койу үниле чөйп, оныг кийининде бир түнөй ээлгир ле эптү уйгаштыруларга, рифмаларга токтогон үлгерлерди чыгара айдарына көчөт. Мен оны узак тындагам, ле инструмент токтобой, оног ары ойноп, түнөй табыштарга токтогон жолдыктар, стропалар төгүлүп-төгүлүп турды.

Чөрчөктиг учурын соңында тилмешчи меге мынайда жартаган. Озо-озо тушта Алтайын-Сайын Салам деп баатыр журтаган эмтир. Андап-куштап минетен Айкым-Сайкым атту эмтир. Алтайын-Сайын баатыр Корголой-Мерген сыйныла кожо жаткан болуптыр. Бир катап ол кара жаңыс сыйнызын семис аннын эдиле азыраарга андап барала, аттаг жыгылып, жен жастанып корогон эмтир. Айкым-Сайкым ат айлына жагыскан жанган. Мыны көргөн көөркий кыс баатыр адын шылай берген. Айкым-Сайкым ат Алтайын-Сайын Саламнын тыны үзүлгени керегинде куучындап берттир. Корголой-Мерген ачу-корон ыйлап, баатыр сөбгүн бедреп жорткон. Сөбкти табала, айыл ичине кийдирип, аказынын көө-куйагын кийе согуп, ок-жаазын жүктенеле, Күн-каанын тергезин көстөп атанып ийген. Алып кийимин кийгенче, каан журтына једип келзе, анда аткыр, чечен кезерлер саадактан тагма адып, маргыжып турган эмтир. Олор жаңы келген алыпты маргаанга кычыргандар. Баатыр кыс мойношпой, жаа кирижин тартып жада, «Мен адып жаткан эмезим, Алтайын-Сайын баатыр адып јат» деп, ич бойында

айдынала, энирде тарткан јаазын эртен турада божодып ийген. Мынайда айдынган кийининде онын огы ончозынан ыраак учуптыр.

— Бу окты кем божоткон? — деп, каан сураптыр.

— Алтайн-Сайн Салам — деп, кыс каруузын омок жандырган.

Онын кийинде ол Ай-каанын өргөбозин көстөп, элес эдип учуп ийген. Мында ол база ла маргаандарда туружып, ончозынан ыраак ададала, такып аказынын адын адаган. Онон эки каанын жаражай кыстарын кудалап, каандар балдарын солун баатырга берген соңында, абакай кыстарды ээчидип, жерин көстөп жанып ийген. Жолой каан кыстары серенип, олорды апарып жаткан баатыр эр кижиге айса бойлу кыс па деп билип аларга, Корголой-Мерген уйуктап жаткан тушта, онын төжине кызу чок салыптыр. Олордын шүүлтезиле, уйуктап жаткан алып, үй кижиге болзо, тургуза ла ойгоно чарчап келер, баатыр эр болзо, чокты уйку аразында туура чачала, ары болуп анданып, онын ары уйуктай берер. Корголой-Мерген бу ченелтени једимдү өдүп, бойын билдиртпеген. Качан олар айылдын јанына јууктап келерде, Корголой-Мерген турган изи бар болуп, барган изи јок болуп, јылыып калган. Каанын кыстары айыл ичине кирип келзе, анда јаныс ла өлгөн баатырдын мөнкүзи јаткан. Олор алаң кайкап, алаатып, адакы учында алыпты тиргизер деп јөптөшкөндөр. Онон тынду суунын болушыла алып-баатыр тиргизилген. Алтайн-Сайн өрө өгдөйип, сыйнызын адап учуккан, је сыйнызы ак койон болуп кубулып, јалан јердөн мантай бертир. Мынаып, ол сүйгөн аказын тиргизип, оны јаражай кыстарла арттырып салган.

Алтай чөрчөк мынайда божогон. Бүткүл эпос, бүткүл тууы-поэма, бүткүл мифология. Мында телекей, ар-бүткен, јылдыстар ла тегерн, ан-куштар чылап, тынду эдип көргүзилет. Кийик инородец јүк ле көс алдында нени көрүп турган, ол ло керегинде кожондойт, ол неменени чүмдеп, айладып билбес дегени көк-төгүн. Јебрен чөрчөктөр лө кеп-куучындар, мында чылап, өскө јерлерде узак јүрбей јат. Мында јүрүм бир аай болгонына улам, кижиге ар-бүткенге јаантайын тулуш болгоны учун, мында јебрен өйлөрдө чүмделген кеп-куучындар эмдиге јетире айдылат. Тилди билбезистен улам бис бу кожондорды ла чөрчөктөрдиге оңдоп болбойтоныс коркышту карам. Мында бойлорынын геройлоры, каандары, кыйын-шыралар, бүткүл салымдар, мал туткан кийик элдин бүткүл јүрүмн, ырызы, анчада ла ан-куштар керегинде чөрчөктөр јакшы.

Тилди билбезимнен ле мынан улам сан башка анылу телекейди санаа-сагыжымла учу-түбине јетире оңдоп болбозымнан мен чөрчөктин учурын соңында угуп алар деп, бистин улусты ла тилмешчилеристиге арттырып, кайра бастым. Түннин тал-ортозы киреде домбра күүзиге токтой берди. Айылчылар аш-тусты ла күндү-күреени јарадып, атанарга туруп чыктылар. Мен јаныс ла тунгак ла кыска кыйгылар, туйгактар тибиртин угуп калдым. Оосторы изиген айылчыларыстын тал-табыжы, кал кыйгылары, ат туйгактарынын тибирти јангыланып торгылып турала, учу-учында токтой берди.

Телегиттер атанып барган соңында сеге бистинг улустын ла тил-мешчининг жол баштаачыла куучыны угулды.

— Көрзөн, орданын кымыстан јудунып алала, јыргап турганын.

— Эзирик, эзирик, бут кырына туруп болбос, а сыр-чабышта јүре берт.

— Айла, качан да јыгылбас.

— Эйе, аттан качан да јыгылбас, арткандары десе тўнде өнгөлөп келерге араланып ла мекеленип турган болор...

— Оны сен чып ла чын айттың. Олорло сергеленг, кестенкей болор керек, аттарды айдай берер, јангыс сөслө — уурчылар.

— Эмезе кўрўмдер мылтык адардан да айабас. Бот, бу јуукта Буктармадан бир канча улус мында уйларын бедреп јүргендер. Уч кун оморды ээчий орда истежип, ыраактан кайып јүрген дежет, а бир катап энирде, отты јангы ла салган тушта, кыр бажынаг мылтыктардан адып баштагандар, ок бир кижининг кулак кырыла сыылай берген деп айдыжат. Је јангыскан оморго туштаарым деп сананба да. Өлтүрип салар. Бу јуукта мында бир кыргысты* өлтүрип салгандар, уккан ба?

— Уккам.

Мен мындый куучындарга јолой темиге бергем; телегиттер Буктармада јаткандарла ненин де учун өштөжип туратандар, мынан улам омор бой-бойынын малын јаантайын айдап апаргылайтан. Табарулар, от јаар учкан октор керегинде куучындарды мен база көп уккам, онын да учун оморго ајару этпей тургам. Мере омор өштөжүле, өөн-бөкөнлө көпчидилген кей-куучындар деп билдирген. Мен бойым тыным керегинде чек сананбай тургам, бис јол баштаачыларга курчадып, көп улусту барып јатканыс. бисте мылтыктар да јеткилине болгон, бис ајыктанып, сергектенип, аттарды да каруулдап турганыс. Мынча киреге јетире не де болбогон, чочыдулу санаага не алдыртар.

Тўште арып-чылаганымнан мен ол ло тарыйын туујурай бергем. Јол-јорыкта уйку бек болор, кейле уйуктаар алдында басканы кижининг кандый да тын ачуурканганын, чугулданганын јоголтып салат. Јангыс ла городто, айылда, эдер немези јок айалгада кизи кўн-санаазын бойы ўреп, мынан улам чочып, тўндер сайын уйкузы келбей, чычкан да табыжынан ойгоно чарчайт. Је јол-јорыкта мындый неме болбой јат. Јеткер керегинде санаа јеткенче куучындажып алала, улузым бут та тартпай уйуктай берген. Бу да тўнди токыналу өткўрдис.

Качашкан чылап, эртен тура јемшиктердин эмезе јол баштаачылардын бирўзин арттырган да болзобыс, эки ат јылыып калтыр. Јемшик уйкуга бастырып, аттарды көрбөй калган болгодый. Атар јылыыганы биске тирў кинчек ине, оморды бедреер керек. Мынан улам шакпырт башталган. Атар, тужактары чечилерде, јүре берген деп санандыс. Улус өзөкти эбирип келдилер. Је аттар табылбады.

* К ы р г ы с — озогыда онойып казахтарды јастыра адаганы.

Бистинг тилмежис ле унаачы, көпти көргөн лө «калмыктарды» сүү-
бей турган улус, тың ачыныш тургандар. Кажызы ла бойыныг шүүлте-
зин айдып, учы-түбинде, орус жагла, ачыныш арбышка көчти. Бистинг
унаачыларыс ла јол баштаачыларыс аттарды таппай салала, шалырты
учун бойлорын эмеш те бурулабай, керектинг аайы-жартына канайда
чыгары, тартап айткажын, аттарды кайдаг садып алары керегинде
эмеш те сананбай (онызын олоз экинчи учурлу керек деп бодоо турган-
дар), телениттерди өштөбөр эп-сүмелер сананып баштагандар.

Бу јерлерде јанжыкканыла, Буктармада биске айдышканыла, мын-
дый түбекке түшкен кижилер көп сананбай, баш билгинип, өч аларга чыр-
майат, тартап айткажын, бойыныг малын таппай салала, өскө малды
айдай берет. А онызы база өскөзининг малын уурдаарга атанат. Кош-
той јаткан инородецтерде ле өбөктөрдө анайып, өч, өштөжү, бөн-бөкөн
чыгат. Мындай эп-сүмеле мал уурдаары коштой јуртаган орустарда
база башталган.

Чынынча, бистинг улус мынайда түней ле кылынбас эдил — онызы
бистинг айалгада терен укаалу эмес ле јеткерлү ине; ого үзеери ологорго
мынайда кылынарга кем де јоп бербес эмей. Олоз изү тарыйын бойло-
рын јымжадып, токынадып турган улус ине. Онын кийинде олоз оны
(туттуртпаган уурчыны) кату каруузына канайда тургузарын санана
бердилер.

— Эх, колго ло кирген болзо, сурузын берер эдил!..

Онон кандый кезедү берерин сананып баштадылар. «Уурчыга» эн
кату, эн коркышту кезедү — кыйын сананып табып тургандарын айт-
паза торт. Чөлдө, өскө уктулардын ортозында, улус изү тарыйын эн
коркышту өч сананып табарынанг кемзинбей јадылар. Бисте, Россия-
нынг өзөгинде, ат уурдаган улусты канайда кезедип турганын эске ал-
за, олоздың мындай санаа-сагыжында кайкамчылу ла неме јок. А мын-
да, јака јерде, чөлдө, кижилер нени этпес!

Бистинг улустын куучыны бу учуралда јаманы јок, онын учун кату
каруузына кемди де тургузар арга јок болгон. Бистинг улус тойо ажа-
нып, онон аттарды бедреерге, такып атандылар. Јартап айткажын, бис-
тинг аттарды айдап аларган ба айса олоз бойлоры кайдаар да јүре бер-
ген бе? — онызын кем де билбес болгон.

Улус аттарды бедреп атанган соңында мен майканга кирип, днев-
нигиме бичине бердим. Эңиргери Аркытка барарга, андагы јерлерди
көрөргө санандым. Улус бедрештен эм тургуза келгелек; байла, кандый
бир телениттинг айлында чайлап отурган болбайсын. Мен атты ээртеп,
Аркытты јакалай јорттым: кайда да, кечү јок јерден сууныг айрызын
кечкеним, онон база эки беристе кире јер өткөним санаама кирет. Јарат-
тар сүрекеј јараш болгон, јажыл ортолыктар, түрген агынду кырлык
суу. Айландыра тымыктаг чөл ээн ле аалга деп билдирет. Мындай јер-
лерде сок жагыскан тужында кижининг күүн-санаазы кандый да көдү-
рүнг-эрикчелдү болуп јат.

Мен аспаска, айландыра кырларды лапту ајыктап, ончозын тем-

дектеп бараттым. Күнчыгышта кийин жаныста арткан Чуйдыг тайгала-ры, а түштүк-күнбадышта, капчалдарла аңданып ла кўркўреп жаткан Аркыт тушта, сўрекей кайыр жылым кайалар бийиктейт. Олордын ары жанында өскө туулардыг ак карлу баштары көрўнет. Ол он эки мун футка бийиктеген мөйгү-тошту Кадын-Бажы болгон. Аркыт кырлар ор-тозыла коркышту түрген шуулайт. Онын капчалдары кижн буды бас-паган бүдүмдү. Олорды Риттер «Аркыттын түби жок тамылары» деп адаган. Чындап та, оног ары барын жада, орык жолдорло кармаданып тура, бис ол тамыларды бойыстыг көстөрисле көргөнн.

Кадалгак түжүттер түбинде, каскактар ортодо сўрекей теренде, Аркыт суу ак көбүгн аңданып, таштарды кодоро соголо, толкуларында ойынчыктый экчеп, кейди кўкүрттий жара согуп, ийдезин бадырып бол-бой, коркышту түрген шуулап жатты. А улус бойлорынын арга жогын ондоп, жагыс аттын жолыла, чымылдар чылап, чебер ле араайн жыл-гажактап бараткылайт. Бу жерлерде кижини жагыс ла кырларла жүре-рине темигип калган аярынкай ла санаалу, сескир мал — аттар арга-дайт.

Мен кофу ла жажыл бүрлү агаштарла, жыраала бүркеткен өзөктө, суунын жарадында болгом. Ат тискинин кайра тартып, ыраакта ак кар-лу кырларды көзим айрып болбой аяктай бердим. Мен олорды, Швей-царияда Монбланга, Юнгфрауга кайкап көрөтөнн чилеп, аяктап тур-дым. Ыраактан олор сўүри башту сўмерлердий билдирет, је турнабай-ла эмезе телескопло олорго көргөндө, ол сўүрилер сўрекей жаан ла бийик, олордын эдегинде бүткүл өзөктөр, капчалдар, бүткүл жалаңдар, кар жабынган коркышту кайыр каскактар, жылым кайалар, көчкөлөр, чўгкектер, жарыктар бары жарт көрўнер. Мен ол кырларды турнабай-ла узак аяктап, нени де сананбай турдым. Бу жараштан, кеендиктен ончозын ундып салтырым. Же кенетийин кайра бурылып, менен эки жүс алтам киреде кижн турганын көрўп ийдим; ол жардында шыйра мыл-тыку инороец эмтир. Ол мени каруулдайт.

Менин баштап ла сананганым — ол атка једери болгон. Адым бир канча алтамда чылбырда турган. Мен каншай ла оноор тап эдип, онон шык тура түштим. Бу күнде болгон учурал, телениттердин куурмакту керектери, каршузы ла недег де айабазы, анайда ок јолой болуп тур-ган јеткерлер керегинде бистинг јол баштаачыларыстыг ончо куучында-ры кенетийин санаама эбелип келди. Мен сок жагыскан болгом. Ол кем, нени сананып келген? Онызын жагыс ла кудай билер. Мен атты мин-бей, је тискинди божотпой, оны лапту аяктай бердим. Ол бир эмеш турала, онон мен јаар араайн жууктап баштады. Жууктаган сайын ба-жымда жүзүн-јүүр санаалар эбелет, коркыганымнан ба, боймды ко-рулаарга сананганымнан ба айса кўүн-санаам кенетийин кубулганы-нан ба, мен колмылтыгымды јоктоп көрдим. Ол менде, сумкада јаткан. Бу кижиге мен мылтык јоктый көрўнгедийин, — менде мылтык јок болгон, ненин учун дезе, аңдап эмес, а жаан эмес јорыкка атанган кижн инем. Ол менде мылтык јогын билген болгодый, је онын бастыра бүдүм-кеберинде тидинип болбой турганы меге билдирип турды. Ол

жууктап, је кезикте токтой түжет, бис бой-бойыстан көстөристи албай турдыс.

Мен жууктап келген калмыктын нени эдерге жүргенин билбей, са-кыбаган учуралга белен болорго, адыма минип, окту колмылтыгымды арчымактан чыгарала, карманыма жууктада сугуп алдым. Атту кижитам жууктайт, бир канча өйдөн бис жолыга бердис. «Эзен!» — деп, ол мениле јакшылажып, оноң нени де сурай берди.

Мен унчукпай, турлу-лагерим јаар көргүстим. Ол анайда ок ко-лын жаңыды. Мен оны ширтей бердим: ол чала кыдат ошкош сүүри бөрүктү, аңчылар чылап, курында бычакту, јардында мылтыкту, моңол чырайлу, таларкак, јаан оборлу теленит эмитир. Эм тургуза ондо јаман амаду јок болгодый, је андый да болзо, ол меге, керек дезе, бойының калырууш куучыныла серемжилү деп билдирди, ол ончозын, анчада ла менин турнабайымды, лапту ајыктайт. Бойының јилбиркегенин јажы-рып болбой, турнабайды тудуп сурады:

— Мылтык?

Мен бажымды јайкап, је ол ло тарыйын јастырганымды ондоп ийдим. Ол мени мылтыкту деп сананган болзо, меге эмеш те болзо, је-гил болор эди.

Ол менен чек артпайт. Керек дезе, менен айрылбас күүндү болго-дый. Ол меге нени де айдып, неге де көргүзет. Је мен мендеп, жаңыс ла келген јолымды ширтеп бедрейдим. Озо баштап мен кайдаар барат-канымды торт ундып, је оноң чын барып јаткам ба деп аланзый бер-дим. Мен байагы таныш темдектерди, жуукта кечкен айрылчык сууны бедрейдим, је там ла там булгалып, алааый бердим, менин алдымда Аркыт анданат, а јараттар кечерге арай ла бийик болгон. А кечү сү-рекеј керектү! Мен билдирбезинен жүрексиреп, ала тарый чала чочый бердим. Аза берзем, не болор? Бу серемжилү кижикем? Тыныску са-наалар амыр бербей, меемди өрүмдеп, жүрегимди сыстадат. Ол оштү бе ајса тегин ле кижикем? Ого не керек? Менен не артпайт?

Кезикте улус бой-бойын эн јаман амадулу истејип турган чөлдө таныш эмес эки кижик ортодо бой-бойына бүтпес ле јеткерден корула-нар деген күүн-санаа баштапкы ла серемжилү учуралда удурлажар, јай бербес, коруланар, тартыжар деген чек өскө күүн-санаага белен көчө берери јарт. Онызын мениле кожо јортуп бараткан калмык сезет не, онызын мен билбезим, је бойымда мындыј күүн-тапты мен јакшы се-зип турдым. Ол колын өрө көдүрип, ээрини бөкөйди; нени алып јадыры не? Бычак болуп! Јок. Карын, канза чыгарып, отыгын чакты. Канза-зын азып, бир-эки буркурадала, меге сунды; мен мойноп ийдим. Ол эн амыр, эн јакшы, эн күндүзек күүнин көргүзерге турганы меге јарт болды, је андый да болзо, мен ого бүтпей турдым. Мен тузакка түжеримнен, оның сүмезине киреримнен јалтанып бараттым. Оштү јылбындап, јаманын јажырып туру эмеш пе? Мындыј санаа там тыны-да чочыдат. Оштүнинг сақыбаган согултазы неден де јеткерлү ине.

Күн ажып, кызыл энир жууктап келди, кайалар там карануйлап,

атыйланган суунун табыжы там кату ла калапту болуп баратты, а мен десе, кечүни бедреп, эмдиге јетире таппай турдым. Айса, ол мени аалга јаратла ыраакка апарала, төмөн ийде салып ийзе эмезе аттан јайа тартала, бычактап салза. Сананарга да јетпезин. Онызы тен бир ле минуттын кереги. Кенетийн бис экилебис кайанын алдында чичке јолдын јанында токтој түштис. Бу орык јол санаама чек кирбейт, мынан улам мен кенетийин өскө јер дөөн баратканымды сезип ийдим. Бажыма «килт» эдип кире конгон мындыј санаанын кийнинде эди-каныма соок јайылып, араайын тырлажа бердим. Бастыра бойым кандый да ээн, куру боло бергенимди, күчим кенейте чыкканын сезип калдым. Онызы бойын бек тударына сүрекеј јеткерлү ине; андый санаа там чочыдып, кижі аайланып болбой барат. Мен жүрексиреп турганымды көргүспеске чырмайып, ичкери јортуп бараттым. Чакпынду суунун ла јылым-кайанын ортозында орык јолдорло өдөргө меге мынын алдында база келишкен. Мында бис токтој түштис. Мен калмыктын нени эдерин сакый бердим. Ол база сакыйт, мени озо јортсын деп турган болгодый, је мен шак онызынаң коркып тургам. Шак бу мында кийин јанымнан табару болордон аяабас. Ол мени озо барзын деп колыла ичкери көргүзет, је мен озо јорторынаң јаза мойножып ийдим. Ол менин адымды ичкери бастыртарга ченежип, камчызын талайып, эки-үч айландырып ийди. Онызы менин серемјимди там тыгытты, мен тискинди кайра тартып, адымды тескерледип, ого удур кыйгырдым.

Онын бу кылыгын јаратпай турганымды ол жаңы билген болгодый. Бир эмеш унчукпай турала, ол күлүмзиренип, бойынын тилиле нени де түргөн айдып, ичкери јортты, оноң меге онын јардак ла тың каткызы угулды. Эмди меге алдындагызынаң күч боло берди: бозом энгирде, туйук кара кайалар ортодо, кызу санаалар ач-амырымды астыктырган өйдө бу каткы меге кандый да кезедүлү, Мefистофельдин соок каткызындыј билдирди. Јемит оноң кайдаар да качып барбазын быжу билер өлтүрөөчинин тош каткызы бу эмес пе?

Колмылтыгымды бек тудуп, мен оноң бир ле канча алтам кийнинде бараттым. Мен бу кийик немедең нени ле сакып, өкпөбрип ле каныгып, өлүжерге белен турдым.

Бис такып токтој түштис. Эмди јардын сырангај кырында турдыс. Кенетийин ол мени көкидип, омок кыйгырды, мени суу дөөн атту калытсын деп турган болгодый. Је мен жаңыс јерде кыймык јок тыс эткен турдым. Кенетийин ол менин адымнын үйгенин түргөн ала койып, ичкери чирей тартала, адымды суу дөөн чурадып ийди. Мен чочыганымнан тың кыйгырып, колмылтыгымды ушта тартарга, оны коркыдарга сананган, је орой болгон. Атар не јерде сууда тургандар, олордын туйгактары суунун ташту түбинде тайкылып бүдүрилет, суу десе, ак көбүгү ажынып, коркышту түргөн агат. Алтай кырларынаң түшкен сууларды кечер тушта сүрекеј ајарынкај ла капшуун болорын мен билетем. Мындыј сууларды кечип јада, ат сууны томыра, чике түс барбай јат, — түргөн агын оны јыга согордон аяабас, — ат суунун агы-

нын ёрõ кыйкай барат, кезикте суу терең эмезе жаан жайылган тушта, ого сууны эжинип кечерге келижет. Мен Алтайдын сууларын таң атту көп катап кечкем, мындый кечинтердин жеткерлүзин жакшы билетем. Ол туштарда ат туйгагы суу түбине једин туратан. Је сууны атту эжинип кечерге качан да келишпеген. Ол үстине бу кечин арткандарынан чек башка ине: кийик калмык мени суунын тал-ортозына јетиреле, ат качан јүзерин сагып алала, мени чõгдүрип баштаза!..

Мен сок жагыс мылтыгымды — револьверди кыза тудуп, тискинди ычкынбай, ат жалына көңкөрõ кадала бердим. Ат таштарла араайын чебер басканын, ак көбүгн кайнаган чакпындар там ла атыйланын турганын мен сезип турдым. Суу ээр актазынаң ашпай да турган болзо, је ат курлаазынын тал-ортозына једе берди. Мындый учуралда суу кечин јаткандар буттарын көдүрүп алат, је онызы санаамда да јок болгон... Мен ат жалын ычкынбаска, бажым айланып турганын сеспеске, бастыра бар арга-чыдалымнан чырмайып турдым. Јеткерлү ле кызу ай-алга меге ийде кошкон болгодый. Мен өштүүмди бойымнан бир канча алтам жанымда көрдим, — ол мениле тен, је эмеш ёрõртимде баратты, оның учун чакынду агын оның адын тыг согот, меге дене, агынның ийдези ас једижет. Учы-учында бис сууның тал-ортозына јеттис. Оноң эң терең јерди өдõ конгонысты ла суунын түби тайыстай бергенин сезеле, санаам жарый түшти. Аттар јаратка там јууктайт. Бир канча ой-дõг мен јаратка чыгып келдим.

Мениң јолчым кажы јерде жанымда турды. Эмди ол меге андый ла јеткерлү эмес деп билдирди: ол, байла, мениле не болуп турганын чек сеспейт ошкош, күлүмзиренип, бажыла кекип, камчы сабыла ичкери уулайт. Бу ла тушта мен ончозын ондоп ийдим: бу киж меге кандый да өштү эмес. Меге бойым учун сүрекей эби-јок боло берди. Бодоң ло коркыганым, јалтанганым, бир де бурузы јок, амыр ла ачык-јарык кижиниң алдында колмылтыкту учун коркышту уйала бердим.

Удабай бистин майкан-палаткаларыс көрүнди. Мен чек токынап, адымды тапшуурлап ийдим. Мениң јол баштаачым мени турлу-лагерьге јетире үйдежин саларга санаган болгодый, мени ээчиде чаап келетти. Мен эмди ого чек серенбей бардым. Је кенейте ол тискинни кайра тартып, мени токтозын деп сураган чылап, нени де кыйгырды. Мен токтой түштим. Ол жаан эмес төггõ лõ бисти айландыра јырааларга көргүзип, такып-такып айдынат:

— Кам-агаш! Кам-агаш!

Мен алаң кайкадым. «Кам-агаш» — ол камның агажы, ёскõ сөс-төрлõ, байлу агаш дегени ине. Калмыктар мындый агаштарды тооп, байлап, озор көрмөстү деп бодойдылар. Мындый агаштар, көп учуралдарда, коју бүрлү јойгондор болот. Озорго јаламалар, ёскõ дõ сүрлү јазалдар буулалат. Мен айландыра ајыктанып, андый агашты таппадым. Је ол ойдõ мениң телеңидим мени төг жаар имдеп кычырат. Мен учы-учында оның күүнин көрүп, санаазыпа жакшы болзын деп, төгõ јууктай јортуп, алаң кайкап, тура түштим. Төгдõ орус агаш крест турды. Телеңит меге јылу ла ол ло ойдõ кандый да оморкогон бүдүштү

көрөт. Ол мени де айдып, колдорыла имдейт, же онызы керектинг ааны-жартына чыгарына эмеште болушпай турган: бу крест төгдө кайдан келгенин, телегит крестке көрүп, не айдары жок сүүнүп турганын мен чат ла оңдободым. Учунда керек жартала берди; инородец меге эңчейип, өмүрүн ача тартала, «кресттү, кресттү» — деп такып-такып айдып, бойынын төжине көргүстү. Телегиттин төжинде кичинек жес крест калбаңдайт...

Качан бис одуга чапканча једип келеристе, тилмешчинин болужыла ончозы оноң артык јарталды. Меге туштаган телегит, чындап та, кресттү кижн болуптыр. Оны крестке Алтын-Көлдөн келген абыс түжүрүп, ол төгдө орус крестти тургускан эмитр. Је кресттү инородец орустап бир де сөс билбес болгон. Ол «кресттү» деп сок јангыс сөс билнп, ол ажыра «Мен крестке түшкен, христиан кижн» — деп айдарга чырмайган. Кресттү инородец јангы мүргүл јанга канча кире бүдүп турганын мен билбезим, је ол мени јангыс јанду кижн деп тоогонун, кичеегенин көргүзерге күүнзегенин мен јазым јоктоң јакшы билдим. Ол мени тооп турганын айдарга, озо баштап чала тидинип болбой, араай жууктаганы, оноң јылу үйдежип саларга менең артпай кожо јортконы јарт ине. Оның да учун ол јылым-кайа бажында меге јол берген, оның да учун ол сууны кайдан кечерин көргүзип берген. Оноң өскө мен кечүн таппас эдим. Јангыс јанду кижини тоогонун јартаарга сананган, јаман сагыштын орды да јок, чек амыр кижини мен өлтүрүп салгадый болгонымды ла арай ла өлтүрбегенимди эске алынала, коркышту тың чочып, коркый бердим.

Меге јангыс та бойым учун эмес, је текшилей инородецтерди башкалап көрөр кылыгыс учун, озор керегинде бодоп ло коомой сананатаныс учун, озорды јангыс ла өштүлөр деп бодойтоныс, озорло өптү-јөптү жүрүп билбезис учун меге коркышту өнзүрө боло берди. Айса болзо, шак ол тил билбезистен, өскө уктулардын күүн-санаазын оңдобозыстан, жүрек јогыстан, бистин коркынчагыстан, јангыс ла бойысты сананганыстан улам бистн өштөр деп сананбаган, бу ла телегиттин инородецтердин күндүзек төштөрине јангыс катап аткан эмезис.

Бис өптү-јөптү куучындажып, майкан тыштында отурдыс. Бедерешке барган улус аттарды јединген келдилер. Аттарды кем де айдап апарбаган, табынча бойлоры ла жүре берген эмитр. Баштап тарый инородецке серенгенис бу да учуралда көк-төгүн куру серемји болды.

Менин кызарган ла күлүмзиренген чырайлу, јакшызынган бүдүштү, суркураган көстөрлү јол баштаачым менин турнабайымды айкайт; ол каткырып, бистин тилмешчиге, качан ол менин адымнын тискинин ала койордо, мен канайда коркыганымды, суунын агыны адымды јыга сокпозын деп, коштой барып јада чырмайганы ла меге болушканы керегинде куучындайт. Ол омок ло сүүнчилү бүдүштү болгон, а мен оның алдында эпјоксынып, өрө көрүп болбой отурдым.

«СИБИРЬДИН» ЛИТЕРАТУРАДАГЫ ЭНЧИЗИ»
(4 том), стр. 240—250. Күмбадыш-Сибирьдин
кееркежил издательствозы, 1979 ј.

АЛТАН JAШ — АЛТЫН JAШ

Өткөн жылдын учкары бис, Туулу Алтайдын бир бөлүк бичинчилери, Москвада РСФСР-дин бичинчилеринин VI съездинде турушканыбыс. Съезд керегинде куучын аңылу болор. Онын ижинде көп жаңы, илбилү немелер болгон. Куучын айдаачы ораторлорго ажындыра отчет этпегер, өткүн, терен шүүлтелү сөстөр айдыгар деп жакыганы тузалу да, жаңы да болгон. Съездте көп жаркынду, өкпөбриштү куучындар болгон, ол тоодо бисти Туулу Алтайдын чыгартулу кижизи, бистинг бичинчилер организациябыстын башкараачызы

Б. Я. Бедюровтын куучыны сүүндирди. Жакшы керек улусты бириктирет, жакшыга кычырып, бойын бойы тууразынан көрбине, жаңыдан нйде-күч жууп аларына көдүрөт. Кремльдин Жаан Оргбозинде, Колонналу залда иштеги улустын тирү сөстөрүн угуп тура, көп немелер санаага эс кирген. Мыныла коштой аңылу жайалталу кижж жокко, жаан творчество до жок деген санаа эбелген. Олор канча ла кире жаркынду болзо, анча ок кире жакшы. Тенери жылдыс жокко, солонгы будуктар жокко кандый болор — литература база анайда ок улус жокко болор аргазы да жок. Шак онон улам улустын ич көрүм-шүүлтезинде жаантайын аяру өнгө лө жаркынга, жүзүн-башка байлыкка эдилеп турганы жолду. Мыны анылап тура, керектин база бир жаанына аяарар керек: тагынан жайаан иш текши өзүмнөң чек башка болор аргазы жок. Оны лаптап ширтезөң, анда өскө дө жаркын бары билдирет, а бу дезе телекейде бастыра не-неме бой-бойыла колбулу болгонун база такып ке-

релейт. Алтай литература анайда ок башка жүзүндери, ич-бүдүмиле аныланат.

Россия бичинчилеринин VI съездинин ижинде Сергей Сергеевич Каташ, эмдиги өйдө алтай культуранын, алтай жеринин ле албатыбыстын чыгартулу кижизи, база турушкан эди. Жуукта бис ого туштажарга келгенис. Бистин кажыбыстын ла санаабыста онын колынан тудуп, мындый жарамыкту, жаркынду күнле акту жүректен изүү уткыр, коштой отуруп, оныла кожо жүрүм, ой, бойыс керегинде санаа-шүүлтелерди угуужар амаду болгон.

60 жаш — ол не? Бу сүрекей ас па, сүрекей көп пө? Өткөн алтан жыл көп-көп немелерди ундыдып та койгон болордон айабас. Ле биске бу керектин төс учуры жарт: телекейде көп кубулталар болгон, бистин ороондо жаңы жаңыртулар элбек жол алынган. Адакы учында бу кижинин өдүп келген ле өдөтөн жолы. Андый чокым жол ажыра бис жүрүмди жакшы оңдоорго үренедис.

Жүрүм ол тушта, алтан жыл мынан озо, кандый болгон? Ол тушта кижичыккан. Онын алдындагы жүрүминде не сакыйт? Бу суракка сок жаңыс каруу берер арга бар: Улу Октябрь, Совет ороон эмес болзо, Алтайдын туу-кырларында туулган өскүс уулчактын жүрүми чек башка жолло барар эди. Мынызы жарттаң жарт.

Бу жылда, КПСС-тин XXVII съезди болгон жылда, бистин жүректеске өткөн жылдарыс анчада ла жаркынду эбелет. Партиянын жаңы Программасын үренип тура, бис бүткүл орооннын ла жаңыс кижинин өдүп келген жолдорын көрүп жадыбис.

Сергей Сергеевичтин жүргөн жүрүмин кезиктей Туулу Алтайдын өдүп келген жолдорула да темдектеерге келишкедий. Ада-энези жок, эркеледиш билбеген өскүс уулчакты жаңы жүрүм колынан алып, школдын, институттын, Москванын жолдорунун куузыла там ла там бийиктерге, жүрүмнүн тепкиштерине, учы-кыйузы жок телкемдерге ле ыраак-ыраактарга жединип апарган. Ол ыраакта көрүништер кижинин бойунун аргазын, кылык-жаңын ла ийдезин көргүзип турганы жарт. Кижичүрүмди канча ла кирези тын сүзө, ол бойы да анча ок кирези түзөлип, күн алдындагы чечек эмезе өлгөн чилеп жажарып, жайылып келер. Сергей Сергеевич иинт тужында, байла, алдындагы турган жаркынду жүрүмге, телкемге тын ла жүткиген болбой кайдар.

Бис, Оңдойдогы орто үредүлү школдын үренчиктери, оной бери одус жылдан ажыра ой дө өткөн болзо, бистин жерге сан-башка жараш кийимдү кижичелеле, бисти, интернатта жүргөн балдарды, жууп алала, кеен, жаан жүрүм, ыраактагы Москва город, келер ой лө бис керегинде көп-көп куучындаганын ундыбай жүредис.

— Үренигер, балдар, үренигер — деп айдала, бисти унчукпай айкап турды. — Бу кызычак, байла, үредүчи болор — деп, учында айтты. Онын үүрези агроном до болордон айабас. А сен артист те болор арган бар. Бот, ол тумчугу чимириктү уулчак быжу ла генерал болор...

Бис ончобыс нени эдерин ондобой, сыйтылдада каткырыжып турганыс. Бис ол санг башка солун кижини билбегенисте кайкал жок. Ол кижин бойы жүк ле жирме үч эмезе жирме төрт жашту, ол Москвада Лениннин адыла адалган государственный педагогика институт божоткон, база интернатта өзүп чыдаган, эмди дезе Ойрот-Тура городто иштеп турган деп, бис кайдан билетен эдис. Бу кижин келип жүрген кийинде, бистин оок-теек үлгерлеристи ол жараткан соңында, бис уулчактар, алдындагызынан көп, коркышту көп бичпир боло бергенис санаама кирет... Бу кандый да ичкери жүткиштү көндүктирү, балдардын жүрүминдеги жаан бурылталу ой болгон. Бистин көзибистин алдында жаантайын көстөри чагылып турар ижит кижинин сүр-кеберин туратан. Тушкан ла кижини балдарла анайда куучындажып болбос эмей, кажы ла кижинин жүреги анайып изү күйбес болбой.

Сергей Сергеевич куучынчы, үредеечи, агитатор болгон жарамыкту сүр-кеберин бүгүн де бийик алып жүрү. Ол жагыс ла жол-жорыкка түрген тура жүгүрер эмес, же кандый ла кижини, керекти билип аларга белен кижин. Оны кем билбес, ол кайда болбогон дейдигер! Онын областыа узак болбой барганын кажы ла кижини жоксына берер. Жагыс ла бу жагы көпти жартайт. Кажы ла аймакта, журтта, школдордо ло клубтарда, турлуларда, аланчык айылда ла турада ол жылбилү табыш-солун экелген сакылталу айылчы болгоны тегиндү эмес. Көп жылдардын туркунына ол улустын культуразын өрө көдүреринде, литератураны ичкери өскүреринде чылазыны жоктон иштеген де, иштеп те туру. Радионун берилтелеринен бис таныш үнди улай ла угадыс, газеттердин ле бичиктердин страницаларынан бистин критигистин, литература шиндеечибистин бичимелин кычырадыс, ол улус керегинде бичийт, шүүлтезин айдат, керектү куучын баштайт, улустын ажарузын ууландырат. Областыа ла онын эл-жонына ол кыйалтазы жок керектү, баалу кижин. Ол, чындап та, Россиянын культуразынын кайралду ишчизи.

Кижини керегинде жакшыны айдарга турзан, онон бир эмеш бийик болор керек деп, албатыда айдыжат. Акту жүректен торгылта айдары — ол ырыс, ол ар-бүткеннен алган жайалта.

Сергей Сергеевич жаантайын билдирлү, ол качан да баштапкы жерлерде. Онын да учун, байла, ол жагыс күннин жаркынына чалыдып жүрген эмес, же тут-улакайга, шуургандарга да учурап жүретиин жолду болгодый. Ол керегинде көп, же ончозы түнгей эмес айдыжат. Мында кайкаары жок. Качан кандый бир једикпестер (а кемде кандый једикпестер жок) кезик улустын көзин туй алып, кижини бүткүлинче көрөр аргазы жок болуп турганы коомой керек деп айдар керек. Кижинин бийик амадулу ак-чек жүрүмин онын жакшы јандарыла, «јакшы» темдекле эткен керектериле баалаар јанду. Сергей Сергеевич Каташтын биографиязынан кычырадыс: «...Институтты божоткон соңында областыын национальный школында үредүчи, бичик базар издательстводо редактор, партия обкомынын лекторы, история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институттын литература бөлүгинин

башкараачызы, облисполкомның культура башкартузынын жааны болуп иштеген. Шак ла бу жууның кийиндеги жылдарда оның эрчимдү эл-жондык ла литературада ижи башталган...»

Ой лө кижги. Кижини бойының ойинен айрып көргүзер арга жок. Ишле толтырылган ой. Иш кижини үредет, таскадат. Сергей Сергеевич Каташ, педагог, партийный ла творческий ишчи, шак бу жолло барган да, барып та јат.

Меге одус жылга шыдар Сергей Сергеевичти жуук јанымда көрөргө, угарга, јөптөжип куучындажарга, кожо јорыктаарга ла куучын айдарга — жүрүм жүрерге ле иштеерге келишкен. Оныла иштеерге јенил. Кандый ла кыйалта јок ишти, жуунды өткүрери, колбичимелди шүүжери керектү боло берзе, ол јаантайын ой дө, өктөмөл дө табар, бойының сөзин ле шүүлтезин де айдар. Бичничилер организациязының, алтай литератураның жүрүминде ол уламдай эрчимдү туружат. Шак андый кичеенкей, бийик күүн-тапту, арып-чылабас, сүүнчилү ле баштаңкайлу нөкөрлөрдүн шылтазында Совет ороонның төс города Москвада баштапкы катап алтай литератураның Күндери јенүлү өткөн. Мында укаа бар: алтай кижги јебрен туулардан алтын башту Москвага јеткен. Бу күндер качан да ундылбас. Бистинг литератураның Күндерин Башкыр республикада өткүрер тушта Сергей Сергеевич андый ок эрчимдү, творческий баштулу, чечен сөстү ле јалакай, јымжак кижги болгон. Бу кижининг турушканыла областьтын, Туулу Алтайдын, анайда ок бойының ас тоолу да болзо, је иштенкей, төрөл ороонында бастыразыла тег јангду калыгының адын макка чыгарган көп иштер өткүрилген.

Удабады, Горно-Алтайсктын эл-јоны Туулу Алтайдын мактулу уулы Сазон Саймович Суразаковтын алтан жылдыгын темдектеген. Бу керектер санаа алындырат. Эки кижги јер-үстиле кожо баскылап жүрген, экилезин бойының ойиндеги улустын, ороонынын, төрөл јеринин алдына көп јакшыны эткен. Бистинг бүгүнгги совет улус ологро качан да быйанду болор. Олор керегинде, байла, алтай баатырлар чылап ок, айдыжар болор. Мыныла коштой мындай неме айдайын дегем. Качан ат-нерелү алтай кай чөрчөктөрдн аайлап-баштап чыгарары керегинде сурак тура берерде, оны канайда адаары јанынан көп шүүлтелер болгон. Сергей Сергеевич Каташтын шүүлтези аайынча бичик «Алтай баатырлар» деп адалган. Эмдн бистинг алдыста ол кай чөрчөктөрдинг он бир томы јадыры. Сергей Сергеевичке алтай фольклор јанынан иштеерге, көп сананарга, јангыны ачарга келишкен. Чактаң чакка жуулып, јарандырылып келген куулгазын куучындар, кеп-куучындар кижиге ойгор кожуп, оны бир эмеш өскө, јакшы эдип ку-бултып турат.

Је куулгазын куучындар, кеп-куучындар, кожондор, укаа ла кеп сөстөр, керек дезе алтай калыктын чөрчөктөри де эм үстине учына јетире шинделбеген, јарталбаган деп айдарга келижет. С. С. Каташ албатынын көгүс-ойгорынын байлыгын билип аларына бойының үлүзин

кошкон. Бу иш анчада ла фольклористика специальностьло филология наукалардын докторынын учений ат-чабын ададары учун диссертацияны корулаар тушта бийик баалалып темдектелген. Бу жанынан ады жарлу ученийлардын айткан шўўлтелерин угарга јилбилў деп бодойдым. Сергей Сергеевич Каташтын наукадагы ижи керегинде РСФСР-дин наукаларынын кайралду ишчизи, филология наукалардын докторы, профессор Н. А. Баскаков мынайда айткан: «Автор бойынын алдына алтай фольклордын эн ле јебрен бўдўмдерин шингдеер ле ого идеяно-тематический јартамал берер сурак тургускан. Алтай фольклордын тос бўдўмдери — эпический туујылар ла чорчоктор бир канча шингделген ле јарталган болзо, ле јебрен алтай куулгазын куучындар совет ле окко ороондордын фольклористтерине эмдиге јетире таныш эмес болгон. Бу жанынан С. С. Каташтын иштери ол једикпести толтырарга јомолто эдет...»

База бир учений, филология наукалардын докторы, профессор, культуранын Ташкенттеги государственнй институтунын кафедразынын башкараачызы М. Мурадов мынайда айткан: «Алтай калыктын бийик оос улгерлик культуразы ла јайалтазы керегинде бис 1935 жылда Москвада «Академия» издательстводо чыккан «Когўтей» деп эпостон. «СССР-дин калыктарынын эпозы» деп серияда чыккан «Маадай-Кара» деп эпостон ло окко до бичиктерден билетенис. Ле алтай фольклордын окко јузўндери керегинде научный литература сўрекей ас туштайт, чокымдаза, чек јок деп јартын айдарга келижет. Бис бўгўн алтай фольклорды шингдеечи С. С. Каташтын јакшы бўдўрген ижиле таныжып турубыс. Ол бу једикпести бойынын јилбилў ижиле толтырып, бисти бойынын ас тоолу калыгынын кайкамчылу јебрен оос улгерлигиле таныштырды. Мыны, чындап та, наукада ат-нерелў керек деп айдарга јараар. Шак мындый шўўлтеин нокор Каташтын диссертациязын фольклор болўкте шўўжер тушта, ағылу советтин учений кызы Эрик Абдуллаевич Каримов айткан. Бис оныла јоп».

Кажы ла ученийдын шўўлтези бистин нокористин, бистин јерлежистин ижин, онын бедренижин ле јенўлерин јакшы билеп аларга тузалу.

С. С. Каташтын ижи керегинде Казах ССР-дин наукалар Академиязынын фольклор болўгинин башкараачызы, филология наукалардын докторы Р. Бердибаев мындый шўўлте эдет: «Алтай ла казах фольклорды тўнейлештирип ўренери жанынан С. С. Каташтын бичиги тос тазылдан, бу калыктардын бойларынын тилинен алып бичилген. онын да учун оло ағылу башказыла, научный тереңиле, интернационализмнин кодўрингизиле башкаланып, кычыраачыларды сўрекей јилбиркедет. Казах совет энциклопедиянын баш редакциязы С. С. Каташ керегинде статьяны бойынын V томында тегиндў кепке базып чыгарган эмес».

«Шинжўнин јангыртузы онын авторы јангыс ла оккортў айткан ээжилерди, текши дидактика укаалу бўдўмдерди тузаланганында

эмес, калыктыг көрүм-шүүлтези ажыра жартаганында» — деп, Азербайджанда орус тил ле литература аайынча М. Ахундов атту педагогика институттын совет литература кафедрасынын башкараачызы, филология наукалар докторы, профессор Г. Бабаев жөмөп айдат.

С. С. Каташтын наукадагы бедреништери кемди де ач-амыр артырбайт. Онын да учун бис ол учун, оныла кожо сүүнедис. Бистин сүүнчибис жарт: бистин ортобыстан чыккан нөкөрис кижинин, ученыйдын, шинжүүчинин агару адына ак-чек турган да, туруп та жат.

Киж ижиле күндүлү ле жараш. Бистин ученыйыстын бедреништери ле кичесмели, чындап та, бийик кемине жетти. Бу шүүлтени чокымдаарга база бир тоомжылу кижинин — РСФСР-дин ле Бурят АССР-дин наукаларынын кайралду ишчизи, филология наукалардын докторы Д. Банзаровтын адыла адалган Бурят государственный педагогика институттын профессору М. П. Хамагановтын сөстөрүн угалы: «Нөкөрлөр, аңылу советтин члендери! Эмди, качан Слер менин сөзимди угуп отураарада, Слерде аңылу оппонент Михаил Петрович Хамаганов С. С. Каташтын доктордын ады учун бичиген диссертациязынын научный жандарын коркышту мактап, көдүрүп туру деген ле өскө дө шүүлтелер болордон айабыс.

Је бир де андый неме јок. Чындык учун турган кандый ла оппонент, автордын ижи керегинде куучындап тура, анда јаркынду, јилбилү, јангы, терен, јаан учурлу көгүс шүүлтелери јанынан айдар учурлу. Мен С. С. Каташтын доктордын ады учун монографиязын шиндеп тура, автордын (соискательдин) наукадагы јединдери ле јенүлери керегинде јажырбай, ачык-јарык, бастыразына угулар үнимле айдып турум. Мыны акту бойымнын ла ученыйдын агару кереги деп бодойдым».

С. С. Каташ чындап та узак ондон бери көп национальностторлу совет литературанын чылазыны јок пропагандизи. Онын бастыра ижи «Литературалар најылыгы — калыктар најылыгы» деген кычырулу өдүп јат деп айдарга јараар. Сергей Сергеевич бичинчилердин, фольклористтердин ле критиктердин Бастырасоюз ла регион јуундарында туружып, научный докладтар, јетирүүлер эткен, јаркынду сөстөр айткан.

С. С. Каташтын јайаан ийде-күчи јаркынду өзүмде. Бис оны наукада јангы иштер бүдүргениле, јангы бичиктер чыгарганыла, терен шүүлтелү статьялар јарлаганыла, курч, чечен сөстөр айтканыла көп катап уткырыбыс. Бис билерис: бичинчи-ученый бойынын алтан јажынын да кийнинде терен шүүлтелү, јангы табынтылу көп иштер бичиир.

Сергей Сергеевич Каташ јүрүмди сүүйт, јүрүм де ого каруу эдип, оны сүүп јат.

Габриэль Гарсиа Маркестин бичиген «Эдрени оору өйдөги сүүш» деп жаңы романы испан тилдү ороондордо кепке базылып, телекейде сүрекей жылбилү ле солун болуп туру. Бичинчи «Унита» газетке эткен интервьюзында жаңы чүмдемели, бойынын жайаан ижи керегинде куучындады.

«УНИТА», РИМ

— «Эдрени оору өйдөги сүүш» деген роман слерге 1982 жылда Нобел сый берер деп јоп чыккан кийининде бичиген баштапкы роман болор. Онын да учун слер, байла, жаңы ишке некелтени тың ла эткен болбойоор?

— Нобел сыйла сыйлаткан согында мен бир жылга шыдар нени де бичибегем. Је качан бичиген чаазындарымды чыгарып аларымда, мынаң озо бичигеним бойыма јарабады, онын учун көп кубулталар эткем. Мен романымда болуп турган керектерди бежен жылга кайра көчүрдим. Баштапкы бичимелде керектер бистин чактын јирменчи жылдарында болуп турган. Је эмди мен көргүзилген историяны өткөн чактын сегизенинчи жылдарына баштаар деп шүүнип алдым. Мен бу бичикте улус сүүшти јүрүминде алып јүрер аргалузын, сүүш бу карып калган, је оны чеберлеп алган улуска кандый учурлузын көргүзейин деп санангам. Је бу эки ле карган кижинин сүүжи керегинде куучын эмес. Мен өткөн чактын учынын историязы аайынча көп иштер көдүргем, ненин учун дезе, историядагы керектерди чып-чын бойынча көргүзейин, ол өйдөги аялганы орныктырып, ол тушта канайда јуртаган, иштегем, керек дезе кандый чечектер ле јарашты јииттер сүүйтен эди — оны ончозын көпчидиш јогынаң көргүзейин деп санангам.

— Романда куучын Колумбиянын кажы городаы керегинде өдүп јат?

— Бу бириктирилген јуунты сүр-кебер болор, онын кеберинде Колумбиянын үч городаы — Картахеннин, Санта-Мартынын ла Барранкилиянын бүдүмдери јаба көргүзилген.

Романды бичип тура, меге ада-энемле көп куучындажарга келишкен. Менин адам өткөн жылдын учында, 84 јаштуда јада калган, энем эмди 80 јашту. Мен олорло узак куучындажып туратам, је олордын јүрүми керегинде роман бичиирге турганымды айтпагам. Романнын төзөлгөзинде озо баштап ада-энемнин сүүжинин историязы болгон, согында чүмдемелге өскө историялардан бир кезек учуралдар кошком. Кандый да сюжет кижинин табынтызыла колбулу ине. Бис озо баштап јүрүмнин бир үзүгин, оноң экинчи, үчинчи үзүктерин алып, ончозын бириктирип јадыс, учы-учында кандый да јап-јаңы бүдүм бистин алдыска јада берет. Мен ненин учун күнүн ле келип, олордын сүүжи керегинде шылап турган јажыдымды ол ло бойынча чыгара айтпагам. Айла олор бу јанынаң куучындаарга сүүйтен. Је мыныла

колбой аярулу керек болгон. Бир катап мен адама телефон согуп, куучындажар күүним бар деп айттым. Азыйда ол телеграфист болуп иштеген, а менин романымнын геройы база телеграфист болордо, мен адамнан колбунун сүрекей чүмдү эп-сүмези не деп адалганын угарга санангам. Соңында, качан менин адам жада калган кийининде, Колумбиянын бир газеди оныла божоор алдында өткүргөн интервью жарлаган. Журналист адамнан ол нени-нени бичириге ченешти эмеш пе деп сураган. Адам ого айткан: «Бойымнын сүүжүмүнүн историязы керегинде бичийин деп санангам, же бир катап уулым телефон соголо, телеграф станциялар ортодо эп-сүмелердин бирүзи канайда адалган деп сураган. Адазы ол ло тушта сезип нйген: андый романды онын уулы бичип баштап койгон».

— Телеграф колбу жарамыкту иштеген...

— Онызы андый. Јүрүм биске сыраңай ла кайкамчылу, сакубаган «сый» эдет. Је бот онын да учун мен бу бичиктин тбзблгбзине чын болгон керектерди салайын деп шүүнип турум. Јаңыс ла санапып тапкан сюжетке тайанып, романды канайып бичип чыдаар — мен мыны кайкадым.

— Слер эзен-амыр коштой ло жүрген улустын күнүни жүрүминен алган материалдарла коштой, кижинин кылык-јаңын көргүскен классика литературанын ченемелин, темдектезе, Флобердин чүмдемелдерин тузаланганаар деп бодойдым. Чын ла андый болгон бо?..

— Мен бойымнын романымдагы керектерди өткөн јүсјылдыкка көңүрерге, шак ла ол өткөн чакта бичилген деп јурамалдарга, ол өйдөгн романтиканын ууламјызын, жүргери кебер-бүдүмин тузаланарга санангам. Бу ууламјылардын улудан улу туружаачызы шак ол Флобер болгон «Бовари абакајды» катап-катап кычырып тура, Флобер јаңыс ла сүүштин историязын эмес, је ол бјдин ајалгазын көргүскен деп билип алдым. Меге эн ле учурлузы мыны улу француз канайда эдип турганын билип алары, бойымнын романымда онын эп-сүмезин тузаланары болгон. База бир јаан учурлузы XIX чактын романынын бүдүм-кеберин шинжүлөп билип алала, андый јарт шүүлтелу XX чактын романын бичири болгон. Мыныла колбой менин санаама бир куучын кирет. Анда айдылган: «Литературада бичикчи кижиде јаңыс ла поэттердин ле критиктерди ајдарга келижер, ненин учун десе, романисттер өскө авторлордын чүмдемелдерин јук ле омор канайда бичип турганын билип аларга болуп кычырып јадылар».

Бис, бичинчилер, оморло анатомия аайлу иштер өткүрип, чүмдемелдин бүткен кебер-бүдүмин билип алала, бойыбыска канча ла кире көп туза аларга күүренип јадыс. Шак бу амадуга болуп, мен өткөн чакта чыккан француз романдарды кычырдым. Менин шүүлтем ле болзо, романдардын учында, наукадагы шинжүлөрдө чилеп ок, библиография салар керек...

— Је слер оны ненин учун этпегенеер? Ол јилбилу болор эди.

— Мен кычыраачылардын аярузын коомойтыдып ийер болорым деп жалтанадым. Мен бойым коомой кычыраачы. Качан бичик күүнүм тийе бергенде, мен оны туура салып, өскөзүн аладым. Олорды кычырзын деп сагып турган көп чүмдемелдер бар. Онын учун кандый бир бичик бойу учун туружып тартыжар аргазы жок болгондо, мен оны таштап жадым. Бойым бичип турганда, акыр, менин романымды кычыраачылар база мынайда чачып ийгей не деп, кут жок коркыйдым. Онын учун, качан бичиктеги керектер эрикчилдү боло бергенин сезип ле ийгемде, сюжете кандый да жаңы бурылчыктар табарга кичеенедим.

— Бичиичилер, журналисттерге көрө, кычыраачы керегинде сананбай жат деген шүүлте база бар.

— Качан мен бичинип отургамда, жаантайын кычыраачы керегинде сананып жадым. Андый кылык-жаң менде журналисттин ижинен арткан. Журналистика ла литератураны бөлип турган чийү ол жаңду ла неме деп, мен жаантайын айдатам. Мени эн ле озо тын жилбиркедип турганы критиканын эмес, кычыраачылардын шүүлтелери. Критикада бир де эмеш болзо, түп шүүлтелү тоолу статьялардан өскөзүн мен кычырбай жадым. Качан меге кычыраачылардын бир-бирүзи слердин бичигеерди учына жетире кычырбаганча колдон ычкынбадым деп айтканда, ол меге эн бийик мак, ол менин көксимде алып жүргөн күүним.

— Слердин романда бичиген керектер XIX чакта өдөт, оны XIX чактын тилиле, эп-сүмезиле бичигенеер, же компьютердин болужыла. Мында кандый бир жарашпастар бар эмес пе?

— Компьютер меге тегин ле согоочы машинка, анда чүм де жок, эптү ле тузалу. Мен перо саптаган агаш ручкала бичип баштагам, онон авторучкага, эски согоочы машинкага, онын сонгында электрический машинкага көчтим, эмди десе компьютерле иштеп жадым. Же компьютер менин ордыма роман чүмдебейт, ол жүк ле бир канча түрген ле чылазыны жок иштеер арга берет. Менде компьютер жирме жыл мынан озо болгон болзо, бичиктерди эки катапка көп бичиир эдим.

Романын башталганынан учына жетире сүүштин темазы өдөрдө, мында өскө тема: жуу-чак, Латин Америкада казыр, албанду жүрүм коштонот...

— Бу тема мени улай ла жүрексиредип, өкпөөридин туратан. Ол меге, байла, таадамнан көчкөн болор. Таадам Колумбиядагы граждан жуулар керегинде көп куучындайтан, бу куучындарда балага учурлап бонь сананып тапкан кайкамчылу, же чын жүрүмде болбогон историялар айдылатан. Шак анайда, ол өйдөги керектерди мен бир жаанынан кеп-куучындар, экинчизинде жүрүмде болгон политический түймееендер ажыра билип келдим. Меге Колумбияда жуу-чак божоголок. Откөн жүсүлдыкта бисте либерал партия бар болгон. Ол ороонды консервативный партияла элижип-селижип башкаратан. Түймееен-тартыжулар болуп, онон жөптөжү тургузылып, түймееенде турушкандарга

жуучыл жамылар ла пенсиялар берилетен. Же мындый ок керектер жан-да тургандарга база таркадылатан. «Полковникке кем де бичибейт» деген романда онын төс геройы — полковник жажын-чакка ого жуу-нын туружаачызына деп күндүлү пенсия берилерин сакып жүрген, же жуу анайда ла башталбады. Откөн чактагы калганчы улу түймеечи генерал Рафаэль Урибенинн программазын бүдүрүп алган болзо, Колумбия эмдигизинен тын өзүмдү ороон болор эди. Ол федералист болгон, качан Венесуэлада федеральный башкару жаан женү аларда, бу кижн Колумбиянын башкарузына удурлажа тартыжарга Венесуэла жаар жүре берген. Бүгүн андый немени кем де ондобой жат: бойынын төрө-лине удурлажа өскө государствонун јеринен тартыжар дегени кай-камчылу. Менин бастыра бичиктеримде чилеп ок калганчы романым-да көп јолдыктар бу белетелген, же болбой калган антарышка учур-лалган. Менин эмдиги ле шүүлтемле болзо, менин ороонынын бу јүс-јылдыктагы бастыра кыйын-шыралары өткөн чакта федерализминн јендирткениле колбулу.

— Слер эмди нени бичип турыгар?

— Менде бир сүрекеј кыскачак, 150 страницадан өтпөс исторический роман бичиир амаду бар, же мен ол керегинде эм тургуза куу-чындабайын деп, ненин учун дезе онын идеязы учына јетире чокым-далып јарталбаган.

— Ол роман Симон Боливардын жүрүмининн историязы керегинде деп айдыжадылар.

— Болзо болор. Онын соңында эске алынгандарымды бичийин деп бодойдым. Бичинчилер эске алынышты бичиирин ончозын ундып койгон кийинде баштайдылар. Мен дезе эмди ле бичийин деп турум. Олорго мениле болгон ончо јилбилү солундар, чын историядан алынып, менин романдарымда көргүзилген керектер кирер. Шак анайып мен өдүп келген јолдорымла ойто катап јорыктаар, кееркемел табынтылардын төзөлгөзине салылган керектерди айдып берер күүннн бар. Бойынын бастыра жүрүмининн јолдорыла ойто катап өдүп келгенинен јилбилү неме бар эмеш пе.

1986 ЖЫЛДА ЧЫККАН 5 (1334) НОМЕРЛҮ
«ЗА РУБЕЖОМ» ГАЗЕТТЕН КӨЧҮРИЛГЕН.

КЕЕРКЕМЕЛДИҢ КЕЕН УЛУЗЫ

А. ТЫБЫКОВА,
филология наукалар кандидаты

КЕЕНДИКТИҢ ШИНЖУЧИЗИ

Калыктын кеендик чүмдемелин терен оңдоп, бастыра жүрегиле оны сезип, эди-канынын тамырларыла өткүрүп, Алтай жердин жаражы, онын журукчыларынын иштери жон ортодо элбеде жайылып барарына жол ачып, Алтайда кеендиктин кееркемелин бойынын бийик кемине көдүрерге амадап, область ичинде жаан иш өткүрүп турган алтай искусствовед Владимир Иванович Эдоков керегинде жылу сөстөр айдар күүнүм келди.

Кеендиктин кўрмезин чечип, журукчынын журук ажыра көргүскөн жажытту санааларын сезип, жакшы-жа-

манды ылгаштырып билери кижжи жайалталу болгонынан, чылазыны жок көп иштеп турганынан камаанду. Бүгүнкү күнге жетире В. И. Эдоковтың журукчылар керегинде бичигени, наука жанынан терен шүүл-телери, көп көрүлөр башкарганы ла оной до өскө иштер өткүрүп турганы оны аңылу жерге тургузат дезе, жастыра болбос.

В. И. Эдоков 15 январьда 1936 жылда Горно-Алтайскта чыккан. 1958—1963 жылдарда СССР-дин журанары жанынан Академиязынын Ленинградтагы И. Е. Репиннинг адыла адалган журапкан, графика, скульптура ла архитектура аайынча институтунда кееркемелдү чүмдел-гининг теория ла история факультетинде үренген.

Институттын кийининде ол төрөл Алтайна бурылган. Эки жыл педучилищеде жураарынын үредүчизи болуп, 1966 жылдан бери Туулу Алтайдагы история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институттын научный ишчизи болуп иштейт. 1970 жылда «Г. И. Гур-

кин — баштапкы алтай журукчы» деп тема аайынча диссертацияны белегеп жараткан кийининде ого искусствоведениенин кандидаты деп научный ат адалган.

Бойынын наукада иш-жолун ады жарлу алтай журукчы Чорос Гуркиннин журуктарын ла онын чүмделгиле колбой иштерин шиндегенине баштаган. Г. И. Гуркиннин жайаан ижин калыктын историязыла, онг ийде-күч берген төрөл жериле колбулу көрүп, мындый жылу сөстөр айдат: «Г. И. Гуркиннин жүрүмн сок жагыс кижинин историязы эмес, же онын жүрүмн — калыктын ойгонгоны, өзүп келген жолы... Бүгүнгү күндерде Сибирдин жураар чүмделгизи бийик кемине једип калган өйдө, Гуркиннин ады-жолы журукчылардын ортозында жылыярдаг болгой, там агылана берген. Онын журуктары бүгүнгү мундар тоолу журуктардын ортозында жылыбай, Алтайдын ар-бүткени керегинде жүрекке торгылган кожон болуп артып калган». В. И. Эдоков «Г. И. Гуркин. Онын жүрүмн ле чүмдемели керегинде очерк» (1967), «Г. И. Гуркин ар-бүткен ле кееркемел керегинде» (1982), «Оностыг усчызы» (1984) ла алтай журукчы керегинде ононг до өскө иштерин кепке базып чыгарып, ас та болзо, алтай калыктын ортозынан мөңкүликке ады ундылбас, кееркемелдин эрјннези болгон Чорос Гуркинле та-ныштырат.

В. И. Эдоков анайда ок ады жарлу журукчы Н. И. Чевалков керегинде бир канча иштер база бичиген: «Андый журукчы болгон» (1966), «Журукчы Н. И. Чевалков» (1972) ло ононг до өскөлбөн. Јайалталу журукчынын јенил эмес жүрүмн ле онын жайаан ижин шиндеп, ол мынайда айдат: «Н. И. Чевалковтын агылу јайалтазы Улу Октябрьдагы социалистический революциянын „күкүртиле“ ачылып, онын жайаан иштеги баштанкы алтамдары революциянын ла граждан жуунын кийинде жаңы обществоны төзөп турар өйлө, көпнациональный совет кееркемелдин өзүп башталганыла колбулу».

В. И. Эдоковтын Ф. Торхов, И. Ортоңулов, Г. Борунов, М. Бабаков, А. Ананьин, А. Таныш, В. Запрудаев, В. Чукуев, С. Янсон ло ононг до өскө журукчылар керегинде бичиген статьяларыла кычыраачылар таныш. Анайда ок ол скульпторлор А. Гурьянов, К. Басаргин, В. Хромов керегинде јилбилү јетиру берип, өг-чололу чүмделгинин усчылары балкаштан, гипстен, агаштан үзүн-јүүр немелер эдип, бойынн кееркемел узын бийиктедип турганын темдектейт.

Туулу Алтайда кееркемелдин башталган жолы, онын өзүмн этаптарга бөлинип, элбек кеендиктин телекейине киргени керегинде В. И. Эдоков «Алтайское изобразительное искусство» (1968), «Туулу Алтайда профессионал чүмдемелдин историязы керегинде очерктер» (1981) деп научный иштерде јартайт.

Туулу Алтайдын кееркемјил чүмдемелинин өзүм-жолы төрт бөлүккө: (баштапкызы — XIX чактын учы — XX чактын башталганы; экинчизи — 20—30-чы жылдар; үчинчизи — 40—50-чи жылдар; төрттинчизи — эмдиги өйдөги) бөлинип јат деп темдектейт.

Ада-Төрөлдүк Улу жуу кеендиктиг өзүмине каршулу салтарын јетирген де болзо, алтай кееркемел чүмделги корболонуп өскөн, јуректи сүүндирген. Мында Владимир Ивановичтиг үлүз база бар. Шинжүчи көп архивтерден материалдар жууп, бис калыктын кеендигин ундыбай, оны баалап, ол кандый јол өдүп барганын билзин деп амадайт.

Алтай кеендикти бийикке чыгарып, ар-бүткеннин јаражын башка-башка ук калыктарга көргүскен. Текшисибир тергеезинде пейзаж јуралганын төзөөчизи Г. И. Гуркинниг јайаан ижин шиндеп, оныг 1907 јылда Томскто баштап ла тагынаг көрүзи, Туулу Алтайда баштапкы көрүзи 1925 јылда болгоны, областта јуранар баштапкы школ 1931 јылда ачылганы керегинде јилбилү јетирүлерле бисти Владимир Иванович таныштырат.

Ол бойынын наукада иштеринде кееркемелдү чүмдемелдин башка-башка кеберлерин албатыкеендигиле колбулу көрүп, наукада терег шүүтелү ачылталар эдет. В. И. Эдоков алтай кееркемелдү чүмдемелди терег шинжүлөп тура, оныг наукадагы көрүм-шүүлтези там элбеп, кеендикти алтай албатынын оос үлгерлигиле, литературазыла колбулу көрөтөнни билип алат. Оныг «Албатынын кееркемјил летописи» (алтай калыктын кай чөрчөктөрин журуктар ажыра көргүскени) (1979), «Кай чөрчөктөрдү журуктарла көргүзөрининг төс учуры» (1980), «Јурукчы Г. И. Гуркинниг литературада јайаан ижи» (1982) ле онон до өскө укаа-теориялу статьялары санаа алындырар сурактарды көдүрөт. В. И. Эдоковтын шинжүзи јагыс ла журукчылардыг иштерле колбулу эмес, ол бойынын наукада иштеринде анайда ок чүмдемелди историянын, этнографиянын терег тазыл-тамырыла јаба көрүп, алтай калыктын өг-чололык чүмдемелин шингдеерин баштады. Улаган, Кош-Агаш ла онон до өскө аймактарла јорыктап, 50—60 јылдарда өткүрилген экспедицияларда жуулган материалдарды ла музейдин экспонаттарын ајаруга алып, алтай калыктын тудунган-кабынган немелерин кееркеде јураганын, алтай ла казах улустыг кийим-тудумын, кебисти јарандырар ла агаштаг керектү јазалдар эткенин, куўниг инструменттерин эдип турганын шиндеп, албатынын чүмдемел устарынын эткен кееркемелдери јоголып калбазын деп, өзүп келеткен јаш үйе ада-өбөкөзининг элен-чактаг бери чеберлеп энчиге арттырганын кичееп јүрзин, өскө калык ортодо билдирлү өзүмдү јүрзин деп амадап, шинжүчи В. И. Эдоков бойынын статьяларын жуунтыларда ла газеттерде көп катап жарлаган. Ол кепке базып чыгарган статьяларында улусты чүмделги ажыра коммунизмге куўн-тапту эдип үредет.

В. И. Эдоков — терег шүүтелү, билгири бийик шинжүчи. Оныг монографиязы, беженге жуук укаа-теориялу статьялары научный жуунтыларда, чүмдемел-кеендик альманахтарда кепке базылып чыккан. Москвада, Ленинградта, Душанбеде, Элистада, Кызылда ла онон до өскө городтордо болгон научный конференциялардын нжинде ол улай ла туружып, јилбилү докладтар эдет. Журукчылардыг көрүлеринне ол

эмезе жаан байрамдарга ла аңылу жылдыктарга учурлалган көрүлөргө жарамыкту каталогторды В. И. Эдоков белетейт. Ого үзеери В. И. Эдоковтың область ла край ичинде, өскө городтордо кепке базылып турган газеттерде жарлалган статьялары эки жүс јирмеден ашкан.

Эмди В. И. Эдоков «Туулу Алтайдың кееркемел чүмделгизи» деп тема аайынча шинжүлү иш өткүрерин темдектеп алган. Ол бойынныг монография ижинде Туулу Алтайдагы чүмделгининг историязын јебрен чакта Алтайда јуртаган калыктың јадын-јүрүмиле колбулу шингдеер. Базырыкта, Туулайлуда (Катанду), Туйактуда, Башадарда, Көдүргеде ле оног до өскө јерлерде болгон казынтылардан табылган кийинстен, тереден, агаштан, јестен эткен јазалдар, кайа-таштарда јуруктар, јаланда отурган таш кезерлер алтай калыктың чүмделгизиле колбулузын учына јетире шинжүлөп, түп шүүлтени айдар туру. Ол Туулу Алтайдагы калыктың чүмделгизин јебрен чактаң ала эмдиги бйгө јетире шинжүлөп тура, Туштук Сибирьде, Орто Азияда јаткан калыктың чүмделгизи ого камаанын јетирген бе айса јетирбеген бе деп тўндештирип, шүүлтелерин айдар. Онын бу монографиязы үч жаан бөлүктен турар.

Баштапкызы — јебрен чакта Туулу Алтайда јаткан калыктың чүмделгизи. Экинчизи — алтай калыктың бң-чололык чүмделгизи. Учинчизи — Туулу Алтайда эмдиги кееркемелдү чүмделги.

В. И. Эдоков — СССР-динг јурукчылар Бригининг члени. Туулу Алтайда јурукчылардын биригүзининг председатели болуп, јашөс-курим ортозынан јайалталу јурукчылар, усчылар өскүрер ле оног до өскө иштерди башкарып, Туулу Алтайда РСФСР-динг јурукчылар Бригининг бөлүгин төзөөр ишти эрчимдү өткүрет.

В. И. Эдоковтың бичиген ыяучный иштерин, газеттер ажыра жарлаган статьяларын кычырарга солун. Ол кеендиктинг кеберин јартаганда, тилдинг эн сүрлү эп-аргаларын тузаланып, көгүске эбелгедий јурамал берет. Онын иштерин лаптап кычырзан, бичинчининг билери иле билдирер.

Владимир Иванович, алтай албатынынг кеесидигин шингдеер ишти оног ары јилбилү өткүрип, бийик ажулар ажып, терен суулар кечип, јаан једимдерге једигер!

ЈУРЕГИНДЕ АЛТАЙ КУУ

Ол кичү тужынаг ала журукчы борго амадаган. Бу уулчактын журуктары улусты чокым, јарт кеберлерле кайкадып туратан. Је ол анайда ок күүнниг олјозында болгон. Бир ле эмеш бош өйдө, көрөр лө болзон, уулчак колына гитара алып, оныг кылдарынан кайкамчылу күүлөр чыгарып, кожондоп туратан...

Бу жуукта областта тагынан журукчылардын ижиниг көрүзи өдөрдө, бис анда Б. Шульгинниг бир канча журуктарыла таныштыбыс. Бу көрү керегинде В. Владимиров «Звезда Алтая» газетте мынайда бичиген. «Кө-

рүде јарлу композитор Борис Шульгинниг иштери төс учурлу болгонин темдектеер керек. Бис композитордын журук жураарына јилбиркеп турганын азийда билбегенис, ол бойынын јакшынак журуктарыла бисти кайкадып ла јагыдаг сүүндирген».

Борис Михайлович Шульгинниг јиит тужы сүрекеј де сүүнчилү ле јаркынду өткөн деп айдарга болбос. Онын энези Ирина Алексеевна Чевалкова (эмди Шульгина) Туулу Алтайда национальный театр ачыларда, анда артист болуп иштеген. Јаантайын ла ыраак јол-јорыкта борорго келишкен. Борис бойы јилбиркек ле шулмус уул болгон. Ол Алтайдын јурттарыла энезиле кожо јорыктап јүрерин сүүп туратан. Је бир катап энези уулчагын айлында арттыргызып, бойы гастрольго атанган. Уулчак дезе бойы тагынан база јорыктаар деп шүүнип алган ошкош. Темир јолло јорыктап ийзе кайдар деп шүүнип, ол Бийскке јеткен. Онон ары алтай уулчактын он јылдаг ажа берген јорыгы башталган. Энези јанып келзе, уулчагы үйде јок. Бористи

бедреери башталган. Же Борис десе бистинг орооныстын төс райондорунун бирүзине — Ивановский областька жеткен. Анда ол Кинешма райондо Решма журтта балдардын туразына алылган. Анайда алтай уулчак төрөл жеринег ыраакта үренген ле чыдаган.

Төрөл Алтайна жанар деп шыйдынып турганча, бистинг Төрөлиске каргышту өштү жуу-чакту табару эткен. Б. Шульгин 1943 жылда, он сегис жажына жагы ла кирип турар тужында, фронтко атанган. Лиит солдаттын жолы Эльба суунун жарадына жетире чөйилген. Ол көп жуу-согуштарда туружып, шыркалаткан да, Төрөлининг кайралдарыла кайралдаткан да Төртөн алты жылда Решма журтка ойто келип, балдардын туразында таскадаачы болуп иштеген. Бу ла жылда үредүзин оноиг ары өткүрерге Ивановодогы журукчылар белетеер училищеге үренерге кирген. Же көстөнг уйан болгоны учун үредүни учына жетирип болбоды. 1948 жылда Туулу Алтайна ойто кайра айланып, он жылдан ажыра көрүшпеген энезине жолыгып, төрөл жеринде артып калган.

Бу өйдөнг ала онын күүлик чүмдемел ижи Туулу Алтайла, онын байлык фольклорыла колбулу боло берген. Музыка, онын жүзүн-жүүр күүлери ле бүдүмдери жанынаг билгирин там элбедип, алтай кожоннын күүзи аайынча бойы да кожон чүмдеерин баштаган.

Ол Горно-Алтайскагы педучилищедө ле пединститутта кожоннын ла музыканыг үредүчизи болуп иштеп, 1951 жылда Томсктогы күүлик училищеге үренерге кирген.

1959 жылда Б. Шульгин Казаньдагы консерваторияга үренерге кирген. Бу ок жылда консерваториянын баштапкы курсында үренип турган алтай студент ишке учуралган кожондор аайынча Бастырасоюз көрү бдп туру деп угала, оноор Туулу Алтайдын поэди Константин Козловтын сөстөрине чүмдеген «Койчылар керегинде кожонгын» ийген. Көрүге бистинг орооныстын бастыра талаларынаг үч мунгаг ажыра кожондор келген. Баштапкы сыйла бир де кожон темдектелбеген. Уч кожон — ол тоодо Б Шульгинининг кожонгы экинчи сыйла кайралдаткан.

Консерваторияда үренер тужында Б. Шульгинининг кееркедүлү чүмдемел ижи там жаранып, жагы ийде алынган. 1960 жылда Казаньдагы консерваториянын студенттерининг чүмдемелдери аайынча Москвада Чайковскийдин адыла адалган консерваторияда жаан ла жилбилү концерт Борис Шульгинининг «Ленин керегинде кожонгыла» ачылган. Бу концерт керегинде жарлу искусствовед Н. Шумская 1960 жылда «Музыкальная жизнь» журналдын алтынчы номериндеги статьязында Б. Шульгинининг кожонгын агыдал темдектеген. «Борис Шульгинининг кожонгынаг бис революциянын кожонгынын ийделү күүзин угуп турганыстый. Анда гражданский лирикалык күүн-сааа жарт көргүзилген. Лиит автордын чүмдемели ээлгир күүлик болгоныла агыланат» — деп, Н. Шумская бичиген.

Бу ок жылдарда Б. Шульгинининг кожондоры Казаннынг радиозы ажыра жагыланары башталган. Онын кожондоры Москванын, Горь-

кийдин, Новосибирсктин, Томсктын, Барнаулдын радиозы ажыра жагыс катап жаңыланган эмес.

Б. М. Шульгин алдындагы жылдарда алтай күүлөр жууры аайынча жаан учурлу иштер өткүргөн этнограф А. В. Анохиннинг чүмдемелдерин белетееринде ле жарлаарында турушкан. Бу иштер онын жайаан өзүмине камаанын жетирген. Б. Шульгин алтай күүлөрдүн байлык энчи-зиле таныжып, «Алтайдын музыка культуразы керегинде» бичикти кепке базып чыгарган. Ол бою да көп кожондор чүмдөп, алтай кожоннын жаркынду таркадаачызы боло берген. Алтай күүлөр аайынча симфониянын эн баштапкы чүмдемели Борис Михайлович Шульгинге келижет.

Онын алтай поэттер П. Кучияктын, Л. Кокышевтин, С. Суразаковтын, А. Адаровтын, Б. Укачининин, Э. Палкининин, П. Самыктын ла өскөлөрүнүн де сөстөрине бичиген кожондору текши жарлу боло берген.

Туулу Алтайда Б. Шульгининин А. Ильинле, А. Тозыяковло кожо алтай күүни ээлгир эдип там кенде жарандыраы жанынан өткүргөн ижинин учуры сүрекей жаан. Б. М. Шульгин бойы чүмдемел иш өткүрүп турганыла коштой, иинт композиторлорго жаан болужун жетирет.

Онын чүмдемел иштери керегинде Казаньдагы консерваторияда үрөткен үредүчизи, Совет Союзтын албаты артизи, Государственный сыйдын лауреады Назиб Гаязович Жигалов мынайда бичиген: «Борис Михайлович Шульгининин иштери күүлик чүмдемелде жаркынду болуп арттарында алаңзу жок. Онын анчада ла симфония чүмдеери аайынча ижи жаан учурлу болор. Алтай композитор күүнүн аргаларын чике ле элбеде тузаланарын жакшы билер. Онын да учун бу чүмдемелдер жүрөктөрдү сүүндирер аргалу».

Жарлу этнограф А. В. Анохин баштапкы алтай опера чүмдеер амаду эткенин бис билерис. А. М. Ильин десе алтай эл-калыктын «Торко-Чачак» деп чорчоги аайынча баштапкы балет чүмдеген. Эмди бис Б. М. Шульгинди баштапкы симфониянын авторы деп уткып турубис.

Жарлу совет искусствовед А. Г. Юсфин алтай композитордын чүмдемелдериле таныжып, мынайда бичиген: «Борис Шульгининин алтай эл-калыктын күүлик байлыгыла таныжар деген илбүзүн уткыыр керек. Ол алтай эл-жоннын күүлик фольклорыла теренжиде танышкан ла онын кожондорун жууп бичиген шылтузында алтай кожоннын күүзүнүн байлыгы керегинде наукада жаан учурлу иш өткүргөн деп айдарга жараар».

Б. Шульгин көп жылдардын туркунына областьтагы театрла колбу тутуп, бир канча спектакльдарды күү жанынан жарандырган. Ол областтын радиокомитетинде күүлик редактор болуп иштеп турар ойдө Туулу Алтайла жорыктап, көп күүлөр жуунадып, фонотекага бичиткен.

Бу жолдыктардын авторы Б. М. Шульгинле кожо көп кожондор

бичиген. Олордын тоозында: «Ленин ле партия», «Малчылардын ко-
жонгы», «Карлагаш», «Јаландагы көк чечек» ле өскөлдөри де. Онын
да учун композитордын чүмдемел иштерин мен сүрекей жакшы биле-
рим. Ол эмди экинчи симфония бичири јанынан јаан иш өткүрет.
Бир канча јыл мынан озо композитор бойынын «Байрам» деп маршын
ойногон. Је нсинг де учун бу марш ундылып калган. Алтай күүлер
аайынча бичилген маршты укканда, јүрегин сүүнип ле оморкоп ту-
рар. Мен бодозом, ол маршты кандый бир оркестрле јазап белетен,
текши эл-јонго јарлу эдер керек.

Б. М. Шульгин филология наукалардын докторы, профессор
С. С. Суразаковло кожо алтай чөрчөктин күүзи аайынча јаан јарта-
мал иштер өткүрген. «Маадай-Кара» деп кай чөрчөк Москвадагы «На-
ука» издательстводо кепке базылып чыгарда, Б. Шульгин онын күү-
лик учурына јартамал берген. Бис бодозобыс, бу мындыј тузалу, јаан
јилбилү ишти композитор мынан да ары өткүрүп, алтай күүлерге
јартамал берер.

Б. Шульгин јайаан иштиг көнү, чындык јолында. Оны эмди де
бийик ажулар, јенүлер сакыйт.

ЭЗЕНДЕЙ ТОЮШЕВ

АГАШ — БИСТИН БАЙЛЫГЫС

Аржан-кутук суулары күй алдына солоңыланып үрүстелген, аргымак тибирти тонылган Алтай... Јас келгенде, кобы-јиктер јайылган маралдың чечектерине ууй туттурат, каскактарга ајарып турзан, чорчок јериндеги немедий корүнер, јайа түшкен јаландар дезе торкомандык кебистий јадар. Јайы-кыжы онбос ондү јойгондор, чибилер, мөштөр көк-айастың түбине јайбан эдип, энчиликке ачык-јарык куучындажып тургандый бодолор.

Алтай јеристин кеен-јаражы алдынан бери калыктын кожоңына кирген. Оның көп тоолу байлыктарының бирүзи — ағаш. Ученыйлардың шиндеп јартаганыла, Туулу Алтайда 35 миллион гектар јерде ағаш өзүп јат, оның 750 муң гектар јерин мөш ағаш бийлейт. Мөш анчада ла Аба-јышта көп, оның да учун мында јуртагандар оны «Аба-јыштың сыйы» деп айдары да јолду.

Мөштө кузук болгон соңында Алтай јеристе тийинг де, албаа да, јаңыс сөслө, өскө дө ан-куш болорын туулык јерде јуртагандар јакшы билер. Энчилик болгон ағаштың чаганазы да, кузугының эмили де — јаан эм. Академик П. С. Палластың јартаганыла, кузукты черткен кижининг ийде-күчи түрген орныгат, јаан јашту улус дезе јиндиркей берет.

Алтай калыкта «Қара сайлу кузукты канай черткен эдибис» деп кожон до бар. Кузук кайда да, качан да болзо, јаан суруда. Қалганчы өйлөрдө мөштин чаганазын журы аайынча иш өткүрилет. Бу керекке анчада ла Аба-јышта ајару эдилет. Чагана жуучылардың ижи керегинде материалдарды улус газеттин страннцаларынан да кычырган, радиоберилтелерден де уккан. Је бүгүңги куучын ағаштың тузазы керегинде эмес, Алтай јеристин байлығын канайда тузаланып турганыс керегинде.

Алтай крайдың ағашхозяйство аайынча башкартузының ағаш-промхозторы, промышленностьтың јербойындагы предприятиелери јылдың ла сайын көп ағаш кезет, бу тоодо мөштөр дө. Ағашты жыгып белетеерининг эп-аргазыла ончо јерлерде чын ла чике башкарынып турган деп айдар арга јок.

Ағаш кезип турган јерлерге ајарзагар, кижининг ичи ачыр: түңзүйип калган төңөштөрдиг ортозында олуй-телий жыккан ағаштар јадар. Ағаш јыгаачылардың сөзиле болзо, бу јаткан ағаштар таштан-

чы, оморды строителъство до тузаланарга јарабас. Андый болордо, алкамык агашты тегин јерге не јыгындаган?

Аба-јыштыг јеринде белетеп алган агашты агын суулар ачыла бергенде, Уйменди, Кууны, Бийди тѳмѳн агазатан. Агыскан агаштын сууга чѳнгѳп, куйулгактарда артып турганы ажаруга алылбайт. Агаштын табы, будагы ла кирентизи сууларга чачылып турганына агаш-промхозтын специалисттери эмдиге јетире ажару этпейдилер. Иштеп турган улустын кичеенбезинен улам агын суулардын балыгы астайт. Мынызыла балыкчылар обществозынын члендери болорзынып тургандары чочыдулу керек.

Мѳш агашты корышыры керегинде кѳп куучын да ѳткѳн, закон до чыгарылган. Је Туулу Алтайдын эрјине агажы бу ѳйгѳ јетире јыктырганча. Мѳшти карамы јогынан кескенинен улам Кебезенде, Уйменде бѳткѳл аркалар эн артып калганы јажыт эмес.

Јас-кѳс ѳйлѳрдѳ јаандар ла јаштар јурттарды, оромдорды јарандыраарында туружып, јажыл ѳзѳмдер ле чагал агаштар отургызын турганы сѳрекеј јакшы керек. Мынызына бистинг сѳѳнер де, оморкоор до учурыс бар. Кижѳ кижѳ болгон адында агаш отургызар, бала чыдадар учурлу. Таадаларыстыг мындыј јанын бистердинг ундыбай турганыс јакшы.

Тѳрѳл јеримле јорыктап, мен јуртаган јурттарын, оромдорын јарандыраарында турушкандарды кѳп катап кѳрдим. Јурттарды јарандыраары, социальный ла культурный ѳбъекттерди элбеде тудары керегинде Ондойдогы ла Мѳндѳр-Соккондогы јурт Советтер Туулу Алтайдын ишкѳчѳле јаткандарына кычыру эткендер Олордын кычырузы ончо јерлерде текши јѳмѳлтѳ алган. Бу керекте школдордогы лесничестволордын члендери элбеде туружып тургандары јакшы. Темдектезе, Турачак зймакта Ногактагы орто ѳредѳлѳ школдын ѳренчиктери бу јылда ондор мун тѳс мѳштин чагалдарын отургыстылар. Уулчактар ла кызычактар агашпромхозтын јеринде ѳрт чыгарбазын бойлоунын тѳс кереги деп ондойдылар.

Бистинг ѳбластыта агаш кезилип те турган болзо, чагалдарды отургызары база тѳзѳлгѳн. Темдектезе, 1981—1984 јылдарда Туулу Алтайдын 10 мун 70 гектар јеринде агаш отургызылган ла агаштын ортозы аруталган. 1985 јылда 818 гектар јерге агаш отургызылган. Чагалдар анылу питомниктерде ле јылу јерлерде ѳскѳрилет.

Је бийиктей отургыскан јаш агаштын текши ѳзѳп јатканы кѳрѳнбейт. Анайдарда, олордын кѳбѳзи јаныс ла јабыстай ѳзѳп јат деп шѳѳлте эдерге келижет. Улаган, Кош-Агаш, Кан-Оозы ла Ондой аймактарда јаш агаш коомой ѳзѳп турганыла «ѳблмежколхозлестинг» јаандары бойлоры да јѳп.

Темдектезе, Кан-Оозындагы агашхоз Айулу деген ѳзѳктин агажын 1958—1960 јылдарда кескен эди. 1960 јыл киреде мында агаштын бир эмеш ѳрени ѳренделген. Је оног бери 25 јыл ѳтти. Анда агаш ла ѳзѳп јатканы кѳрѳнбейт.

Чындап, Кан-Оозына «Дружба» электрокирее деген неме 1958 жылда табылып келген. Онон озо андый киреелер бийиктей турган өскө дө райондордо болбогон. Шак онон бери жүзүн-башка агашхозтор ло агаш белетеер өскө дө хозяйстволор агашты көптөн белетеп баштагандар.

Агаш белетеште јаан жастыралар болгонун суулар соолуп, кырлар тазап турганы керелейт. Темдектезе, өрөгн райондордо агаш белетеер планду предприятиелер ле хозяйстволор агашты бир ле жерден бүрте кезип жадылар. Олордогы өзүп турган агашты үчинчи группа агаш деп чотозо, мында јаман неме жок. Ле журттардын ла турлулардын жанындагы агаш андый эп-сүмеле белетелгенинин каршузы јаан. Агажы кезилген жердин кыртыжынын чыгы кезем астап јат. Анчада ла кырлу жерлердеги тогмок суулар соолуп јат, керек дезе колодецтердеги де суулар тартылат. Онын учун удабас кезик журттардын эл-жонун ичер суула јеткилдеери ле турлулардагы текши малды сугарары энг уур-күч сурактардын бирүзи боло берерден аяабас. Суунын сурагы өрө турган райондордын хозяйстволорынын кезигинде эмди де катуланарга туру.

Чындап, агашты кайдаг, канча кирези кезетени агаш устройствовонг ајарузында тудулып јат. Бу жанынаг биске Москвадан ла Воронежтен (анылу институттан) специалисттер келип, агаш белетее-ринин аайы-бажына чыгып туратан эмтир. Олор агаш белетеер деланаларды ағылаган согында, кийинде бу деланаларда јаш агаш јайканын өзөрин јеткилдеери кыйалтазы јогынан бүдүретен керек эмес пе?

Мөш агаш — јаныс ла Аба-јыштыг эмес, бастыра телкем Алтайстын байлыгы. Ол жүзүн эдимдер эдерге табылбас агаш, эмил сайлу кузугы эл-јон ортозында јаан суруда.

Оңдой аймакта Себининг ле Кайыгчынын боочылары, Тоотой, Улемдер баштары кыжы-јайы онбос мөнкүлик мөштөриле байлык јер. Ле кижининг бойынын ла кичеенбезинег улам тайга да болзо артай беретен неме эмтир. Себининг бажында байбак мөштөрдн Чуйдын јолыла өрө-төмөн јорыктаган улус көргөн дө, олордын эмил сайлу кузугын јилбиркеп черткен де. Кузук кертумчук болуп бышкан ла согында, калганчы жылдарда мөштөрдн тагынан транспортту улус ууй тудуп ийер болгон. Кузукка болуп туку Барнаулдан, Новосибирсктен, Омсктон, Томсктон до келип тургандар көп учурайт.

Чын, кузукты јуубас эмес, јуур да, белетеер де јангу неме. Ле јаныс ла тоолу тобоголорго болуп, мөнкүлик мөштөрдн бұрин сындырып турганы чочыдулу. Мынайда ла сындыра-сындыра келеристе, Себининг кайран мөштөри чек кунурап калды. Чолтык башту мөштөрдн көрөлө, кижининг күр-көкси чым эдер. Улус кезикте јаныс ла бойынын кызыл кардына болуп, тайганын байлыгын үрөп-сайап турганы ачу.

Кайыгчынын боочысында алдындагы жылдарда јык эткен мөштөр-

ди бүгүн таныыр арга жок: кезик жерлерде жүк ле төнөштөр түнгүйи-жет. Мынан агаш жыгарын тоолу жылдар мынан кайра токтоткон, же баш билинип агаш жыгары эмди де токтоголок. Кезик каршычылар мөштөрдү жангыс ла кузугуна болуп жыгып тургандары — эш-немеге жарабас керек.

Бүгүн де бистин тайгаларыста ас эмес улус кузуктап турулар. Олордын көбизинде билеттен болгой, жөптөжү де жок, бойлорынын ла күүнү аайынча кузуктаарынын ээжилерин бузуп тургандары жайыт эмес. Кижн сананза, хозайстволор ортодогы агашхозтын, госу-дарст-венный агашхозтын ла лесничестволордын, коопанпромхозтын көп тоолу ишчилери агаш-таштын ортозында улай ла болуп, анда кузук-тап турган улуска жолуккан ла кузуктаар ээжилерди бузуп турган-дарга некелтени тыгыткан болзо, ээжи бузаачылардын тоозы кезем ас-таар эди.

Андый ишти агаш корыйтан улус бүдүрбезе, тууразынан кем де бүдүрер дейтени — калас жерге ижениш. Агашты корыйтан улус бой-лорынын көндүрө бүдүретен каруулу ижин бүдүрбезе, ишжалды не-нин учун алып турулар? Кузукты жангыс ла алтай жеристин байлыгы эмес, госу-дарствонун жөбжөзи деп билер керек.

Албаты депутаттарынын Туулу Алтайдагы областной Совединин исполнительный комитеди келер жылдарда мөштин кузугун белетеери керегинде суракты бойынын заседаниезинде көрөлө, агашхоззайстволордон, коопанпромхозтордон, агашпромхозтордон ло ичбойындагы керектер аайынча органдардан (милициядан) мөштин кузугун айылу-башту жуунадарын жеткилдеерин некеген. Же жөпти бүдүрерине Оңдой аймактын агашхоззайстволоры ла милициязы жаан ажару ла некекте эдин турулар деп айдарга болбос.

Жангыс ла таг алдынан байыырга болуп кузуктап тургандардын эп-аргалары башка-башка. Темир така кийип алала, мөшкө чыгата-ны, кузук аларга мөштөрдү агаш токтокторло улдаары жоголголок. Онон улам мөштин будактары сынат ла терези сойылат. Токпоктогон агаштар соңында кургап калатаны жайыт эмес.

Мөшкө канча метр шыйдамду чыгып тургандар учураганча. Олор мөшкө чыгып, айландыра турган мөштөрдүн баштарын, будактарын жулдай согуп турулар. Кижидий ле кижн акча-жөбжөгө болуп, агашты үрөп-жулдап турганы коркымчылу.

Бир кезик «кузукчылар» мөшкө чыгарын күчсинип, мотокирееле агаштар жыгып турган учуралдар кайда! Жүк ле тоолу тобого аларга болуп Алтайдын байлыгын артадып турганы неге жараар?

Мөштин кузугун аайлу-башту жуунадарын жеткилдейтен улус — агашхоззайстволордын ла агашпромхозтордын каруулу ишчилери. Олор бүдүмжилеген ижин чындый бүдүрген болзо, кузукташтын каршузы токтоор эди.

Калганчы өйдө областьтын колхозторында ла совхозторында иш-теп тургандар тангынан малына белетеп турган блонди агашты жы-

гала, онын үстине обоолооры торт ээжилене берген. Эптүзи эптү ле, је карамы жогынан агаш жыгып турганы чочыдулу. Бир ле күнде канча тос агаш жыгадылар, а агашты өскүрүп аларга канча жыл керек? Олгон тартар чанак эдерине канча тос агашты (чет пе, кайын ба, байлаш жогынан) жыгадылар. Калас јерге агашты жыгып, сабырт ла эткен немеге үреерни токтодор ой келген эмес пе?!

1973 жылда Кенинин көлин айландыра чагалдар ла јыраалар отургузылган. Эмди көрүп турар болзо, койылын чыккан агаштан агаш та, јыраадан јыраа да јок. Ондойип өскөн өзүмге кандый чак түшкен? Бурулу болгондорды бедребегер — бу ок јердеги эчкилер бурулу. Эчкилерди јер-јалаңга божодып ийерде, олорго не болзын — өзүмдерди јаза отоп койгон. Эмди 15 гектар јер куу јалаң болуп артып калган.

1979 жылдан ала Теректүнүн суузынын он јанындагы јаратта четтерден болгой, каргана да чек артпай барган. Шылтагы — тракторло агаш тартып турала, јаратты тезе бастырып койгон. Онон јаскыда кирлү суу јыга бастырган четтерди, кайындарды, карганаларды агыза берген.

Агаш астап турганында бурулу улус — бойлорыс. Јурт јаткандардын айдыжыла, Майма јурттын алтыгы јанында јуучактан озо жүзүн агаштарга кумыткан ортолык болгон. Јаан-јаштар бога келип амырайтан. Је оны кем де ајаруда тутпаганынан улам теректер теңкейе өзүп, салкынга жыгылган, аллеялар дезе баргаага туй бастырган. Эмди мында канча јылдар кайра кандый јараш ортолык болгон эди деп эске алындылар.

Кош-Агаш та аймакта агашка јаан килемји эдилип туру деп айдарга болбос. Талду-Айры деп арканын агажы тоолу ла јылдардын туркунына суйуп калды. Чуйдын јеринде агаш тарып өскүрер арга бары аймактын тос јуртында отургыскан чагалдардын өзүминен јараталат. Онын учун агашты отургузып өскүрерине кажы ла биле, јурт кичеенер учурлу.

Айдын көлннинг кеен-јаражы албатынын куучын-эрмегине кирген ле Алтай јеристин магы болуп јарлалган. Көлдүн күнет јанындагы кайаларда јажына мөңкүлик карагайлар шуулажат, сол јанында дезе јык эткен коо кайындар кайкал болуп тургулайт. Мында јайы-кыжы көп улус амырайт. Чындап та, мындый јерге амыраарын кем сүүбейтен эди. Је керек өскөзинде: кайындарга јууктай базып көрзөгөр, бычакла чийе тартып, нени јурабаган, нени бичибеген деп айдар? Амырап жүрген улус ар-бүткенге күүн-кайрал јок болгоны чочыдулу.

Маралдын чечеги јайылар ла тушта Туулу Алтай јас бүдүмин тартынып ијет. Кыссылтым өңдү чечек кижинин сынын сергидет, күркөгүске сүүнчи ле ырыс сыйлайт. Алтай литературада «кызыл-марал јаш тужым» деп чүмделген сүр-кебер де бар.

Је кезик аразында јарашты ондобой, мензинер болуп үреп турганыс ачу. Тууразынан келгендер, анчада ла туристтер, маралды кыш

та өйинде карамы жогынан сындырып тургандары чочыдулу. Кадынның он жанындагы кайаларда өскөн төс-төс маралдарды килемжи жогынан сындыра-сындыра, эмди жүк ле төдөгөлөри артып калды. Бу неге жараар неме?

Партияның жаңы документтеринде келер өйдө жүрүмис там жаранары темдектелет. Же бистин ичкери өзүмис албаты хозяйствонун бастыра бөлүктөри тең-тай өзүм алынгананан камаанду болоры жарт. Келер бешжылдыкта партия ла совет органдар өрөги једикпестерди жоголторына ажару эдер деп иженер керек. Андый да болзо, агаш белетсеринде ле агаш өскүреринде аайына чыгарга күч сурак бар. Темдектезе, агаш белетеер предпринятиелер бойлорынын төс ажарузын агаш белетеер планын бүдүрөргө, агаш отургызар жакылтазына жаан учур бербей турулар. Үзеери, олоор агаш белетсеринин ээжилерин бузуп, кату каруузына кезем тургузылбайдылар. Областыа олоордын бажына чыгатын сок жагыс орган — агаш хозяйствонун ижин, агашты корып ла чеберлеп аларын шинжүдө тудар бөлүк. Же бу бөлүк «Бийскпромагашхоз» биригүнин башкартузында. Бу биригүгө ончо агашхозяйстволор кирип јат. Анайдарда, онын төс ажарузында канча ла кирези көп агаш белетеери. Мынан көргөндө, өрөги бөлүктин ишчилери агаш белетеериндеги једикпестерди коскорзо до, олоордо бурулу башкараачыларды кезедер моральный јан јок. Шак бу шылтактан улам көп једикпестерди јоголтотон бурулу улусты кезедерге күч.

Агаш жагыс та өскө продукция иштеп аларына керектү эмес, же ол анайда ок кижинин су-кадыгына ла тындуларга јарамыкту айалга төзөйт. Темдектезе, бир гектар јердин агажы конокко бойына 24 килограмм углекислота тартынат. Онызы бу ок өйдин туркунына 5 мун кижинин чыгара тынган тыныжындагы углекислотага бодолду. Кейдеги кислородтын 60 процентке шыдарын агаш берип јат.

СССР-дин жаңы Конституциязынын 67-чи статьясында мынайда бичилген: «СССР-дин граждандары ар-бүткенди чеберлеер, онын байлыгын корыыр учурлу». Мынызын жаан да, јаш та улус ундыбазын.

АР-БУТКЕН ЖАБАРЛАШ УЧУН ОЧ АЛАТ

Бистин журтап жаткан жер-планетабыста жеткерлү түбектер көптөп турганын статистика көргүзөт. Же мында керекти жаныс ла ар-бүткеннин камааны жок ийдезине жондоорго, оны бурулаарга жарабас. Ар-бүткендеги жеткерлердин көп жарымызы кижинин тенекей кылыгынан, кижинин ар-бүткеннин керегине, жадын-жүрүмине анаар ла киришип турганынан улам болуп жат. Сырагай жаан жеткерди өскө ороондордун керектерине киришип, жаны өзүп жаткан ороондордун ар-бүткенинин байлыгын тоноп, жалырадып, айландыра алкы-жөөжөгө аршамыкту кылыктар эдип тургандар жетирет. Онын учу-түбинде «үчинчи телекейде» ар-бүткеннин жеткири миллиондор тоолу улуска чындап та коркышту түбек болот.

Себастьян Кнауер,
«Штерн», Гамбург

Мюнхенде «Мюнхеннинг страховоу обществозы» деп организация иштейт. Ол классицизмнин кееркедүзиле тудулган телекейдеги мындай ууламжылу эг жаан предприятиелердин бирүзи. Биригү жылдын ла взноско 10 млрд. маркадан ажыра акча алат. Бу ла өйдө ар-бүткеннин жеткеринин коруланары аайынча страхованиенин кем там элбейт.

«Страхованиенин садузында жаны ууламжы темдектелет» — деп, эксперт Ансельм Смолка айдат.

Жер силкиненинин, чайык чыгып, вулкандар адылып чыкканынан улам болгон айдары жок жаан чыгымдардын бир кезеги эмди ле страховканын акчазыла орныктырылат. Же страхованиенин биригүлерине коркышту жаан түбекти сейсмический жанынан турумкай эмес промышленный райондордо — Калифорнияда ла Токиодо болуп турган жер силкиништер экекет. Андый учуралдарда миллиондор тоолу акчаны страхование учун төлөгөжин, бу керек сырагай ла тыг ийделү страхованиеле кампанияларга каланту согулта жетирет эди.

70-чи жылдардын тал-ортозынан бери Смолка телекей үстинде ар-бүткеннин жеткерлери керегинде чокым жетирүлөр жууп жат. Мында мундар жылдар кайра болгон жер силкиништер керегинде кыдаттардын бичимелдери, анайда ок наукада шигжүлү геология институттардын тоолоор-чотоор жап-жагы техниказынын бодоштырган ижи ле космостонг бистин токынал жок планетабыс керегинде спутниктерден согулган фотожуруктар шигделет. Шак бу иштер жер үстинде «жеткерлү» бастыра тергеелердин элбек картазын тургузып алгадый арга берет. Страховоу обществолор андый карталарга тайанып, олоорло башкарынып, күрлер ле порттордын жазалдарын тудуп турган промышленный предприятиелердин, атом электростанциялардын, стронтеый биригүлердин төлөйтөн взносторынын кемин тургузып жадылар.

Страховоу кампаниялар аяруга нени албайды дейдеер! Тоолордон көрөликтер. Кажызы ла миллион маркадан ажыра чыгым эке-

лип, улустын тынын үзүп турган ар-бүткөннүн жеткерлери там ла көп-топ туру. Кызыл Кресттин чотогонула болзо, 1960 жылда телекейде ар-бүткөннүн 54 жеткери учураган болзо, 1979 жылда ол тоо 81-ге жеткен. Мыныла коштой улустын да корооры тыгыды: ол тоо 22 мунган 142 мунга жеткен.

Андый коркышту «өзүмнүн» шылтактары неде? Ол керегинде айландыра ар-бүткенди үренип билип алар американ-английский «Эрсс-кэн» деп организациянын жап-жаңы өткүргөн шинжүзүндө айдылат. Биригүни ООН ло бир кезек тагынан организациялар акчала жеткилдеп жадылар. Авторлор «Ар-бүткөннүн жеткери: кудайдын колынын ба, айса кижинин кереги бе?» деп бажалыкту шинжүлү ижинде бастыра телекейле болгон жеткерлерди, Күнчыгыштагы чайыктардан, Тымк теңистеги жоткондордон баштайла, Төс Америкадагы жер силкиништерге жетире ончозын лаптап шинжүлегендер. Олордын эткен түп шүүлтелериле болзо, «ар-бүткөннүн» деп адалып турган жеткерлердин төс шылтагы киж и ар-бүткөннүн жүрүмине, өзүмине акара-баш жоктон кирижип турганында.

ФРГ-нүн жеринде, темдектезе, Рейн, Мозель ле Инн сууларда болуп турган чайыктар — гидроинженерлердин бастыра ижи. Олор кажы ла кичинеке те сууларды бетонло куйактап алар күүндү. Онон улам бу жуукта Баварияда бир канча гектар жерлер састалын калган, Рейн-нүн кеми десе, карлар тыг кайылып, ургун жааштар боло берерде, Кельннүн жанында жаантайынгызынан 10 метрге бийик көдүрилген. Бундестагта, айландыра ар-бүткенди корулаары жанынан закондор-дын проекттерин шүүжип турган бундестагтын (парламенттин) тура-зын айландыра кумакту таарлар чогул, калганчы жүсүлдыкта болгон эн жаан чайыктаг аргаданарга келишкен.

ЖЕТКЕРЛЕРДИН ОНЖЫЛДЫГЫ

Туулу жерлерде керектер өскөлөрнүн де онду эмес. Анда журта-ган улус агашты үрөп-талап, ар-бүткенге тыг каршу эдил, ого албанла жабарлап кирижет. Кайзерштуль туудан көчкөлөннп түшкен корым-дар ла суулардан улам виноградка жылдын сайын улай жаан шор эди-лет. Көп тоолу подьемниктер ле чананын жолдоры, кар токтодорына тузаланып турган жүзүн-жүүр химикат-корондор жажу өзүмдерди чек ле чучурадып турат. «Ичкери өзүм» Американын Бириктирген Штатта-рынын да ар-бүткенине ас эмес аршамыгын жетирген.

Откөн онжылдыктыг тоолоры мындый немелер жартайт: бу өйгө күйгектен 244 миллион, чайыктаг — 154, изү жерлердеги жотконног — 28, жер силкингенинен 12 миллион киж и корогон. Тыг өзүмдү ороондор көп сабазында ар-бүткөннүн жеткерине удурлажа артык белетенип ал-ганда, «үчинчи телекей» десе жеткерге удурлажар аргазы жок артат.

Тыг өзүмдү бай ороондордо кажы ла жеткерден орто тооло 500 киж и өлүп турган болзо, жаңы өзүп жаткан ороондордо ол тоо 3 мун-

га једет. Айла андый коромјы там көптөйт. «Эрсскэн» организациянын шингжүзинде айдылганыла болзо, «Сахель чөлдүн зонасында болгон ачанадаг, Бангладештеги чайыктаг улам 80-чи жылдарды чындап та коркышту түбектинг онјылдыгы деп айдар арга берет».

Киж ар-бүткеннинг јеткерине кураангы боло берген. Ар-бүткен удурлажат, ол јабарлаш учун өштөп јат. Темдектезе, Бразилиянын түндүк-күнчыгыш талазында алты жылга болгон күйгектен улам 20 миллион улус аштап-суузап жүрген, озор чек чөкөнөлө, учында келескендер, кактус (адырмакту өлөң) өзүм јип баштаган. Је Бразилия буудай өскүрери јанынаг телекейде төртинчи јерде турганын ајаруга алар керек. Орооннын башкарузы туку 1979 жылда суу көдүрер буунтылар тударына ла јаны јерлерди тузаланарына 500 миллион доллар акча чыгарар јоп јараткан. Је бу керекти јердинг бай ээleri бойынн күүниле тузаланып, там байыгандар. Озор өскө ороондорго садар монокультуралар өскүрин, экологиянын тунеелигин онон ары бузар јол ачкан.

Ар-бүткеннинг байлыгын калјуурып тонооры телекейде онон ары өдүп туру. Изү ороондордо жылдын ла 7,3 миллион гектар јердин агажы кезилет. Бу јер ФРГ-нинг јерининг үчинчи үлүзи болуп јат. Индиянын башкарузынын чотогонула болзо, агашты мынайып кезерин токтотпозо, Гималай кырларды эдектей јаткан јерлер келер јүс-јылдыктын ортозында Айдын үсти ошкош кип-килен, ээн јада калардаг айабас, ононг улам көп улус јаткан төмөндөй јерлерде суу јайылары там тыгыыр чочыду тура берди.

Гималайлар, өскө дө кыр-туулу төс јерлер чилеп ок, «суу ойлодотон» механизм болуп јат. Кайылган кардын, ургун јааштардын суулары, јердин кыртыжында өзүмдү шүүргектерди өдүп, Инд, Ганг ла Брахмапутра деген улу сууларды байгызып турат. Је калганчы онјылдыктын туркунына бу јаан учурлу жүрүмдик тамырларда азыйда качан да болбогон элбек кемдү јеткерлер кайкатты. Мында, беженинчи жылдарга көрө, чайыктардын кеми 14 катапка көптөгөн. Эксперттердин шиндегениле болзо, келер 1987 жылдын јайында, качан жылдык чыктын 70 процентке шыдары түжүп турган өйдө, материальный јылыту 2 миллиард доллардан ажар. Чайыктардын база бир түбектү јаны бар: беш жылга өткүрилген шингжүлерле болзо, каанг жылдарда Гангтын суулары 18 процентке астаган. Суунын кирмин шингдеер национальный программага келиштире Индиянын башкарузы 17 буунты туттуркан. Јерди јаирадып, суунын түбинде жуулып турган баларданг улам ол јазалдардыг тузазы јабызап турат. «Инженерлер кандый да кайкамчылу табынтылар эдип турза, озор эн ле озо келип јаткан кубулталардын шылтактарын эмес, билдирип келген темдектерин керелейт» — деп, «Эрсскэннинг» шингжүчилери керелейт.

Талай кайнап турарда

«Үчинчи телекейге» кирип турган ороондордо эн јаан түбекке мы-

нанг озо ар-бүткенинң јеткериненг озо ло баштап тарый соқтыртып турган јерлердин эл-јоны шыра көрөт. Шлак анайда бүгүн Мексикада журтап јаткан 1,5 миллион улузы азыйда Текскоко деп көл болгон, эмди тын јааштар болгондо, көблмөктөнип турар ойдык јердин түбинде журтагылап јат. Гантиде Порт-о-Пренс городты јакалай турган ээн кырларды төмөн түшкен суучактар, учар суулар болуп күркүрөп, шуулап, городтын оромдорына јайыла берет. Качан Индиянын төс городы Делиде Джамна суу јараттарынан ажна бергенде, кижі јатпас эдип токтоду тургускан јерлерде миллионнын төрт үлү улузы јеткер-түбекте болгылай берет.

Изү јерлердин јараттарын тузаланганы база ла экологиянын бүткен бүдүмине јара кирижерине экелген. Јараттарда бүткен таш кеберлү коралл кайалар порттор, каналдар, аэродромдор тударына табыштырылган. Кайыр-тейирлерди түзедиң, јебентик ағаштарды кодорып, јайлаткандар. Онын шылтузында теңистинг алдында болуп турган јер силкиништерден улам көдүрилген толкулар мында тын јылыйту-түбек эдет. Андый түбекти бойынын көзиле көргөн бир шин-жүңи мынайда бичиген: «Баштап тарый тын эмес ниделү толку теңистинг үстин «көдүрип» келер. Онын соңында суу тын ниделү толкуланып, теңистинг ичи јаар аңданып барганда, онын түбинде јаткан риф-кайалар ла чөңгөн керептер көрүнип јадат. Көрзөң, талай торт ло кайнап јаткан немедий. Је бот, теңистинг ортозынан коркышту күзүрт-јызыртла бийиги одус метрге јетире, түргени бир часка 200 километрге једиң турат толку келип ле јат, келип ле јат. Суу бу ла бойынча 10—15 минут киреи коркышту толкуланып, калаптанып турала, јемирип алган не-немелерди јалмай алып, ойто ло кичинектеп жүре берет. Калапту јотконноң арткан бускалаңдарды эмеш араай келген толкулар учына јетире јалай согот...»

Теңистерде андый кирү толкулардын түргени бир часка 700 километрге једиң турат. 1960 јылда Чилинин јараттары јанындагы суу алдында болгон јер силкиништең керек дезе Японияда туулар јемирилген.

Јараттай јерлерди канча ла киреи колго кийдирип тузаланарын элбеткен сайын јеткердин түбегин анча ок киреи көптөп јат. «Мюнхенде үзеери страховать эдер общественый» експерттери мынайда бодогылайт: «Јараттар кууй канча ла киреи көп промышленный јазалдар ла коночылык биригүлер тудулып турганынан улам олордын кирү толкулардын түбегине алдыртар коркыдузы анча ок тынғыйт».

Суудагы јоткондордын түбегин андый ок коркышту. Кариб талайда шуурган-куйун да бол, Индийский теңисте циклон до, Тымк теңисте тайфун да болзын — орды јангыс. Бангладеште 1960 јылдан 1981 јылга јетире болгон 37 јотконноң улам корогон улустын тоозы 400 мун кижиге јеткен. Је белетүзи эмеш онду дегедий Филиппиндерде анча ок тоолу јоткондордон корогон улустын тоозы 6 мун болгон. Улус јеткерге алдыртпазына јаан учурлу керек журтайтан јер кандый бүдүмдү тудулганы база ајарулу эмитир. 1983 јылда Францияга кирген

Полинезиянын ортолыктарында болгон алты жаан жотконног улам он мун тура жемирилген. Анчада ла эмдиги ойдин жагжыгузыла тудулган кирпич туралар тын жемирилген, а байагы салам жабынтылу агаш туралар дезе анча кирези тын алдырышпаган.

Орөги адалган Мюнхендеги биригүүннн чоногоныла болзо, ар-бүткенниг жеткеринег жемирилген кажы ла онынчы тура жоткондордын үлүзине келижип жат. Спутниктерде ле самолеттордо шинжү өткүрер ле жетирү эдер жазалдар тургузылган, озор циклондордын сырагай бозогине кирижер аргалу да болзо, жоткондордон улам жылдын ла болуп турган жылйтулардын кемн сүрекей бийик арканча. 1974 жылда Гондураста болгон «Фирн» деп адалган жоткон 400 миллион доллардан ажыра баага турар чыгым эткен.

Анзыраган тонош ло онын баазы

«Эрсскэннинг» шинжүлери адылып чыккан вулкандарды «кеминде ийделү» жеткер деп айдар күүндү. Же андый вулкандар бүткүл талааларды, ичкерн бозүмди жок эдип салатан учуралдар телекейлик историяда бар болгоны жарлу. Шак анайда Критте Миной культура жайрадылып жоголгонун Грециянын Санторин ортолыктагы болгон вулканын салтары деп жартап жадылар.

Туу-кырлар эмди де токтоду жок чочыдулу болуп артат. «Өлүмнен кыйыжатан эн артык арга — вулкандардан ыраада жүрери» — деп, «Эрсскэннинг» шинжүзине айдылат. Же кыртыжы үрелип, азыйда ан өскүрген, кыралаган жерлер, кажулар энзиреп артып каларда, вулкандар адылган жерлерде улус жуулып, анда токтоп, журттар төзөгийт. Ненин учун дезе, мында кыртыжы эн ле байлык, күлле жарандырылган жерлер жадыры. Индонезиянын демографический картанын көргөндө, эн көп улус журтаган жерлер вулканду райондорго келижип турганы жарталат.

Жара аттырткан вулкандар мундар тоолу улуска өлүм экелет. Онын да учун ученылар инфракызыл аэрофото согуштын, жердин магнетизмин, кыймыктажын ла кратерде изүүни кемжигенин ажыра, озордын болужыла вулканнын такып адылып чыгар ойни ажындыра айдып берерге күүүренип жадылар.

Айландыра ар-бүткенде жайрадылыш токтобой, албаты-жоннын тоозы түрген көптөп турганы бистин планетанын ар-бүткенниг жеткерине удурлажар аргазын уйададып туру.

Жуук өйлөрдин туркунына ар-бүткенниг байлыгын мынайда анзырап тоноорын токтопозоос, жаан удабай биске жер-планетаны түбөктен аргадаарга келижер, онын баазы коркышту бийик, учы-түби карануй түн болордон айабас. Ар-бүткенниг алдында шок, каршу эткен кижн качан да шорлу артар.

1985 ЖЫЛДА ЧЫККАН 51 НОМЕРЛҮ
«ЗА РУБЕЖОМ» ГАЗЕТТЕН КӨЧҮРИЛГЕН.

ЛИТЕРАТУРА ШИНДЕШ

ГЕОРГИЙ КОНДАКОВ,

поэт, филология наукалар кандидаты

ӨЙЛӨ ТЕН БАЗЫТТУ

(Б. Укачинин проказы керегинде)

Горно-Алтайск. Областын национальный школ-интернады. Бого август айдын учкары, өрөлдөй жаткан жерлерде ийнелик бүрлү агаш саргарып келгенде, кезик кырларда карлап турарда, малчылардын, койчылардын, жылкычылардын, шоферлордын балдары мендегилейт. Олор төрөл айыл-журттары, телкем кобы-жиктерди, агашташты, шунудып өткөн Чуй тракты, көк-чанкыр Бийди таштагылап келген. Школдын коридорлорында тал-табыш, жай керегинде өткүн сөстөр угулат.

Төртөнчүнчү жылдардын учында бого Ондой аймакта тууларга курчаткан Қайырлык журттан батпак сиңду уул, Боря Укачин, келген. Ол мында 1936 жылда жылкычынын билезинде чыккан.

Ада-Төрөдү учун Улу жуунун жылдарында Туулу Алтайга Москвадан көчүрүп келген институттан арткан бичиктер ийит кижини кайкадып туратан. Борис олордын ортозынан эн ле калың дегенин, жараш, жаркынду журуктарлузын алып, је жаан удабай ойто экелетен. Орус тилле бичилген бичикти уулчак канайдатан эди — журуктары ла көрүп алып турбай.

Борис жылбиркек уул болгон. Онын орус тилле оос сөзлиги түргөн элбеп турган. Чек билбес эмезе учуры жарт эмес орус сөс туштаза, үредүчиден сураар керек. Тал-табышту перемен тушта ол үлгерлер бичип турган үредүчинин токтодып сурайтан:

— «Жол тактаары» дегени не?

Ийит литератор күлүмзиренетен: «Э-э, бу уул менин үлгеримди

кычырып койгон турбай». Борис бойы да алтай литературанын жолун тактаачы болорун сеспей де жүрөтөн болбайсын.

Школдогы литературный кружок. Бористин алтайлап бичиген баштапкы жолдыктары. Областын «Алтайдыг чолмоны» газетинде баштапкы үлгерлер.

Баштапкы үлгер «Магта менин адым» деп адалган. Борис үлгерлү газетти таап алала, балдарга көргүзериңең кемзинип, «Алтайдын чолмонын» интернаттын бир кыбында өнөттиин «ундып» койгон. Жанып келгежин, балдар үн алыжып турдылар: «Сенин үлгерин газетте чыккан. Сен күлүк эмтирин!».

1956 жылда Борис Укачин областын национальный школын божодоло, Совет Черүге барган. Төрөлинне жанып келеле, областын радиокомитетинде иштеген. Төрөл жерлериле учу-кыйузы жок жолдор. Жуучылдардын жүрүмү, жүрекке кару Алтай керегинде баштапкы үлгерлик бичик (1960 ж.) ажару жок артияган. Борис Укачин жүрүмнүн жаны жандарын көргүзип, алтай үлгерликтин тематиказын элбеткен.

Борис Укачининин эртеги жайаан ижинде онын төс ууламжалары — жүрүмде ле литературада кандый ла жаңыга жылбиркеги, суракты курч эдип тургузып, шүүлтеге кычыраы жарталган. Эмди ол алтай, орус ла бистин орооннын калыктарынын өскө дө тилдериле кепке базылып чыккан бичиктердин авторы.

Борис Укачининин ады-жолу үлгерчи болуп жарлалган. Онын кезик үлгерлери прозага жуукташ. Поэт кезик үлгерлик чүмдемелдерин («Аңчынын куучындары», «Кылык-жандар») куучындык база өскөзүн («Пастухтын күни») очерктер деп айдат. Олордын көп сабазы курч сюжеттү, төзөгөзине жүрүмнүн өдүни сурактары, тили жанынан агылу башкалу.

Укачининин көп үлгерлеринин бичиген чүмдемел эп-аргалары, поэтиказы база ок прозага жуук. Автордын жайаан иштеги амадузы — журамалдап айдар эп-аргаларды терең билип тура, проза жүзүңге жууктадары. Бу жанынан поэт жаңыс катап айткан эмес.

Анайдарда, Б. Укачининин прозага бурылганы — тегин ле учурал эмес, жолду талдаш. Мындый шүүлтени онын бичижинин агылу башказыла колбоор керек. Онын прозала бичип баштаганы удап калган: журналисттин жолыла жорыкташтын салтарыла бичилген «Жакшы улус» деп проза бичиги 1961 жылда чыккан. Онын соңында бичиген «Ачымайдын үйи», «Артур, Кырмалжынын уулы» деп эки куучын журналисттин блокнодынан «Туулардын ээзи» деп бичикке көчкөн.

Б. Укачининин «Боцман», «Кыш башталып турарда», «Кызыл чамча» деп куучындары критикада коомой эмес деп темдектелген¹. «Кызыл чамча» деп новелла 1982 жылда «Литературалык Россия» деп газетте темдектелген.

¹ А. Михайлов «Эмдиги ойго көрүш» деп статьясында бичиген: «Алтай малчылар керегинде Борис Укачининин «Кыш башталып турарда» деп таскадулу, билгир колло бичиген куучынын темдектеерге жараар».

Борис Укачин проза жанынаг байлык ченемелди Чынгыс Айтматовтын «Джамия», «Кызыл арчуулду терегежим», «Төһиниң көзи» деп повестьтерин көчүрүп тура алган.

Ч. Айтматовтын повестьтерин көчүрери жанынаг иштер Б. Укачинге сюжетти төзөөринин, кееркемел кеберлерди жураарынын, көп-национальностторлу совет литературанын жарлу ус бичинчизинин жакыдын билип аларга жаан камаанын жетирген.

Јетенинчи жылдарда жүзүн-башка периодика изданиелерде («Сибирские огни», «Знание» журналдарда, «Алтай» альманахта ла өскө-зинде де) Б. Укачинниң орус тилге А. Китайник, М. Назаренко, М. Юда-левич көчүрген повестьтери ле куучындары чыккан. «Туулардыг ээзи» деп жуунтыга (Барнаул, 1976) төрт повесть ле үч куучын кирген. Онын кийинде улай-телей «Кыш башталып турарда» (М., 1981), «Өлөргө жетире эм де узак» (М., 1982) деп бичиктер кепке базылып чыкты. «Алтай» альманахта (1982, 4 №; 1983, 1 №) Б. Укачинниң «Өлтүрген болзом торону» деп повези, 1983 жылда дезе башка бичик болуп бу ок чүмдемел Москвада («Современник») чыккан.

Б. Укачинниң прозазы жадын-жүрүмди јакшы билип, не-немени јарт чокымдап турганыла аныланат. Шак андый чүмдемелдердин тоо-зына Б. Укачинниң «Ойдин өни» деп повези келижет.

«Ойдин өни» деп повестьте ЧОН-нын жуучылдары Туулу Алтайда 20-чи жылдарда ак бандалардын калганчы уйаларын коскорып, оодо согуп чачканы керегинде айдылат. Б. Укачинниң чүмдемелиниң төзөл-гөзине И. И. Долгих Јаламанның мөңкүлери ажыра кызыл жуучыл-дарды коркышту уур айалгада өткүрүп барала, Кайгородовтын ак бандазын оодо согуп чачканы керегинде чын керек салылган.

Мында база катап айдарга турганым бар. Автордын «Ойдин өни» деп повезинде бичилген керектер орус литературада ады жарлу би-чинчилердин чүмдемелдеринде көргүзилип те калган болзо, ол мында бойыныг, акту бойынын көрүм-шүүлтезин чыгара айткан. Јарлу би-чинчилер Юрий Гордиенко, К. Гайлим, Г. Пушкарев, Вс. Иванов ла өскөлөри де бойлорыныг чүмдемелдеринде Јаламанның мөңкүлерин ажып барганын Б. Укачин орус бичинчилердин бичимелдерине жуук келиштире бичийт.

Андый жуук колбулардын темдеги орус бичинчилер ле Борис Ука-чин бу темага учурлалган сурактарды элбеде ачып, онын жаан учурлу шүүлтелерин јартаганында.

Борис Укачин бойынын повезинде жаңыс ла Јаламанның мөңкү-леринин бажыла өткөн ат-нерелү керектерле болорзынбай, повестьке алтай комиссар Нина Сергеевна Баграшеванын сүр-кеберин кожот. Батрактан баштайла, комиссар үй кижиге јеткен келинин сүр-кебери чындык.

Б. Укачинниң чүмдемелдери романтика-геронка ууламјылу: ак-гвардеецтердин бандаларын кырган кызыл жуучылдардыг тошторды ла таштарды, шуурганду соокторды өдүп келген јолдоры көдүринилү, бийик кееркемел кеминде көргүзилген.

Повестың учында жаркындү сөстөр бар: «Кызыл ой — ол Октябрьдың маанызының жаркыны. Ол жуу-согуштарда төгүлген калыктын канының будугы. Ой — жаскы кырада үрендеген үрендер. Бийик түжүм аларга турган болзогор, озо баштап үренди талдап алыгар. Же ол ло ой — жүгүрүк аттын маны. Жүгүрүктин тискинин тудуп билер керек. Тискинди чала тудар болзонг, жүгүрүк сени туура апарар...»

Б. Укачининин бичигинде өткөн ат-нерелү ойдин сүр-кебери терең шүүлтелү санааларга экелет. Повестың башталганында ла учында автордын ат-нерелү ойло куучындашканы чүмдемелди лирика-романтика бүдүмдү эдет.

Алтай прозада Б. Укачининин «Ойдин өңи» деп повези чыкканы ырымду ла эмдиги ойдин некелтезине, героизмди көргүзөрин некеген ойгө келижет. Же автор бойының шүүлтезин толо ачып болбогон деп кородоп айдар керек.

Нина Сергеевна Баграшеваның сүр-кеберин критиктер бичичинин жедими деп айдыжып та турза, ол сүр-кеберде автордын жетире ачпаган аргалары артып калды.

Г. Ломидзе Б. Укачининин прозасының көдүрингизин, бийик романтиказын темдектеп тура, мындайда бичиген: «Онын чүмдемелдерине эм үстине улустың кылык-жаңының ончо жандарын тоолу сөстөрлө толо көргүзери жетпей жат. Автор кезикте бойының өктөм күүн-табына жайылып, жүрүмдө болуп турган керектерди, аялганы, эбире курчаган не-немелерди кееркеде көргүспей жат»¹.

Борис Укачин алтай литературада төзөлип калган национальнй жаңгыгуларды көндүктирип туру. Мында куучын төрөл оос үлгерликтин тузаланары керегинде өдөт. Же Б. Укачин фольклорды бойының аңылу көрүм-шүүлтезиле тузаланат. Онын да учун Б. Укачининин повестытери өткөниш жок башказыла аңыланат, геройлордын национальнй бүдүмин, кылык-жаңын, көрүм-шүүлтезин чокым жартаарына болужат.

«Ээлү туулардын сыгындары» деген повесть — автордын шүүлтези фольклорло бириккенинин керези (чүмдемелде оос поэзияның жүзүн-башка бүдүмдери — кеп ле укаа сөстөр, кожондор, табышкартар, кеп куучындар, чөрчөктөрдин сүр-кеберлери тузаланылган), бичикте фольклор эмдиги ойло, XX чактын экология сурактарыла билгир бириктирилген.

Б. Укачининин бу чүмдемели социально-бытовой повестьтерге келижип жат. Онын идеяный көрүм-шүүлтезинде ээлү сыгындар керегинде кеп-куучын. Калыктын жаңдаган жаңы аайынча бу аңды адарга жарабас. Чактаң чакка жебрең тууларда жаңдап келген жаңды бускан кижини туулардын ээлери бурулап жат.

Укачининин повезинин күрдемелинин социальнй эмес, идеология, чокымдап айтса, психология түп шүүлте салылган. Ойгор санаалу карган Абаның шүүлтезиле алтын мүүстү сыгындар — агару, байлу аң-

¹ Ломидзе Г. Зрелость молодости. — Правда, 1977, 29 ноябрь.

дар. Je жүрүмде дезе, Абанын жеени майор Эрден анды адып, кудайга жарабас кылык эдип жат. Бу шүүлте социальный учур алынат.

Эрденди юридический жанынан бурулаар арга жок: анда аяк адар жарату бичик бар, же карган таадак Абанын шүүлтезиле болзо, ол бойынын ада-өбөкөлөрүнүн алдына каршу эткен: жебрен жанжыгуларды бускан. Эрден сүүген таадазына туулардыг ээзи жок, олор кижини канайып та болбос деп жартаарга ченежет. Карган Аба туулардыг ээзине бүдүп жат, ол сүүген жеенине сүрекей килейт, онын да учун «кинчекти» бойына алынат. Кут жок коркыган кижинин санаазына не кирбес деер! Абанын санаазында онын жулазы бойынан айрылала, кожон-комытла Текпенек-Алды деп кырдыг тамызы дөөн түжүп бараткандый билдирет.

Карган Абанын көрүм-шүүлтезин, жаңдаган жаңын Б. Укачин чебер, ойинен өтпөй көргүзет. Керек дезе техниканы жакшы билер кырмакчы Мөңкүш те, таадазынын кайкамчылу жаңдажын шоодып та жүрөтөн болзо, санаа алынат. Байлу сыгын керегинде алтай кен-куучын мында эмдиги жүрүмнүн көрүм-шүүлтезин, жаркынын алынат. Эмди, качан ар-бүткенди корулаары, экологиянын сурактары баштапкы жерге тура берерде, бичикте көдүрилген керектер жаңы шүүлте алынып турганы жарт.

Б. Укачинин повезинде калыктын жүрүм, национальный бүдүм-кебери терең көргүзилген. Бичичи бойынын чүмдемелинде кижиге аярынбай, үйелер жанжыгуларды улалтар, тынду ла тыны жок ар-бүткенге агару сүүнчилү болор деген идеяны көдүрөт. Мөңкүш ле Эрденнин Аба-таадакла колбуларынан, бойы бойлорын сүүшкенинен улус ортодо колбулар керегинде жаан учурлу сурактар көдүрилет. Карган Абанын сан башка кудайзак көрүм-шүүлтезин эмдиги науканын жедемдерин билип отурган улуска шоодып каткыарга жеңил болбайсын. Же карганнын көгүс-санаазын, узак жылдарга сананып келген көрүм-шүүлтезин билер керек ине.

Автор бойынын чүмдемелинде культурно-этнографический байлыкка, төрөл калыктын оос үлгерлигине, жартап айтса, аңылу национальный жанжыгуларга кандый күүн-тапту болорынын сурактарын тургузып, олорды эмдиги алтай журттардагы болуп турган жарашпас-келишпестерле колбоштырат. Карганак Аба жаңыс ла кудайзак эмес, ол калыктын эм-тузын билер, сынык-бычыкты тудуп ийер жалакай, буурзак кизи. Абаны жаңыга албан-күчле үредер деген Эрденнин умзаныжы эш-немеге экелбеген, керекти там катуландырып, учу-түбин кородулу эткен. Жанжыгу ла бүгүнгү жүрүм, өткөн лө эмдиги ой үзүлбес колбулу, курч удурлаштырулу болуп жат. Жанжыкканын жабарлап жектеери качан да тузалу болбос — повестын түп шүүлтези шак андый.

«Ээлү туулардын сыгынды» деген повестьте база бир курч сурак, жашөскүрм керегинде сурак тургузылган. Б. Укачин бу социально-нравственный сурактын аайына чыгар жолдорды көргүспейт, же ол керекти чын ла бойынын ойинде тургузат.

Б. Укачиннинг «Ээлү туулардын сыгындары» деп повези кижини жүрүмнүн көп сурактары керегинде санандырат. Чүмдемелдин геройлору да олорды билип аларга кичеенгилейт. Эрден жүрүм ле өлүм, өлүм ле жүрүм керегинде сананат. Кижинеге болуп жүрүп жат? Онын ады үргүлжиге ундылбай артар ба? Алтайдын арка-тууларында андамында учук жоктон таш сурлер турат. Неге керектү тургулап жат? Байла, Эрденнинг өбөкөлөрү, окпынду алыптар үргүлжиге ундылбас деп бодогондор, жер үстинде олордын истери артар-артпазы тегиндү сурак эмес болгон.

Борис Укачин «Ээлү туулардын сыгындары», «Өлөргө жетире эм де узак», «Кыш башталып турарда» деп повестьтеринде эмдиги ойдин ич-көгүс, социальный сурактарын көдүрөт. Жүрүмдн, кижининг кылык-жанын, көрүм-шүүлтезин шинжүлөп тура, бичиничи сүр-кеберлер ажыра бойынын ич-бойындагы агару амадузын көргүзөт.

«Өлөргө жетире эм де узак» деген повезинде Б. Укачин эки уул — Майну Кыпчаков ло Багыр Чочогоев ортодогы колбуларды көргүзөт. Олор бала туштан ала насылар болгон, же сонунда, чыдагылап келерде, олордын колбулары коомойтый берген. Өөркөш библиотекарь Торкоштон улам башталган, олор экилези кысты сүүгилейт.

Бичиничи Майну ла Багырдын жүрүмнүн көп-көп жандарын, жайналганду учуралдарын журап тура, кычыраачыны табынча кижидеги чындык байлыкты билип аларына экет.

Өскүс, сурас Майну ачу-коронды тойгончо ло көргөн. Чыдап, эркемине једип келерде, ол бойынын алдына јаан амаду тургускан: иште баштапкы јерде болор, деремнеде эн артык јуртаар.

Б. Укачин Майну Кыпчаковтын сүр-кеберин, иштеңкей, ийде-күчтү, өктөмдү, омок-седен ле јилбиркек шүүлтелү, жүрүмнүн јолыла чип-чике барып јаткан кижининг бүдүмин буурзап көргүзөт. Майну озогы улустын «јердин јакшызы — сас, эрдин јакшызы — сурас» дегениле јөйснбей, кижин бойынын салымын бойы јолдоп алар учурлу деген шүүлтеге келет.

Майну бойынын энези Јыламаштын да кинчегин таштаган эдн. Јыламаш бойынын сүүжине ле бойынын түбегине чындык болуп артканча, је ол бойынын эткен кылыгынан кунукчылдан јаан кунукчыл, уйаттан тын уйат јок деп, јарт билип турган.

«Онон бери одус јыл өткөн, је Майну ол күнди, Багырла согушкан күнди, энезининг үнин эске јарт алынат:

— Сен Багырды не соккоң? Ненин учун?

Майнунун каруу бербес аргазы јок болгон:

— Ол бойынын адазыла мактанып јат, эне...

Јыламаш ол тушта ыйлап турган. Тым, табыш јоктон. Је онон бери Майну энезининг көзинде јаш болгонын көрбөгөн. А ол тушта ыйлап турган. База ол мынайда айткан:

— Багырды јаман көрбөс керек. Онын... адазы катап ла јууга барган».

Багыр сүрекей ус темир сулаачы, адазынын ижин көндүктирген. Уулдын танынан жүрүмн ырыс жок болуп калган: адазы жууда өлгөн, Торкош десе оны эмес, Майнуны талдап алган. Багыр ачу-коронун аракыга чөнгүрүп, аракыга бастырып өлгөн

Повестын уккаа-кееркемел бүдүмин жаңыс ла жадын-жүрүмдеги керектер ажыра көрзө, онын геройлоры жаантайын талдама эмес болгонун аяруга алза, анда тургузылган сурактар жүрүмдик эмес, как жерден сананып табылгандый билдирет. Бичикте Сулутай Чочогоевтин, Багырдын сүр-кеберн көргүзилген. Ол кизи Майнунын да адазы болгону соңында жарталып турбай. Сулутайдын ат-нерелү керектерин Майну газеттен кычырын, билип алган эмей. Менин жүрүмим жастыра, жүрүм — ол чүмдү, уур-күч, жажытту неме деп, Майну оңдоор боло берген.

Төс геройдын жүрүми кезем бурылтада, жаңы амадулар ла сурактар тургузылат. Бу ойгө жетире Майну бойынын жүрүмнн, бойынын илбүлеринен өскө неме билбейтен. Эмди ончозы кубулган, кезем кубулган. Эмди ого жаңыс ла бойы ла адазы учун эмес, је анайда ок сок жаңыс карындажы, үчүлези учун жүрер керек! А өлөргө жетире эм де узак...

Сулутай Чочогоевтин ат-нерелү өлүми жашөскүримди акту бойынын илбүлеринен эл-жоннын, Төрөлдин илбүлерин бийик тутсын деп үредип жат. Сулутай Чочогоевтин ат-нерелү кереги — Майнунын түнөйлежип, једип аларга амадаган күүн-тап амадузы, онын мөңкүлик ажузы. Б. Укачин јураган сүр-кебердин јакшылык ла этика байлыгы.

«Өлөргө жетире эм де узак» деп повезинде бичинчи уур-күч те болзо, је жүрүмдик психология айалганы көргүзөр сурак тургускан. Је геройлордын кылык-јаңжыгуларын автор кееркемел јанынан учына жетире шигдебеген деп, кородоң айдарга келижет. Мында Борис Укачин Багырдын төмөндөп өлгөнн, Јыламаштын «келишпес» сүүжи керегинде айдып тура, керекке тереңжиде киришпей, калай ла куучындап, Майнунын јолын албан айлуу түзедип, јымжадып јат.

Эмдиги өйдин јаш кижизинин иштеги коллективте туратан јери, јаан ла јаш үйелердин јаңжыгу колбулары керегинде Б. Укачиннин «Кыш башталып турарда» деп повезинде айдылат. Автор јажы јаан јылкычы Моңулдай Көбөковтын болушчызы Витя Тозыяковтын кыйын-шыразын, көгүсте ойлоп турган ал-санаазын көргүзет. Озөккө кар түшкен, боочылар күртеп калган, јиит јылкычынын көгүс-санаазы эрикчилдү. Баштапкы кышташ. Ол эмди атту да өдүп албас төрөл деремнези, айыл-јуртынын јылузы, үйинин эркедүлү килемјизи керегинде улай ла сананар болды. Витя чыдажып болбой, бир катап таң жаңы ла јарып турарда, аңчынын јалбак чаназын кийеле, айлы јаар жүре берди. Моңулдай чындап та уулга једиже берер эди, је «бойсын ары» деп сананды. Кажы ла кизи бойынын жүрегинин табыла иштеп јат деп, карганак јарт билип турган. Витя айлына келген ле соңында

уйатту ал-санаа алынды: онын «качканы» — коркынчак кижининг кылыгы. Ол көп кичектү санааркаштын кийинде Монгулдайдын жылкыларын кабырарга ойто барар деп шүүнүп алды. Онын качканын бир де кижиле билбес, же ого үйинин, нөкөрлөрүнүн алдына уйатту.

«Кыш башталып турарда» деп повесть. Же бойунун сюжети, көргүзүлгөн жүрүмдүк материалдары аайынча ол куучунга жуук. Орус тилге чыккан повестьте жылкычы Монгулдайдын жүрүмдүк колбулу бир кезек сценалар кыскартылган, ошон улам чүмдемелде айдылган ойло кемчулар тапчыланып, новеллага келиже берет.

Б. Укачининин «Олтүргөн болзом торону» деп повезин (1979 ж.) жүзүн аайынча совет литературада жарлу Р. Гамзатовтын «Менин Дагестаным», В. Катаевтин «Алмаз бүдүмдү бийик бүркү», Л. Мартыновтын «Кейдеги фрегаттар» деп чүмдемелдериле түнөйлөштирерге жараар. «Олтүргөн болзом торону» деп повестьте кыйа баспас азыгы ээжилерден жайым болору айдылат. Б. Укачининин жаңы чүмдемелинде жүзүн-башка ууламжылу история, биография, фольклор, этнография, литературалык, публицистика материалдар тузаланылган. Жүзүн-башка учуралдар бичикте бойунун жерине келиштире тургузылып, лирикалык геройдын сүр-кеберинде бириктирилген. Повестьтин стилистика аайынча бирлиги геройлордун үнинин жап-жарт угулат.

Бу повестьтин көчүргөн жарлу бичигин Владимир Крупнинин айтканыла, Укачининин жаңы проза бичиги оны «жүрүмдүк жөнүл эмес чындыгыла» жилбиркеткен.

Б. Укачининин повези ретроспекцияла, азыгызын эске алынган эп-сүмелге, бичилген. Андый эп-сүмө жуу-чак керегинде эмдиги ойдо бичилип турган повестьтерде ле романдарда улай ла туштап жат. Алтай автордын бичигинин төс жеринде — эмдиги ле өткөн ой.

Повестьтин страницаларында культуранын ады жарлу ишчилери Чеховтын, Хикметтин, Бернстин, Роланнын, Ерошининин, Кокышевтин ады-жолдору көп катап адалат... Бу ончозы автордын чүмдемел сүр-кеберин көргүзүп, национальный ла интернациональный колбулардын бириккен күрмелдерин жарттаарына ууландырылган. Повестьтин бир бөлүгү — орус поэти Иван Ерошининин үлгерлери, Борбок-Каранын баштапкы сүүжү керегинде куучындар. Ерошинин «Жаңы чамча», «Айылдап барадырым» деп үлгерлери Б. Укачинге жалбыш ошкош кызыл чамча керегинде сананып, баштапкы сүүшке бажы айланып калган ойдогун кижининг күүн-санаазын биллип аларга болушат.

Повестьте Бернстин мотивтерине өткөннүжип, автордын айдыжыла болзо, Алтайдын тууларында бичилген «Торун, Торун, эжик ач» деп үлгер салынган. Бу үлгерле колбой автор мындай шүүлте эдет: «Албаты-жоннын өзөк-буурына жуук ла чындык поэзияда андый бир аңгыла ап ла кайкал болор. Онын үстине, шак ондый поэзиянын төрөли кандый бир ээн кайада турган мөштин алдындагы суучак та эмес айдары жок кен ороонун бийик культуралу ла једимдү улу ла јаан калыгы да болор аргалу...»

Повестьтин лирикалык геройы эмчи Ольга Петровнаы турк поэт Назым Хикметтин бир жарлу үлгериле уткыйт.

Лирикалык герой бойынын эмчизинин жаркын жайылар күлүмжиз, оору-жоболдуларды кандый да эм-тустан артык жазып салар күлүмжү керегинде үлгөр чүмдейт.

Кандый жараш
Бу орус келинин каткызы:
Тиштеринин каткызы,
Көстөрүнүн каткызы,
Жүрегинин каткызы —
Ончозы жалакай ла жараш!
Бу келинин кереези,
Бу кемнин ырызы?

Б. Укачин повестьтин учында жаңыс ла бистин ороондо бирме миллион күлүмжини жуу-чак үргүлжиге алып барган деп, кычыраачыларды эске алындырат.

Б. Укачинин «Өлтүргөн болзом тороны» деп повезинде фольклор аңылу башкалу, билгир тузаланылган. Автор оос чүмдемелди кижинин күүн-табын ичкери тын өзүмде көргүзери, бичимелдин шүүлтезин элбедерине, будуктарды жаркынду эдерине, повестьти тереңжидерине ле элбедерине тузаланып жат.

Повестьте калыктын лирикалу кожондоры сүрекей көп (жуу-чак керегинде кожон, алтай баатыр Шуну керегинде кожон, Тудар эжектин кожоңы, тойдын кожондору ла өскөлөри де). Олор ончозы Туулу Алтайдын өткөн, эмдиги ле келер өйлөриле колбулу.

Улу Горькийдин чүмдемели, онын жүрүмү алтай бичинчи Б. Укачинин жүрүмүндө үредү алгадый, кармактанып жеткедий жаркынду сүмер болуп артканча. Максим Горький «На дне» деп драмазында Сатинин адынаң: «Кижин — бийик! Кижин — тойу карыннан бийик!» — деп айткан.

М. Горькийдин бу сөстөрүн Борис Укачинин «Өлтүргөн болзом тороны» деп повезинин кире сөзи эдип тургузып та койзо, жараар эди.

Алтай бичинчилердин кееркемел көрүм-шүүлтелеринде билдирлү кубулталар болгон. Кижинин ичбойындагы кылык-жаңынын кубулталарын көргүзери Б. Укачинин жайаан ижинде жаңыгулу ээжи боло берди. Ол, байла, бүгүңги жүрүмнүн некеелтезине каруу ла жаңы өйдүн жаңылгазы болбой кайдар.

Борис Укачин бүгүңги күннүн курч сурактарын көдүрөт. Жажы жаандарды тооры жаынан, адалар ла жаш үйелер ортодогы колбулардын төзөлгөзүн ол «кулак толгоштон», күркет, кату болорынаң коруп турган эмес. Бүгүн онын төзөлгөзүндө ак-чек жүрүм, кемзиниш, бүдүмжү, жаманга жай бербези, төгүн-мекени жоголторы болор учурлу.

Жуу-чактын канду жылдарынын эземи Борис Укачинин повезинин геройлорыла жаантайын кожо. Борбок-Кара Черүден жаңып келе-ле, найылары Паша ла Барыстан сурап угат: «Бу Кайруда ба, Жолодо бо жараш жытту орус калаш быжырып билер кыс табылар ба?»

Лирнкалык герой адалар жок арткан миллиондор тоолу балдар-
дын адынаа айдат: «Ачана... Ачана башка-башка өйдө улуска жүзун-
башка согулта эдет. Кезикте кезирден ала койып, је көгүс-санааны да
кап алат. Оны канайып өлтүрер?»

Бичининин шүүлтезиле, карынды толтырар физический торолош
өлтүрткен, је көгүс-санаада торолошты өлтүрбес керек: кижиллик жаан-
тайын бийик көгүс-көрүмдик амадуга жүткиген тойбозокту болор
учурлу.

Б. Укачин публицистикада эрчимдү иштейт. Ол М. Горькийдин
ле В. Маяковскийдин үредүзине тайанып, олордын ачык гражданст-
венность жанынаа жанжыгузын оонг ары көндүктирет. Онын статья-
лары, очерктери, эсселери периодика печатта («Алтайдын чолмоны»,
«Звезда Алтая», «Алтайская правда», «Литературная Россия» газет-
терде) жарлалып туру. Талдама деген иштери Б. Укачинин «Өлбөргө
жетире эм де узак» деп проза жуунтызына кирген (Горно-Алтайск, 1978).

Автор «Төрөлим», «Төрөл тилим керегинде сөс», «Энелер», «Кыс-
тар», «Кизи бол, кизи!» деп публицистика статьяларында ла өскөл-
ринде де ар-бүткенди корулаары, төрөл тилин сүүри, жаандарды тооры,
кыс кижинин ак-чегеи, кижинин агару кереги ле бийик ады керегинде
сурактарды көдүрөт.

Бойын бош салынып, сан төмөн көнжөрнлп бараткан кижиге
удурлаштыра Борис Укачин бийик, жараш салымду улустын жүрүмин
тургузат. Шак андый жүрүмдү улус «Бийик салым», «Жакшыны эдерге
менде» деген очерктерде көргүзилген.

Борис Укачин, алтай литературанын жанжыгуларын өскүрп ле
көндүктирип тура, эзем (мемуар) жүзүндө иштейт. Онын бичимелдер-
не поэттер Николай Рубцов, Сергей Марков, кайчы Николай Улага-
шев керегинде эземдер кирип јат. Борис Укачин мемуарист болуп, ал-
тай литературанын өзүмине тузалау жөмөлтө эдет, оны јангы табынты-
ларла, шинжүлөрле байгызып туру.

Б. Укачинин прозазы жүрүмнин терен сурактарына кирижилп,
социально-бытовой, јакшылык ла этика ууламјылу керектерди көдү-
рет. Автор кезикте стилистика јанынаа керексинбей, оок-тобыр керек-
терге јайылып, психология шингдешти ујаа өткүрип турганы бар. Је
онын публицистика статьялары, очерктери, куучындары ла повесте-
ри жүрүмдик, оло көп национальностьторлу совет литературанын јо-
лыла чике барып јат.

Борис Укачинин ады-јолы Союз ичинде поэт, прозаик, публи-
цист болуп јарлалат. Онын јайааа иштеги өзүми жүрүмнин ле алтай
литературанын некелтелери ле көндүрө колбулу.

БИЧИКТЕРДИҢ ПОЛКАЗЫНДА

ГЕРОЙЛОР КЕРЕГИНДЕ БИЧИК

Бастыра совет калыкка, анайда ок Туулу Алтайда журтап јаткандарга Ада-Төрөл учун Улу јуу коркышту тыг ченелте болды. Ол ончо совет улустаг тын-чагы, куун-табы ла санаа-шүүлте јанынан сүрекеј јаан чыдамыр некеген.

Олордын эг ле јалтанбастары, Совет Союзтын Геройлоры керегинде Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүгинде 1984 жылда кепке базылган «Туулу Алтайдын јуучыл магы» деп бичикте айдылат. Бичиктин тургузаачы-авторы — история наукалардын кандидады Н. С. Модоров, каруулу редакторы — КПСС-тин Туулу Алтайдагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин. Бичик совет калыктын Ада-Төрөл учун Улу јууда јенү алганынын 40 жылдыгына учурлаалган. Кире сөстин КПСС-тин Туулу Алтайдагы обкомынын баштапкы качызы Ю. С. Знаменский бичиген.

Бу бичикти өктөм јоктон кычырып болбозыгар. Анда Туулу Алтайдын јеринде чыккан, мында журтаган Совет Союзтын јирме беш Геройынын ат-нерелү керектери бичилген. Геройлордын кажызы ла јалтанбас, јана баспас јуучыл болгон, олордын кезигине бу бийик ат-нерелү ат өлгөн согында адалган, база өскөзи бүгүн де эзен јүргүлери, эрчимдү иште туружып, элбек јуучыл-патриот иш өткүргилейт. Олор пионерлерле, јашөскүримле туштажып, иштеги коллективтерде болуп, бу Улу Јенү биске кандый уур-күчтер ажыра једишкени керегинде куучындагылайт.

Бу бичик областтын идеология активине, педагогика институтын преподавательдерине, школдордын ла училищелердин үредүчилерине ле тазыктыраачыларына, школдордо черүчил керектерди башкараачыларга сүрекеј тузалу ла болушту болор. Ол јарт, чокым, чүм јок тилле бичилген. Јуу-согуштар јилбилү көргүзилген. Бу ончозы андагы материалдардын томылгызын бийиктедип, бичикти јилбиркеп кычырар арга берет. Темдектезе, Кан-Оозы аймакта Тураты јуртта крестьян кижинин билезинде чыккан ла бала тужы өткөн Жанибек Елеусов керегинде өкпөрип кычырадыс. Пулеметчик уул он сегис јаштуда Днепр сууны кечер јуу-согуш учун Совет Союзтын Геройы деп бийик ат-нерени адаткан. Эмди Жанибек Елеусов Джембул гордо јуртап јат, Туулу Алтайга жылдын сайын келип барат.

Партизандардын Ковпакка башкарткан биригүзинде Элиманар-

даг барган бухгалтер Александр Николаевич Ленкин жуулашкан. Ол үч жылдын туркунына партизандардын дивизиясында атла жүрер кай-учыл эскадронун командири болгон, өштүни тылдарыла жуу-согушту 25 мун километр өткөн. Горно-Алтайскта оромдордын бирүзи эмди Совет Союзтын Геройы А. Н. Ленкиннин адын аданат.

Бичиктин таскамалду ла билгир жанынан учуры сүрекей жаан. Бу Геройлор — бистинг жерлештерис, олар бисле коштой журтаган, жүрүм жүрген, көп улус олорто таныш болгондор. Автор кажы ла Геройдын акту бойынын аңылу башка ла чындык сүр-кеберин таап, онын бийик көгүс санаазын, Төрөлин сүүгенин, өштүни көрөр күүни жок агару күүн-табын көргүскен.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын историязына база катап кайра бурылып көргөни жашөскүрмди бойлорынын адаларынын мактулу энчизине чындык болзын, коммунизмди бүдүрер жолло, бистинг калыктын айдары жок уур-күч тартыжуда жөнү алган жолло жана баспай барзын деп кычырат.

А. ТОДОШЕВ

ЖАҢЫ СӨЗЛИК

Кезик бичиктер жарык көргөн ойине сүрекей керектү. Андый бичиктердин бирүзи — өткөн жылдын учкары Москвада кепке базылган «Демографический энциклопедический словарь».

Калганчы өйлөрдө демография наукага улустын илбизи тынган, онын учурын ла сурактарын шингедери жаңыс та аңылу ишчилердин кереги эмес боло берген. Онызы јарт: демографиядагы кубулталар калык-јоннын экономикадагы, социальный, национальный өзүмиле жуук колбулу.

Бистинг төрөл Коммунист партиябыстыг совет калыктын жадын жүрүмни ончо жанынан быжу башкара ууламјызы кижн адынын учурын бийиктедерин некейт. Бу айалга орооннын калык-јонн шингедечи ученыларга жаан каруу салып, олоордын алдына демография аайынча политиканы тынгдар ла јарандыра сурак тургузат.

Јаңы чыккан сөзлик демография науканын калганчы једимдерин көргүзет. Бу једимдерди мындай темдектер керелейт: 1.600-тен көп бичик совет калык, социализмнин карындаштык ороондорынын, јаңы јайымдалган ла кемнен де камаан жок ороондордын, капитализм ороондорынын калыктары керегинде куучындап, толо јартамал берет. Төс ајаруда — калык-јоннын там өңжип кожулары керегинде, демографияда өзүм-јүрүмле колбулу сурактар. Көп бичиктерде јайалталу демограф учены керегинде ајдат.

Бу сөзлик чындаптан да өмөлик бичик. Оны бичинринде ле тургузарында ончо союз республикалардан ла социализмнин карындаштык ороондорынан 270 учены ла өскө дө каруулу ишчилер турушкан.

Сөзликте Туулу Алтайда жөбреннег бери журтаган калыктар керегинде кыскарта айдылат. Анда алтайлар јук ле социализм ойинде калыктардын најылык кӯреезине кожулар, јадын-јӯрӯмининг кемин текшилей бийиктедер аргалу болгонына ағылу ајару эдилет.

Сөзлик бир канча једикпестерлӯ, темдектезе, кезик бичиктерде учуры јабыс, оок-тобыр, ума јок көп јетирӯлер, кезигинде дезе көп јилбилӯ сурактарга каруу јок.

Је андый да болзо, сөзликтинг наукадагы јаан учуры иле. Бистинг ороондо энг баштап кепке базылган бу демография сөзлик јангыс та ағылу шинжӯчилерге эмес, је анайда ок бастыра кычыраачыларга айдары јок солун.

СЫНАРУ ОЧУРДЯПОВА,
комсомол обкомынын пропаганда ла агитация бөлүгинин лекторы

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА ОНЫҢ УЛУЗЫ КЕРЕГИНДЕ

А. Окладников ло А. Рагозининг «К вопросу о возрасте Улалинского месторождения галечной культуры на Алтае» деп статьязы СССР-дин наукалар Академиязынын «Известиясында» геология аайынча сериянын 1985 жылда чыккан јетинчи номеринде јарлалды.

* * *

СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгинин «Известиясында» (9 №, 1985) А. М. Сагалаевтин «Сказитель и шаман в традиционной культуре алтайцев» деп статьязы чыкты.

* * *

«Советская тюркология» (3 №, 1985) журналда О. Т. Молчанованын «Прилагательные семантических полей „черный цвет“ и „белый цвет“ в ономастике алтайцев» деп статьязы кепке базылды.

* * *

Ленинградтын «Аврора» издательствозы јуруктардан турган «Отчизны вечная краса» деп бичик (фотоальбом) белетейт. Анда бистин Төрбалистин телкемдери, ар-бүткени, озогы ла эмдиги ойдин ангылу темдектери, калыктары, олордын јадын-јүрүми ле ижи-тожы керегинде айдылат.

Фотобичикти тургузаачылардын бирүзи — «Комсомольская правда» газеттинг фотокорреспонденти Василий Песков. Онын белетеген үзүктеринен «Лицо Сибири» деп адалганы «Комсомольская правда» газеттинг неделе сайын чыгаачы «Собеседник» деп приложениезинин 1986 жылдагы экинчи немеринде јарлалды. Бу статьяда алдында Көксуу-Оозы аймакта Абайдагы совхозтын ан тудаачызы, эмди амыралтада Ф. П. Поповтын јадын-јүрүми ле ижи керегинде В. Песков фотојурук ажыра куучындайт.

* * *

«Правда» газетте (18 январь, 1986) В. Саловтын «Песни счастья»

деп статьязы жарлалды. Анда бичиичи П. В. Кучняк ла Социалистический Иштин Геройы Ж. Т. Тоедов керегинде айдылат.

* * *

«Алтайская правда» газет (6 февраль, 1986) бистинг јерлеш Ангчы Самтаев Дондогы-Ростов городто СССР-дин чемпионатында баштапкы јерге чыгып, чемпионнын ат-чабын адатканы керегинде јетирди.

* * *

«Смена» журналда (16 №, 1985) Л. Васильеванын јуруккы Б. А. Смирнов-Русецкийле өткүрген интервьюзы «Прозрачность» деп адалып чыкты.

Б. А. Смирнов-Русецкий Н. К. Рерихтин үренчиги болгон. Москвадагы бийик үредүлү технический училищенин үредүчизи. Ол төс ижиле коштой бош өйлөрдө үредүчизи (Рерих) жүрген јерлерге јорыктап, «Алтай», «Белуха», «Туман над озером» деп јаан журуктар јураган.

Эмди журуккы Туулу Алтай јанынан мынан да ары иштеерим деп айдат.

* * *

СССР-дин Бичиичилер биригүзинин Башкартузынын качылыгынын быылгы баштапкы «Информационный бюллетениде» Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюровтын «По долгу совести» деп куучыны жарлалды. Анда алтай калык керегинде, алтай бичиичилер партиянын XXVII ле СССР-дин бичиичилеринин VIII съездтерине канайда белетенип тургандары керегинде айдылат.

ПЕРИОДИКА. БИЧИИЧИЛЕРДИН ЧУМДЕМЕЛДЕРИ

«Звезда Востока» журналда (7 №, 1985) М. Акчуриннинг көчүргениле Бронтой Бедюровтын үлгерлери жарлалды.

* * *

«Сибирские огни» журналда (8 №, 1985) Јыбаш Каинчиннинг «Как Болот в космос летал» деп куучыны чыкты. Көчүрөөчизи А. Плитченко. Бу ок журналдын он бириичи номеринде Ј. Каинчиннинг «Яшайма, брат мой...» деп куучыны В. Залещуктын көчүргениле чыкты.

«Сибирские огни» журналда ок (11 №, 1985) Б. Укачиннинг «Быст-

роногий монгол» деп туужызы жарлалган. Оны орустап И Фонилов көчүргөн.

* * *

Б. Укачининин үлгерлери «Дружба народов» (12 №, 1985) ло «Дальний Восток» журналдарда кепке базылды.

* * *

Былыр «Молодая гвардия» издательство «Книга нежности» деп жуунты чыгарды.

Жуунты СССР-дин калыктарынын кабай кожондорунан турат. Ого Бронтой Бедюровтын «Мышка белая придет» деп үлгери кирген. Оны оруска М. Акчурин көчүргөн.

* * *

Столдын үстинде жадар 1986 жылдын «Родина» деп календаринин июль айына учурлалган бөлүгүндө Таныспай Шинжинин «Алтай» деп үлгери жарлалган. Оны А. Плитченко көчүргөн.

* * *

Б. Укачининин «Алтайдун таштары» деп бир үйр үлгерлери онын 50 жажыла колбой «Литературная Россия» газеттин жетинчи номеринде И. Фонаковтын көчүргөниле жарлалды.

* * *

«Литературная Россия» газетте (13 сентябрь, 1985 ж.) А. Парпаранын көчүргөниле Лыман Белековтын үлгерлери жарлалды.

* * *

«Молодежь Алтая» газет (28 декабрь, 1985 ж.) бойынын кычыраачыларын жинт автор Августа Кокышеванын үлгерлери таныштырат.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕР КЕРЕГИНДЕ

Былыр Омскто «Проблемы творчества Л. Мартынова» деп жуунты чыккан. Ого филология наукалар кандидаты Г. Кондаковтын «Л. Мартынов и современная алтайская литература» деп статьясы кирген.

* * *

«Литературная Россия» газетте (3 январь, 1986 ж.) В. Ерохинин «Молодость Горного Алтая» деп рецензиязы чыкты. Ол Туулу Алтайдын иит поэтеринин «Когда цветет маральник» деп бөмөлүк жуунтызына учурлалат.

* * *

«Журналисттин» 1984 жылдагы баштапкы номеринде СССР-дин журналисттер Биригүзинин члени Василий Тоеновтын критика жанынан теориянын сурактарына учурлалган статьязы жаралды.

* * *

«Литературная Россия» газетте (21 февраль, 1986 ж.) Б. Укачинин 50 жажыла колбой РСФСР-дин Бичинчилер биригүзинин Башкартузынын уткуулы салылды.

* * *

«Советская Россия» газетте (22 январь 1986) Л. Паршукованын «Колхозные премии — писателям» деп жетирузи жаралды.

Кан-ичинде партиянын 22 съездинин адыла адалган сыйла былыр Бронтой Бедюров, Александр Ередеев, Улужай Садыков, Василий Тоенов кайралдаткан эди.

* * *

«Литературная Россия» газетте (21 февраль 1986) Л. Якимованын «В Сибири не было войны» деп статьязы салылды. Автор статьясында Ада-Төрбөлдик Улу жуу керегинде теманы «Сибирские огни» журнал канайда көдүрүп турганы керегинде айдат. Анчада ла Жыбаш Кан-ичинин «Кайчы» деп куучыны керегинде Л. Яимова жылу сөстөр бичийт.

ОН БИРИНЧИ БЕШЖЫЛДЫКТА ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИЧИЛЕРИНИН МОСКВАДА ЛА ОРООННЫН ОСКО ДО ИЗДАТЕЛЬСТВОЛОРЫНДА ЧЫККАН БИЧИКТЕРИ

Адаров А. Пусть живет кедр: Улгерлер, туујулар. — М.: Современник, 1982. — 191 с.

Адаров А. Вечные горы: Улгерлер, туујулар. — Кызыл, 1983, — 77 с. Тува тилге.

Адаров А. Слово, сказанное людям: Улгерлер. — М.: Сов. писатель, 1985. — 90 с.

Адаров А. Избранное: Улгерлер, туујулар. — Барнаул, 1985. — 303 с.

- Бедюров Б. Эль-Бабурган: Улгерлер. — Барнаул, 1982. — 128 с.
- Бедюров Б. Возраст воли: Улгерлер. — М.: Сов. писатель, 1983. — 87 с.
- Бедюров Б. Твердыни Алтая: Улгерлер. — М.: Сов. Россия, 1983. — 106 с.
- Бедюров Б. Языческий ковчег: Улгерлер. — М.: Современник, 1984. — 175 с.
- Белеков Ж. Вершины Алтая: Улгерлер. — М.: Молодая гвардия, 1985. — 31 с.
- Демченко А. За незримой чертой: Роман-хроника. — Барнаул, 1984. — 295 с.
- Каничин Л. Крик с вершины: Повестьтер. — Барнаул, 1983. — 288 с.
- Калкин А. Маадай-Қара, Очы-Бала: Алтай баатырлык эпос. (А. Плитченко көчүргөн). — М.: Современник, 1983. — 288 с.
- Кокышев Л. Женщины: Романдар. (А. Китайник көчүргөн). — Новосибирск, 1982. — 382 с.
- Кокышев Л. Арина: Роман. (А. Китайник көч.) — М.: Сов. Россия, 1985. — 224 с.
- Палкин Э. Алан: Роман. (В. Чукарев көч.) — М.: Современник, 1983. — 304 с.
- Суразаков С. Алтайский героический эпос: Этапы развития. — М.: Наука, 1985.
- Укачин Б. В начале зимы: Повестьтер ле куучындар. — М.: Сов. Россия, 1981. — 285 с.
- Укачин Б. До смерти еще далеко: Повесть. — М.: Правда, 1982 (Б-ка «Огонек», 7 №).
- Укачин Б. Алтайское эхо: Улгерлер. — Фрунзе, 1982. — 68 с. Кыргызстан.
- Укачин Б. Календарь души: Улгерлер, балладалар, тууулар. — Барнаул, 1982. — 240 с.
- Укачин Б. Повести. — М.: Современник, 1983. — 208 с.
- Шинжин Т. Колыбель земли: Улгерлер. — Барнаул, 1984. — 48 с.

ЈЕРБОЈЫНЫҢ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНДА ЧЫККАН БИЧИКТЕР СССР-дин БИЧИЧИЛЕР БИРЛИГИНИН ЧЛЕНДЕРИ:

- Адаров А. Улуска айткан сөзим: Улгерлер. 1981. — 144 с.
- Адаров А. Менин сүүжим блббс: Талдамыр чүмдемелдер. 1982. — 424 с.
- Адаров А. Ургүлји сүүштин сызы: Улгерлер. 1984. — 104 с.
- Бедюров Б. Тенеринин чакызы: Улгерлер. 1981. — 128 с.
- Бедюров Б. Алтайдын алкыштары. 1985. — 112 с.
- Белеков Ж. Јанарлу мөштөр: Улгерлер. 1982. — 88 с.

- Белеков Ж. Күрөс кожон: Улгерлер. 1985. — 106 с.
- Демченко А. Көрүнбес фронттын жуучылы: Роман (Алтайга У. Садыков көч.) 1983. — 200 с.
- Ередеев А. Көзүмнүн чогы: Улгерлер, туујулар. 1983. — 96 с.
- Каинчин Ж. Айлыбыс жаңыс өзөктө: Куучындар. 1984. — 232 с.
- Каташ С. Мудрость всегда современна: Алтай фольклор керегинде статьялар. 1984. — 128 с.
- Кокышев Л. Маарка: Туују, улгерлер. 1981. — 64 с.
- Кокышев Л. Мен слерди сүүгем: Улгерлер, туујулар. 1983. — 392 с.
- Кондаков Г. Духовное согласие: Совет бйдогн литературада орус-алтай колбулар. 1983. — 200 с.
- Палкин Э. Амыр: Туујулар. 1981. — 143 с.
- Палкин Э. Ак чечектер: Улгерлер, туујулар. 1984. — 404 с.
- Самык П. Тынымнын алтын садтары: Улгерлер. 1982. — 180 с.
- Самык П. От-Эне: Улгерлер, туујулар. 1984. — 136 с.
- Самыков Б. Танмалу таштар: Улгерлер. 1984. — 84 с.
- Суразаков С. Жүрегиме кару улус: Куучындар. 1981. — 63 с.
- Суразаков С. Из глубины веков: Алтайдын баатырлык эпозы керегинде статьялар. 1982. — 144 с.
- Суразаков С. Алтайым керегинде сөс. Улгерлер, куучындар. 1985. — 208 с.
- Суркашев Б. Кижиле жылдыс: Туујулар, 1984. — 84 с.
- Төлөсов К. Турналар деген кожонум. Повестьтер ле куучындар. 1981. — 192 с.
- Төлөсов К. Кызыл толкулар: Улгерлер, 1983. — 100 с.
- Төлөсов К. Кадын жаскыда: Роман. 1985. — 272 с.
- Тоюшев Э. Кардын жолы: Улгерлер. 1981. — 64 с.
- Укачин Б. Сүүш ле өштөжү. Повестьтер ле куучындар. 1981. — 374 с.
- Укачин Б. Сүүштин кайкал кучкажы. 1983. — 160 с.
- Укачин Б. Туулар туулар ла бойы артар. Повестьтер ле куучындар. 1985. — 392 с.
- Улагашев Н. Алып-Манаш: Алтай баатырлык эпос. Т. I. (Тургузаачы З. Шинжина). 1985. — 392 с.
- Шатинов Ш. Кабай жанында ай: Улгерлер. 1982. — 112 с.
- Шинжин Т. Ак кулун: Куучындар. 1981. — 119 с.
- Шинжин Т. Кырлык суулардын кожондоры: Повестьтер. 1983. — 182 с.
- Шинжин Т. Күннинг көзи: Повесть, куучындар. 1985. — 76 с.
- Шодоев И. Олүмди жегип: Повесть. 1981. — 128 с.

* * *

- Бедюров Ж. Алтай јуучыл жагары: Улгерлер. 1984. — 63 с.
Бельчекова Н. Чечектер имдежет: Повесть ле куучындар.
1981. — 39 с.
Енчинов Ч. Ай канатту шонкорым: Улгерлер, туујылар. 1984. —
80 с.
Елемова Г. Кўстин канады: Улгерлер. 1983. — 96 с.
Калкин Г. Ўлбөгөннің бчине: Очерктер. 1984. — 88 с.
Качкышев М. Орык јолдор: Куучындар. 1982. — 71 с.
Көбүева Ж. Көпөгөш күйген белегим: Улгерлер. 1981. — 27 с.
Кошев К. Солоңулу айандар: Повесть. 1981. — 120 с.
Манитов С. Туулардын кыстары: Куучындар. 1981. — 97 с.
Манитов С. Чалдыкпас чечектер: Повесть ле куучындар.
1982. — 128 с.
Маскина Ж. Туулардын тымыгында. 1983. — 132 с.
Петешева С., Топчина З., Кудачинова М. Кандыктын
бажы кызарганда: Улгерлер. 1981. — 32 с.
Сабашкин И. Турналар ўни көндүгер алдында: Куучындар.
1984. — 96 с.
Садыков У. Лайгы одуда: Куучындар. 1984. — 88 с.
Самунов А. Эре-Чуй: Улгерлер. 1984. — 40 с.
Сартакова С. Кўнкаајы: Улгерлер. 1981. — 36 с.
Сартакова С. Улуска быйаным: Улгерлер. 1984. — 55 с.
Тепуков К. Сапыш — бистин нөкөрис: Улгерлер ле куучындар.
1983. — 32 с.
Тоенов В. Кайынаш: Куучындар. 1983. — 53 с.

1 КӨЧУРИШТЕР

- Иванов А. Оштөжү: Повесть. (А. Адаров көч.) 1984. — 210 с.
Коптелов А. Ак сўмер: Повесть. (И. Кочеев көч.) 1982. — 200 с.
Кўнзегеш Ю. Кўн чалыткан Тыва: Улгерлер, туујылар. (Б. Ука-
чин көч.) 1982. — 68 с.
Платонов А. Ады јок чечек: Куучындар. (К. Төлөсов көч.)
1983. — 40 с.
Пушкин А. Салтан каан керегинде чөрчөк. (А. Адаров көч.)
1983. — 40 с.

Сейран Сахавет. Бозого ажыра телекей: Повесть ле куучындар. (Ж. Канчин ле Ш. Шатинов көч.) 1985. — 128 с.

Телекейдин калыктарынын чөрчөктөри: Анталогия. (Т. Торбоков тургускан, көчүргөн). 1982. — 148 с.

Фадеев А. Согулта: Роман. (П. Самык көч.) 1983. — 176 с.

Шолохов М. Доннын куучындары. (Ж. Канчин көч.) 1983. — 107 с.

ТАҢЫНАН ЈУУНТЫЛАР

Алтайские повести. — Кызыл, 1981. — 340 с. Тува тилле.

Горы в косынках тумана: Улгерлер. 1981. — 75 с.

Горы и звезды: Улгерлер. 1982. — 336 с.

Когда цветет маральник: Туулу Алтайдын јинт поэттеринин үлгерлери. 1985. — 159 с.

Куулгазынду јай: Куучындар. 1985. — 144 с.

Л. БАШТЫКОВА

АК КӨБӨНДУ ТАЛАДА

Алтайда бийик туулардын баштарында анагаш кар. Былтыр күстүнг баштапкы айында кар жагыс та сойоктордо калыг түшлеген, өзөккө дө түжүрө жааган. Эзин соок тынышту. Мындый күндердин бирүзинде Улаган райондогы «Совет Алтай» совхозто бу жердин эн талдама эрлери Ада-Төрөлдик Улу жуудаг келбеген, жажын-чакка орооны энчү турзын деп кызыл тынын бергенине учурлап, кереес ачылган. Ол ок өйдө Улаганда областыгн культишчилеринин семинары өткөн. А Тужаар деп жерде десе совхоз малдын ишчилерине учурлаган жуун өткүрген. Анда иштин итоторын көргөндөр. Көп койчылар, жылкычылар — озочыл. Олордын ады оморкодулу адалат, жөнүчилерге совхозтыгн директоры Арсентий Васильевич Санаа Күндүлү грамота ла частар сыйлайт.

Эртезинде, 13 октябрьда, Балыктуул журттын төс тектиринде Улу жөнүнүн 40 жылдыгына учурлай эткен кереес ачылган. Музыка ойнойт. Улус кыймырайт. Олор кереести эбиреде. Күн сооксымак, же оны кем де сеспей турган. Бастыра ажару кереесте. Арсентий Васильевич Санаа изү жүректен от-жалбышту сөс айдат. Ол сөстөр жагыс та онын көксинен эмес, же совхозтын бастыра улузынын күр-көксинен сызылып чыккандый. Жуу өйинде адалар, ага-карындаштар божогондор, Төрөли учуп. Же олордын ады-жолы, жуучыл кереги ундылбаган. Эзен жүрген бүгүнгү улус олорго кереес тургускан. Бу история.

Мен де туштажуларда болдым. Жагыс та бүгүнгү улустын ат-нерелү ижин эмес, же анайда ок жууда жег жастанып жыгылган жуучылдардын ундылбас агару керегин топшуур согуп, баатырлык чүмле кайлаарга келишкен.

Менин кайчы Тенге-акам колында мылтыкту ла тузакту жүретен. Аңчы. Экинчи кайчы — Түленти колында малталу ла топшуурлу. Туралар тудар ус. Менин колымда топшуур ла ручка. Бичинчи...

Онын учун, октябрыдын экинчи жарымында, РСФСР-дин Бичинчилер бирлигинин башкартузынын командировказыла карындаштык Узбекистан атанарымда, бистин Туулу Алтайдын бичинчилик организациясынын качызы Бронтой Бедюров ло поэт Борис Укачин меге айдыштылар:

— Таныспай Баксурович, сен топшуурыгды кожо алганча бар.

Бир айга жүрерге болуп, чын да, мен озо ло баштап топшуурымды, онон карандаш, ручка, чаазын, бичиктер алып, жол-жорыкка атандым.

Жол узун, бирде тирсилдеген көлөсөлү поездде де, бирде көк-айас-ла самолетто до, бирде автобуста да барарга келишти. Алтайдан атанарымда, бастыра жер куски ап-апагаш карла жабынып алган болгон. Ўзбекистан жерине келеримде, мында орой кус бойы эмтир. Саргарган жалбрактар шылыражып, сабактардан кара жер жаар чала кыйалап тўжет. Кўндер жылу, улус женил кийинип алган, чек ле кус жаңы-жаңы ла башталган немедий.

Менин амадуум: ўзбек калык алтай жонло тил жаңынан жуугаш, коп жан-кылыгыла тўнейлеш, ижи-тожыла база ла андый, — оны элбеде ле тереңжиде билип алар. Ого коштой ўзбек бичичилерле жуук таныжар. Жол-жорыкта бу амадуум бўткени жарт.

Ўзбекистанда мен Ташкент, Навои, Самарканд, Бухара деп городтордо болдым. Кажы ла город бойынын кебериле, жүрүмиле агыланат. Темдектезе, Навои ўзбек албатынын Алишер Навои деп улу ўлгерчининин адыла адалган. Ол эки бөлүктөн турат: эскизи озогы ойдо төзөлгөн, жаңы келтегейи 1964 жылда куу чөлдөн өңдөйини туруп чыккан. Ле озор бой-бойына жуук. Бистин Горно-Алтайск ла Майма журт ортозынча. Жаңы городто бийик, улус жадар жаан туралар, яслялар ла детсадтар, больницалар, промышленный объекттер ле заводтор тудулып жат. Педагогика институт ачылган, музыкальный училище бар. Навоиде, Самаркандта, Бухарада ўзбек республиканын бичичилеринин Бирлик организацияларынын бөлүктери иштеп жат. Мен озордын каруулу качыларына ла өскө до бичичилерине жолыгып, литература ла искусство, жадын-жүрүм аайынча куучындар өткүрдим.

Жолгуларда кезикте кижининде тарынып та калар: бисти, алтай жонды, кезик бичичилер билбес, бирде сўйнип те турарын: бир канчазы алтай литератураны, алдынан кандып бир бичичини жакшы билгилеер. Анайып, Самаркандта, Ташкентте Борис Укачинди ле Бедюров Бронтойды адагылайт. Бичигенин, чыгарган бичиктерин билер. Ташкентте анайда ок Аржан Адаровты, Паслей Самыкты, Эркемен Палкинди эске алгылап, озор эмди нени бичигилейт деп сурагылайт.

Городтон городко жорыктап, таныштап жаңы таныш таап, озорло колбу тудары жаңынан ачык-жарык куучын коп өткөн. Кажы ла городто алтай литература жаңынан куучын өткүрүп тура, мен алтай бичичилердин, анайда ок бойымла кожо алып жүрген бичиктерин танышкандарга көргүзүп, сыйлап турдым. Бичиктердин тоозында Б. Укачинин «Календарь души», Паслей Самыктын «Огненный марал», Б. Бедюровтын «Возраст воли», А. Адаровтын «Пусть живет кедр», орустап чыккан «Маадай-Кара», Ж. Белековтын, Б. Самыковтын. С. Сартакованын ла оондо өскөлөрдүн орустап чыккан «Когда цветет маральник» деп бирлик жуунтызы болгон.

Ол тушта Ўзбекистаннын кажы ла жеринде көбөн жуур иш кидим ойинде турган. Городтордо коп учреждениелердин ле предприятие-лердин коллективтери жалаң ижине — көбөнгө чыккылап, күнүн сайын иштегилеп тургандар. Темдектезе, 28—29 октябрьда көбөн аайын-

ча республикада 4.5 миллион тоннадан көп көбөн белетеген болзо, кўстин арткан жут-жулакайдан айас күндерде Төрөлгө 5 миллион 700 мун тоннадан көп көбөн табыштырына отурымы жок иштеер деп амадагылап турган. Онын да учун Ташкент облазынан көбөндү ойинде жууп аларга 600 механик-шофер ийилген. Ол база жаан арга, болуш.

28 октябрда Узбекистаннын бичиичилер Бирлигинин IX съезди өткөн. Съездтин тос аярузында бичиичилер литературанын өзүмине партиянын тос керегин кыйыш жоктон өткүрер учурлузы болгон. Бичишти албатынын жүрүмиле колбоор, жүрүмдү чындык ла кееркемел кем бийик эдип бичип көргүзөр. Жаңыны бийик көдүринилү ле жаркынду сөслө ачар, ого коштой жүрүмнүн ичкерлежине чаптык эдип турган келишпес буудактарды күүн-кайралы жоктон кажыктап чачар, жок эдер.

Ол өткөн съездтин кийинде мен көп үзбек бичиичилерле куучындаштым. Куучын канайып та литература ла искусство аайынча өтсө, же бис тургуза өйдө үзбек ле алтай бичиичилер бек ле жуук колбулар тудары жанынан болот. Андый эрмек үзбек бичиичилер Бирлигинин экинчи качызы Абдулла Ариповло, консультанттар Ядгар Абидовло, Атоярла, оной до өскөлөриле болгон. Бирлик шүүлте: чын да, алтай ла үзбек бичиичилер литературада колбуны не бек тутпас, бойбойлорынын жерлерине не жүрүшпес, произведениелерин тилден тилге не көчүрбес. Андый иштерди баштаарга күүн-тап керек. Кезик үзбек бичиичилер алтай фольклорло жылбиркегилейт. Ол ло Ядгар Абидов үзбек тилге «Маадай-Караны» көчүрерге белетенет.

Филология наукалар докторы, фольклорист, профессор Малик Мурадович Мурадов культуранын Ташкенттеги государственнй институтунда балдардын литературы ла библиотека ижи аайынча кафедраны башкарат. Ол до алтай литератураны, фольклорды жакшы билер. Не десе, 1984 жылда ол бойынын аспиранты болгон Садык Насыровло кожо Туулу Алтайга келип, С. С. Каташ башкарган фольклор экспедицияла кожо жүргендер. Олор бисле кожо Оңдой, Кан-Оозы, Шебалин аймактардын көп журттарында жүрүп, алтай албатынын оос чүмдемелин жуугандар. Ол ок өйдө Горно-Алтайскта олор Борис Укачинле, Аржан Адаровло, Бронтой Бедюровло, Паслей Самыкла, С. Каташла жуук куучындажып, олордын бичимелдерин жетире оңдоп, билип, таныжып алгандар. Ташкентке жанала, Туулу Алтайдын кожончыларынын кожондорун, кайчылардын кайын, топшуурдын, комыстын, шоордын үнин үзбек калыкка радио, телевидение ажыра угустырган, соккон фотосүрлерди ле фотожуруктарды көргүскендер. Олор анайда ок студенттер үренип турган институттарда ла училищелерде, учреждениелерде ле предприятиялердин коллективтеринин алдына көп катап Туулу Алтай ла онын литературы ла культураны керегинде элбеде иш өткүргендер.

Культурада колбу тудары жанынан куучындажып тура, республиканын ла областтын театрлары бой-бойына удуратедире не жү-

рўшпес деп шўўлтеги узбек бичинчилер, драматургтар база темдектеген. Не дезе алтай ла узбек албатынын јўрўминде кўп-кўп сурактар тўней. Ондоп билижерге элбек арганы ол до берип јат. Ташкенттин ТЮЗында (театр юных зрителей) иштеп турган драматург, режиссер Равшан Ериев ўмўлўжип, балдарга спектакльдар тургузары јанынан белен болгонин айткан.

Куучын анайда ок Ташкенттеги театр институттын сценадагы сўс айынча кафедрасынын јаны Сайфутдинов Рахим Сайфутдиновиче, бу ок кафедрада баш ага преподаватель болуп иштеп турган Насыров Садыкла ўткўн, ол институтка алтай балдарды ўредери јанынан ағылу иш ўткўрген болзо, ол сўрекеј јарамыкту болор эди. Јайалталу балдарды талдайла, актерлорго ўреткени база јакшы болор эди.

Андый туштажулар, јилбилў куучындар ол јорыкташта кўп ўткўн. Ончозин айтса, тай ат кўдўрбес, тар эжиктен батпас јаан куучын болор. Бу јорыкташтан ал-санаам да элбеди, солун-собыр јерлер де кўрдим, — ончозы јангы чўмдемелдер бичип солун тўп шўўлтелер берип јат.

Т. ШИНЖИН

* * *

20 январьдан ала 21 февральга јетире Ыбаш Қайыңчин Москва-нын куйузындагы бичинеринин Переделкино Байзыгында отурып иштеди. Ол 50 јакына учурлай 1988 јылда чыгатын бичигин жазады.

5—12 февральда Туулу Алтайдын бичинчилик организациязы-нын јакылтазыла јипт ўлгерчи Владимир Кречетов Аба-јышла јўрўп, Дмитриевка, Тондошка, Огни, Чоп аймакта Устўн-Пьянково јурттар-дын эл-јонынан тўртўнгў шыдар куучын — озогы орус чўм-јаннын, аңчылардын чўмдемелин јууды Јол-јорыктан јанала, ол бу ижин јаз-ап, кеелп, бичинчилик организацияга табыштырган.

17—21 февральда Новосибирскте «Сибирские огни» журналдын 1985 јылдагы комплектин шўўжеринде Новосибирсктеги бичинчилер организациязынын айттырузыла журналдын редколлегиязынын члени Аржан Адаров ло Бронтой Бедюров туруштылар.

Редколлегиянын јуунында А. Адаров куучын айткан.

24 февральдан ала 1 мартка јетире партия обкомынын планыла Кўксуу-Оозы аймакта алтай литературанын кўндери ўтти. Олор КПСС-тин XXVII съезди ачылган кўнде башталала, иштеген кўндерде ўдўп, эл-јондык ла культура јўрўминде јаан учурлу керек болды.

Бир бўлўк бичинчилер: Б. Бедюров — башкараачы, А. Адаров, Э. Палкин, А. Ередеев, Э. Токушев, К. Тўлўсов аймактын ончого јуук хозиястволорын эбирип, јангыс та литературанын туштажуларын эмес,

јадын-жүрүм, иш-тош керегинде жөн ортодо жаан куучын өткүрүп, элбек жартамал иш эткендер.

Литературанын Күндеринде, аймактын ишкүчиле жаткандарын коммунистический күүн-тапка таскадарында эрчимдүү турушканы учун өрөгү бичинчилер партиянын Көксуу-Оозындагы райкомунун Күндүүлү грамотазыла кайралдаткан.

* * *

КПСС-тин XXVII съездине учурлай текши-коруланар ла спорт иштин айлыгын өткүреринде Алтайдын Бийсктеги политехнический техникумына болушканы учун онын коллективи **26 февральда** Туулу Алтайдын бичинчилик организациясын Күндүүлү грамотала кайралдады.

6 мартта Советтер Байзыгында партия обкомунун качызы Б. К. Алушкиннинг башкарганыла школдорго керектүү бичиктердин авторлорыла жуун өткөн. Куучын айткан улус ортодо — Туулу Алтайдын бичинчилик организациясынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров.

24—30 мартта Новосибир облазында Сибирьдин бичинчилеринин баштапкы съездинин 60 жылдыгына учурлай литературанын күндери өттү. Москванын, Россиянын төс жерлеринин, Сибирьдин бичинчилери, ол тоодо Туулу Алтайдан Эркемен Палкин ле Эзендей Тоюшев Сибсельмаштын, бежинчи номерлүү ТЭЦ-тин, Лениннин адыла адалган заводтын, Метрополитеннин башкартузынын ишмекчилериле, служащийлериле, Академгородокто, жака жерлердин колхозторынын ла совхозторынын ишчилериле, Сибирьдин жуучыл округынын черүчилдериле тушташкандар.

27 мартта облнацдрамтеатрда Аржан Адаровтыг пьесазыла «Абайымнын кизи алганы» деп баштапкы алтай күүлүк комедиянын премьерасы болды.

3—4 апрельде Ригада латыш бичинчилердин IX съезди өткөн. Латвиянын Бичинчилер биригүзинин башкартузынын айттырузыла онын ижинде Туулу Алтайдын бичинчилик организациясынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров турушту.

Александр ЕРЕДЕЕВ

САН БАШКА ТҮШ

Балдар, 1986 жыл не атту? Албатынын айтканыла болзо, Бар жыл. Айдарда, кiske сан башка мындый түш те көргөни жолду эмитир...

* * *

Васька деп атту жалку-у кiske жылу-у турада, төжөктин үстинде түрүлип алала, уйуктап жатты. «Мыр-р, мур-р» эткен козырыгы тату-у. Бу жымыраган табыжы оны сан башка түшке там ла тартат. Чек ле жулкас түш болбой бу. А-а, байа, чындап, ол кертейип туруп, керилип алган жокпо. А эм не? Телекейде не де болбой тургандый, тымы-ык үргүлөп жадыры...

...Түженип жатса, ол агаш аразында маарап, азып жүрү. Бат, ого коркышту жаан кiske ыркыранып, удур келди. Унине эт-кан жимиреер. Бүдүжи торт ло Васькага түнгей. Чек баш терезин кийижип алгандый. Маарап та ийетен эмитир. Васька тыркырап, качарга жазанды.

— Жакшы ба, кичү карындаш! Не качарга турун? Агаңла куучындашпаска ба? Көрүшпегенистен бери канча чак өткөн эмес пе? Менин адым — Бар. Быжыл менин жылым — Бар. Онын учун ага-карындаштарыма туштаарга келгем.

— Жакшы, жакшы ба? Адым Васька — дейле, кiske Бардын колына сөйкөнөй ийди.

— Акыр, кiske, сего мындый каткымчылу атты кем берген? Же алдырбас: Васька болзон Васька ла бол. Сен Алтайда карындаштарына жолыгып жүредин бе? — Бар онон сурады.

Кiske бажын жайкап, кайкады:

— Кемдер ол? Билбезим, ага.

— Ай-ай, коомой эмтир! Угы-төзин билбес кайткан, а-а! — Бар кизирт этти.

Онон ол куучындады:

— Жебрен өйдө Алтайда жети карындаш журтаганыс. Олор: Борсык, Арслан, Бар, Ирбис, Шүлүзин, Мааны, Киске. Эң жаан агабыс — Борсык, эң кичүзи сен — Киске. Эм билдинг бе? Борсык агабыс эмди кайда жадып туру, билеринг бе? Башта, жолыгайын деп.

Васька табажын жайып: «Жок, билбезим» — деди.

Бу тужында байадан бери жадыктын алдында жажынып, экүнин куучынын угуп жаткан койон чыга конуп, оозы борбондоп айтты:

— Мен билерим, мен билерим! Баштайын. Же жаңыс ла мени жибес болбойоор?!

Бар сагалы атрайып, ыржайып күлүмзиренди:

— Мен айылчы. Ондык кылык этпезим. Же, башта.

Койон эки карындашты карганалу кобы жаар баштады. Киске жалкууруп, чөйө баспай турарда, Бар оны жүктенип алды.

Чого өскөн каргананын төзинде ичеген жадыры. Салт эдип, борсыксый берди.

— Ага-а, бери чыгаар! Бу мен — Бар карындажаар!

Күкүрттий үнди угала, Борсык караңгудан көзи суркурап, ичегеннен чанмак бажын чыгарды. Тумчугу «корт-корт» эдип, жыткарып туру.

— У-у, бу агабыс ичегенге кирер жаңды качан тапканаар? Э-э, чанмак ла бойоор турбайаар — деп, Бар кыкырады.

— Корт-корт! Бар карындаш ыраак талада жүрү деп угуп жүрөтөм. Казыр ла бойы дежетен. Ол кылыкты эмдиги чакта таштаар керек, уул. Улусла урушпа. Кижи, карын, угы-төзисти жоголтпой корыйт. Акыр, мен түште көп тышкары баспайтан эдим. Түнде кел, Бар. Ол тушта тойо куучындажарыс. А ол белинде отурган кем?

— Киске карындажаар. Ундып салдаар ба, ага? Жаңыс жерге жадала, билишпес кайтканаар!

Борсык чала кемзинип, ичегени дөөн кире конды.

Бар ыржайып, ыркыранып, кайкады.

— Борсык агабыстың бүдүжи чек башка. Чанмак, сүүри тумчукту эмтир.

— Чала жама-ан. — Киске шымыранып, Барга айтты.

— Ол керегинде жолой куучындаарым. Койон, бисти Шүлүзинге башта, балам? — деп, Бар унчукты.

Учу онон ары барды. Бар мынайда куучындады:

— Жебрен ойдө жети карындаш: Борсык, Арслан, мен, Ирбис, Шүлүзин, Мааны, Киске — ол сен, андап барганыс. Көрзөбис, жолдо жети айры мүүстү сыгын туру. Оны кем озо тудар? Шүүштис бир эмеш. Учында Борсык: «Мен, ага киж, тутпай» — деген. Онон ол бистерден сурайт: «Көзиме кан чагылтыр ба, уулдар?» — «У-у, тен, коркышту эмтир, ага!» — дештис. Борсык чала жалмаштап өңөлөп барды ла. А бис тынбай да жадырыс. Кайтпагай ла, кайтпагай ла... Агабыс сыгыннын торсыгынан ала койт! Бач ла де, эки туйгак сырас эдип, агабыстың маңдайына чыт ла этти!

Бис калып барала көрзөбис, Борсык талып калган жадыры! Ыйлажып, сыктажып, ого суу уруп, жүк арайдан ондоп алган жогыс па. Онон ло бери онын баш-көзи бузулып, туйгак тийген жер чанмайа артканы ол эди. Кийинде ол: «Айры мүүстү конгыстар да андап жүрбезим бе»! — деп комыдап, чертенген.

Киске тыйтылдада каткырып ийди.

— Ай, ай, кижинин једикпезине каткырба! — Бар кату унчукты.

— Шүлүзин бу отуры, меге чурап ийбезин! — деп, башчы койон сан өрө уулап кыйгырды.

Бар сан өрө көрзө, күлүк тыттын будагында ыркыранып отуры.

— Бери түш, карындаш? Мен аган — Бар!

— Јок туру. Билбезим слер кем. Бүдүштеш те болзор, тон өткүре јаан. Коркымчылу-у!

— Је, куучындашпас болзон, бойсын. Эй, сен кой-эчкилерле көп урушпа. Олор киж азыраган мал. А јердин ан-кужы јетпей туру ба? — деп айдала, Бар койонды Ирбиске башта деди.

Киске жолой ойто ло шымыранып сурайт:

— Шүлүзиннинг кулагынын бажында не түк сырга? Куйругу не чолтык?

— А-а, ол бо, балам, база ла жебренде болгон керек эмей. Ол тушта Шүлүзин өткүрө тенек болгон. Агашка чыгар, секирер. Токто дезен, сөс укпас. Анайып турала, куйругу жарылып калган будакка кысталала үзүлгөн. Учы карара артканы ол эди. Онын тенегине чыдашпай, мен кулагын чөйип туратам. Байла, онон улам сырга-түк өскөн болбой...

Кайа-ташту бийик жерге жеделе, койон чочып кыйгырды:

— Ирбис ол ыркыранып отуры! Тагма кижини жара тарткай!

— Жакшы ба, карындаш? Мен — Бар аган!

— Байа келип жадараарда, танып отурган эдим ле. Бүдүштеш — бистин угыстанг деп. Же не жүрүн? — Ирбис бийик ташка суймайа жадып, сурады.

— Быжыл Бар жыл болордо, карындаштарыма жолыгайын деп келдим — күкүрттий үн каруу берди.

— Андый ба-а. А бу Арслан агабыс кайда, эзен-амыр ба?

— Ол ыраак изү жерде. Онын бого келер аргазы жок болбой. Соокчылы коркышту болуп калган. Карын, мен, ого көрө, тен чыдамкай эр ийнем... Ирбис, бу сенин изин не ас, көрүнбес те?

— О-о, карындаш, менин угым арай үзүлбеген. Шокчылдар аайы-бажы жок кырган. Мөнкүлөргө качып, аргаданып жүрбей. Карын, эмди токынады. Санаалу улус табылып, биске тийбес болды. Бисти Кызыл бичикте ле дешкилейт. Онызы та не, билер эмезис, — Ирбис балачагын чичке-е эдип, терең сананып айтты.

— А бу Мааны карындаш кайда, Ирбис?

— Ол чек көрүнбес болды. Алдында жылдарда бөрүк эдерге жараш терелү дежи, шокчылдар сүрүжип ле туратан эди. Байла, астаган ошкош. Оны таап жолыгарын та жок. Акыр, ол белинде отурган кичинек неменин ады кем эди? Билер ле болгом, бу ундынкайым да тынгыган...

— Киске карындаш. Оны ундып салган болбойоор. Айры бутту Кижининг айлында чычкандап жүречи эр мен ле дейт, — Бар сагалы сарбайып күлүмзиренди.

— Бу бойы унчукпас кайткан?

— Агаларынан сөс блаашпаска туру не. Же, оогош кижини ондый ла болзын, Ирбис.

Ирбис, ортон карындаш, немени эмеш танып-билип жүргени жакшы. Онон ол эске алынып, эстеп, кертейип керилеле, айтты:

— Же, же, санаама кирди. Чындап, жети карындаш кожо жүреристе, бу Киске кураа неме болгон жок по. Тапкан агыстын кан-когын ла жалап турар. Арга жок, алдынан аайланбас немени Кижининг айлына жүрзин деп шүүже-ле ийген жогыс па?

— У-у, ээм де мени сүүп жат. Сүт аяагымда толо. Ажанала, керек болзо, уйукта ла уйукта — Киске чыдашпай, мактанып ийди.

— Айдарда, агаларын чын шүүлте эткен турбай — дейле, Бар ла Ирбис тиштери ыржайып каткырышты.

Койон оморды көрүп: «Бүдүштерин, каткыларын мынын түнгейин» — дейле, каткыра берди.

Ирбис бийик туулардан төмөн көрүп, өткөн-келер ойди сананып жүретен болгодый. Ол учында мынайда ойгорлоп айтты:

— Эмдиги чак озогызы эмес эмей. От-жалкынду ой. Алтайыс артабаза, база келетен Бар жылыста жолыгып, куучындашпай. Же бистер чилеп, өскө карындаштар канча үйеге тушташпай жүрбезин. Ан-куштар атту жылдарыс амыр-амыр айланып өтсин! — Ирбис өрө туруп, бийик кайа ширеезиненг сындарды узак аяктай берди. Мөнгүн-чоокыр түги күнге мызылдайт.

Карындаштар эзендежип, айрылышты...

* * *

Киске-Васька ойгонып келзе, ол ло төжөгинде уйуктап жаткан эмитир. Санг башка түжи көксине үргү болуп түжүп калтыр...

**«МЕЛОДИЯ» ДЕП БАСТЫРАСОЮЗ ФИРМАДА
БИЧИЛГЕН:**

АЛТЫН КАБАЙ — АЛТАЙЫС. Анайда адалган жаан моно дискте Э. Палкин, А. Адаров, П. Самык, Б. Бедюров бойлоры кычырган улгерлер салынды.

ЖЕР-СУУБЫСТЫНГ ЈАҢАРЫ. Анда алтай калыктын эдиски чүмдемелинин устары Е. М. Чапьев, А. Ч. Балина, А. А. Тыдыков, Э. Я. Яимов жаңарлаган жерибистинг мөңүн суучактарындый күү-кожондор стереоло бичилген.

АЛТАЙ БААТЫРЛАР. Атту-чуулу кайчы, СССР-дин Бичиичилер биригүзининг члени Алексей Калкин кайлаган «Кан-Алтын» ла экинчи жандай наукалык ишчи ле бичничи Та-ныспай Шнижин кайлаган «Ак-Көбөн» деп чөрчөктөр стерео дискте бар.

Бу дисктердин редакторы Б. Бедюров. Олор ороонло 2.500 тооло таркады.

В. ТОРБОВОВ,

**Туулу Алтайдын радиозынын литература
ла күү аайынча редакторы.**

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Делегаттар керегинде сөс. Жаңыртулу ой	3
Байкал Адаров. Ээзин тапкан ырыс (очерк)	7
Тениш Тохнин. Карагайдын кызыл тыттары (очерк)	11
Гүзел Елемова. Күннинг нажызы (баллада)	15
Иженер Чапыев. От-жалбыштың ортозынан	17
Гавриил Калкин. Эң баштапкы комсомол (очерк)	21
Ворис Угаров. Коммунисттер болгон адында	26

ЭЛИВИСТИН ЭНЧИЗИ

Степан Каташев. Атту-чуулу алтай кайчы	31
Танытпас Акулова. Кан-Капчыкайдын сыйы. Жаргак тонду каан. Жүргөмөш кам. Камдарды өртөгөни. Оштүлөрлө тартышкан Талбык. Буурым жылыткай балдарым	35
Базырык — алтай көчкүндөрдүн аңылу жөбөн культуразы. (ЮНЕСКО «Элчизи» деп журналдан алтайга В. Куртов көчүргөн)	58

Бронтой Бедюров. Кереес жаңар. Јаш майманның жаңары. Теректүнүн сынында тебилген жаңар. Түн-кайракан жаңары. Күски чөрчөк жаңарлар	66
Николай Ядринцев. Ыраак жол-жорыктарда (Алтайла жорыктаганынан). В. Куртов көчүргөн	78
Эркемен Палкин. Алтан јаш — алтын јаш	90
Габриэль Гарсиа Маркес. «Јүс јылга сүүш». А. Тодосев көчүргөн	96

КЕЕРКЕМЕЛДИНГ КЕЕН УЛУЗЫ

А. Тыбыкова. Кеендиктин шинжүчизи	100
Вл. Качканакон. Јүрегинде алтай күү	104

АК-ЈАРЫК. АГАШ ТАШ. АЛБАТЫ-ЈОН

Эзеидей Токушев. Агаш — бистинг байлыгыс	108
Ар-бүткен јабарлаш учун өч алат. А. Тодосев көчүргөн	114

ЛИТЕРАТУРА ШИНДЕШ

Георгий Кондаков. Ойлө тең базытту. А. Тодосев көчүргөн	119
---	-----

ВИЧИКТЕРДИН ПОЛКАЗЫНДА

А. Тодосев. Геройлор керегинде бичик	129
Сынару Очурдяпова. Јаңы сөзлик	130

Я. Баштынова. Туулу Алтай на онын улунь порогунда. Переводна. Бичичилердин чуулгунндары. Он биринчи бичимдэликте Туулу Алтайдын бичичилеринин Москвада на ороонунь асхондо пазатынстволорунда чыккан бичиктери. Жербойунунь калдыктын бичиктери. Талгынны ууттылар	132
Ташатнай Шинина. Ал кыббигу талда	140

ООГОШ ВОЛЧОМДОРГО

Александр Ерезов. Салг башка тут	143
--	-----

ЭЛ АЛТАЯ

Литературно-художественный сборник

(2-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А. М. Кусочков

Редактор С. Торбанов. Отв. за выпуск З. Шинина. Худ. редактор В. Ортокулма. Тех. редактор Е. Мамкина. Корректор Э. Пятаковская.

Сдано в набор 18. 04. 66. Подписано в печать 19. 05. 66. АН 14163. Формат 70X84 1/16. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 10,35. Уч.-изд. л. 9,3. Тираж 1000 экз. Заказ 1818. Цена 60 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

RENTAL/LEASEHOLD CONTRACT
COUNTRY/STATE
COUNTY/LOCALITY
PROPERTY/DESCRIPTION OF PROPERTY
RENTAL/LEASEHOLD CONTRACT

RENTAL/LEASEHOLD CONTRACT

RENTAL/LEASEHOLD CONTRACT

